

Rasjonalitet og – demokrati/samfunn, - økonomi og - globalisering

Erik Adrian Eileng

Masteroppgave i sosiologi

Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2008

SAMMENDRAG

Rasjonalitet stammer fra det latinske ”ratio” som betyr fornuft. I filosofien har begrepet særlig knyttet til fornuft som tenkning. Men rasjonalitet knyttet i sosiologien først og fremst til rasjonalitet i handling. For Max Weber var rasjonalitet i handling knyttet til det absolutte krav at handlingen gir mening for den som utfører den. Weber oppstiller fire ulike kilder til mening, hvorav instrumentell rasjonalitet er den rasjonalitetsforståelsen som vanligvis benyttes i tradisjonell økonomisk teori; i tillegg til strategisk rasjonalitet. Sosiologien åpner opp for å forstå rasjonalitet også som et sosialt fenomen. Som egenskap ved handlinger med en sosial forankring. Sosiologien viser hvordan menneskenes dømmekraft kan brukes i åpen meningsutveksling på ulike sosiale arenaer. Jürgen Habermas’ begrep kommunikativ samhandling som er preget av åpen utvunget dialog, likeverdige og sannferdige deltakere, som er åpne for å la seg overbevise av det gode argument.

I diskusjoner om rasjonalitet er det gjerne økonomiens modeller som først får oppmerksomhet. Slik ønsker jeg ikke det skal være i denne oppgaven. Tvert i mot er det sosiologiens perspektiv på samfunn/demokrati, økonomi og globalisering som ønskes fremhevet. Oppgaven er delt i fire deler. I første del (Rasjonalitet og demokrati/samfunn) presenteres Jürgen Habermas sin doktorgradavhandling ”Borgerlig offentlighet”, hvor han analyserer forholdet mellom offentlighet og privatsfære i den vestlige verden, belyst gjennom flere historiske perioder. Oppgaven presenterer også to eksempler fra England hvordan Habermas begrepssett kan gi opphav til konkrete endringer innen helse- og sosialsektoren.

I andre del (Rasjonalitet og økonomi) drøftes det økonomifaglige idealet om effektive markeder, som forutsetter en perfekt flyt av informasjon. Videre diskuteres ulike former for markedssvikt. Når markedet overlatt til seg selv ikke fungerer: Eksternaliteter, mangelfull konkurranse, uakseptable inntektsulikheter, svikt i produksjonen av felles/kollektive goder. Avslutningsvis drøftes ulike grunnforutsetninger i den neoklassiske økonomiske tradisjon.

I globaliseringsdelen utgjør Ulrich Becks forståelse av det moderne samfunn og globalisering en sentral del. Risikosamfunnet og den gryende økologiske krisen tydeliggjør at økonomisk vekst og teknisk fremskritt ikke lenger kan fremstilles i

lineære modeller. Også Zygmunt Bauman er opptatt av ulike sider ved den tiltakende globaliseringen. Han vurderer at dagens politiske institusjoner ikke er en likeverdig aktør konfrontert med en tilnærmet frittflytende internasjonal kapital og handel.

Et gjennomgående tema i Habermas sitt forfatterskap, har vært forandringsprosessene som har modernisert samfunnet kontinuerlig gjennom hele det 20. århundre. Et absolutt påtrengende spørsmål for Habermas er hvilke krefter som vil ha størst påvirkningskraft når verdenssamfunnet nå er under så dramatisk omforming.

En ledetråd for hele denne oppgaven har vært Habermas sitt budskap om at menneskene er grunnleggende meningssøkende skapninger. Vi har potensialet til å forholde oss både lyttende, argumentariske og kunnskapssøkende i moralske spørsmål.

Ansvarlige samfunnsborgere har evnen til å gå i dialog om hvilke verdier som skal søkes realisert og hvordan. Denne evnen er av mer grunnleggende betydning nå enn vår evne til å handle instrumentelt rasjonelt.

Hvilke deler av det sosiale liv som skal utformes som markeder og hvordan det internasjonale markedet reguleres, må ikke bestemmes ut i fra en snever økonomisk teori, men ut i fra gjennomdrøftede verdivalg. Valg fremkommet ved bruk av en mangesidig fornuft.

INNHOLD

Sammendrag	3
Innholdsfortegnelse	5
1.RASJONALITETSBEGREPET I SAMFUNNSVITENSKAPEN	10
1.1 Den teoretiske tradisjonen	10
1.2 Tre hovedparadigmer mht grunnlaget for rasjonalitet	11
1.3 Ulike tolkninger av hvordan rasjonalitet realiseres sosialt	12
1.4 Det neoklassiske rasjonalitetsparadigmet i økonomisk teori	12
1.5 Max Weber: Verdi og Handling	14
1.6 Kommunikativ rasjonalitet	14
2. RASJONALITET OG DEMOKRATI / SAMFUNN	17
2.1 Historisk perspektiv på den borgerlige offentlighet	17
2.2 Institusjonelle kriterier ved ”Tischgesellschaften”, salonger og kaffehus	21
2.3 Fremveksten av et større publikum og kunstkritikken	22
2.4 Habermas sitt begrep om humanitet	23
2.5 Det resonnerende, myndige publikum	24
2.6 E. Kant: Publisitet som prinsipp for formidlingen mellom politikk og moral	26
2.7 Offentlighetens sosiale strukturforvandling	27
2.8 Sosialstatens tilblivelse	28
2.9 Sosialstatens funksjoner	29
2.10 Polariseringen av sosial- og intimsfære	30
2.11 Arbeidslivet som egen sfære	31

2.12 Hjørnestensbedrifter i Norge	32
2.13 Privatsfærens omforming	33
2.14 Risiko og statlige garantier	34
2.15 Myndighetene og privatsfæren: To eksempler fra Norge	34
2.16 Kjernefamiliens konsumentfellesskap	35
2.17 Nye boformer	36
2.18 Fra kulturresonnerende til kulturkonsumerende publikum	37
2.19 Offentlig resonnement innenfor nye rammer	41
2.20 Avpolitiserte kulturprodukter	44
2.21 Integrasjonskulturen	45
2.22 En ny sfære oppstår mellom offentlig og privatsfæren	45
2.23 Lovgivning og normens generalitet	47
2.24 Konsensus viker for kompromisser i politikken	49
2.25 Et forspill	50
3. HABERMAS' TEORI OM KOLONIALISERINGEN AV LIVSVERDENEN ANVENDT PÅ DET SOSIALE LIV	54
3.1 Lay health knowledge	55
3.2 Forholdet lege – pasient	57
3.3 Lege – Pasient-forholdet og Habermas' kommunikative handlingsteori	58
4.RASJONALITET OG ØKONOMI	64
4.1 Når bobler blåses	64
4.2 Hvorfor oppstår markedsbobler?	67
4.3 Penger som kultur og tanke	68

4.4 Økonomi og marked	69
4.5 Myten om Hermes	71
4.6 Hermes og den utemmede egeninteresse	72
4.7 Hermes og den første kontrakt	74
4.8 Marked og lovverk	75
4.9 Et konkret eksempel på hvordan investeringer kan miste sin rasjonelle forankring	75
4.10 Oslo Børs som markedsplass	77
4.11 Marked og egeninteresse	80
4.12 Informasjon om markedet	80
4.13 Marked og deltagelse	81
4.14 Markedenes destruktivitet	83
4.14.1 Eksternaliteter	84
4.14.2 Mangelfull konkurranse	84
4.14.2.1 SAS vs Color Air	84
4.14.2.2 Color Line vs Fjord Line	86
4.14.2.3 SAS vs Norwegian	87
4.14.2.4 Oppsummering	88
4.14.3 Inntektsulikhet	89
4.14.4 Svikt i produksjon av felles / kollektive goder	89
4.14.5 Arbeidstaker i endringenes tidsalder	90
4.15 Kommunikasjon	90
4.16 Økonomisk teori: Mytespinning eller klarsyn?	91
4.16.1 Grunnsetninger i den neoklassiske tradisjon	91
4.16.2 Pris er alle tings målestokk	94

4.16.3	Individer er nyttemaksimerende?	96
4.16.4	De stemmerettsløse	99
4.16.5	Profittmaksimering og Corporate Social Responsibility	101
4.16.6	Økonomisk vekst	103
4.17	Nye kapitalformer	106
4.17.1	Polykapitalisme – Et fremtidsscenario	107
4.17.2	Nye pengesorter	108
4.17.3	Utvidet bokføring og rapportering	109
4.17.4	Markeder for sosialkapital	113
4.17.5	Markeder for naturkapital	117
5.	RASJONALITET OG GLOBALISERING	120
5.1	Den nye verdens-u-orden	120
5.2	Individet i en global verden	122
5.2.1	Den fleksible identitet	122
5.2.2	Individ og samfunn	125
5.3	Refleksiv modernitet	125
5.4	Den Samfunnsmessige produksjon av risikoer	129
5.5	Rasjonalitet og risikoer	131
5.6	Risikovurderinger	131
5.7	Risiko og klasse	135
5.8	Risiko og globalisering	136
5.9	Risiko og verdenssamfunnet	137
5.10	Ulrich Beck: Den sosiale rasjonalitet	138

5.11 Samarbeid på tvers	139
5.12 Nasjonalstat, demokrati og globalisering	140
5.13 Fra maktpolitikk til verdenssamfunn. "Det Kantianske perspektivet"	142
5.14 Den nye overnasjonale lov-epoken og forsvaret av Menneskerettighetene	143
5.15 Nye overnasjonale institusjoner	145
5.16 En ny cosmopolitisk rettsorden	146
5.17 Europas mulige roller i en globalisert verden	149
5.17.1 Økologisk-, sosial- og kulturell re-forankring av den globale kapitalismen	149
5.18 Forutsetninger for demokratisk legitimering i en global tidsalder	150
5.19 Verdenspolitikk uten Verdensregjering	152
6. TRE CASE	155
6.1 Matvarekrisen	155
6.2 Kredittkrisen	165
6.3 Aksjer og sammensatte finansielle produkter	177
7. AVSLUTNING	182
8.KILDELISTE	185

1. RASJONALITETSBEGREPET I SAMFUNNSVITENSKAPENE

1.1 Den teoretiske tradisjon

Sokrates og Platon knytter rasjonaliteten til ideene om det sanne, gode rette og det skjønne. Men de uttrykte ulike sider ved ett og samme ideal.

Max Weber mente at utviklingen av rasjonaliteten kjennetegnes ved at disse idealene er blitt skilt fra hverandre. Institusjonell differensiering har ført til at ulike verdifærer i samfunnet er blitt bærere av hver sin ideale standard:

- Vitenskapen søker det sanne
- Moral og rett søker det gode/rette
- Kunsten søker det skjønne

I det førmoderne samfunn var disse sfærene underlagt religiøs legitimering.

Etter Max Webers mening har de i det moderne samfunn etablert seg som autonome områder, og er nå kun underlagt sine egne krav og standarder. Dette bidrar til å forklare den akselererende rasjonalisering av det moderne samfunnet.

Og moderne samfunn deles opp i flere sfærer; som alle er viktige arenaer for rasjonalisering:

1. Kunnskap og vitenskap
2. Teknologi
3. Økonomi
4. Byråkrati
5. Rettsorden
6. Politikk
7. Sosiale relasjoner
8. Moral, normer og verdier.

Jürgen Habermas følger dette opp i sin modernitetsteori, "Theorie des kommunikativen Handelns" (Habermas 1981/1987 Beacon Press)

Max Weber skiller mellom 4 typer handling:

1. Formålsrasjonell: Velger det mest effektive middelet for å realisere målet med handlingen.

”En aktør A handler formålsrasjonelt derom A med bakgrunn i en vurdering av ulike måter å realisere et mål M, handler slik at A på mest mulig effektiv måte realiserer M”

(Grimes, STV-3050/nr 11)

En rasjonell handling kan være bare subjektivt rasjonell eller både subjektivt Rasjonell og objektivt rasjonell. Det er ikke mulig at en handling bare er Objektivt rasjonell (ut i fra at aktør A skal foreta handlingen med bakgrunn i en vurdering, det skal ikke være tilfeldig at M realiseres).

Subjektivt rasjonell handling: A velger å realisere sitt mål ved å velge de midlene A selv tror vil realisere målet på en mest mulig effektiv måte. Handlingen er desstuen objektivt rasjonell dersom det faktisk også er slik at den måten aktør A har valgt, faktisk også er best.

(Grimes, STV-3050/nr 11)

Verdirasjonell: Individet handler ut fra en oppfatning om at en bestemt handlemåte har egenverdi, som etisk- estetisk eller religiøs verdi.

”Aktør A handler verdirasjonelt dersom A på grunn av en moralsk eller religiøs overbevisning velger å handle på en bestemt måte”

(Grimes, STV-3050/nr 11)

Affektuell handling: Handlingen er styrt av følelsestilstander.

Tradisjonell handling: Aktøren handler rent vanemessig. (Weber, 1999)

1.2 Tre hovedparadigmer mht grunnlaget for rasjonalitet

1. Gresk antikk/kristen middelalder – et ontologisk grunnlag:
Rasjonalitet som et grunntrekk ved den kosmiske orden eller ved Gud
2. Moderne tid (fra Descartes) – et epistemologisk grunnlag.
Rasjonalitet knyttes til menneskets bevissthetsmessige evner
3. Fra 1900-tallet - et kommunikativt grunnlag:

Rasjonalitet er et aspekt ved de språklige relasjoner på intersubjektivt nivå
(ref: STV-3050/nr 11)

1.3 Ulike tolkninger av hvordan rasjonalitet realiseres sosialt

-Utilarismen: Rasjonalitet knyttet til handlende individer som søker å maksimere egen nytte i en mål-middel-modell

- Institusjonell rasjonalitet: Institusjoner og regler utformes slik at de sikres størst mulig langsiktig nyttemaksimering for flest mulig.

-Karl Marx: Individuell, nyttemaksimerende rasjonalitet er uttrykk for kollektiv irrasjonalitet og tingliggjorte relasjoner.

- Samfunnsmessig rasjonalitet:
Produksjonssystemet er planlagt ut fra menneskelige behov
(STV-3050/nr 11)

1.4 Det neoklassiske rasjonalitetsparadigmet i økonomisk teori

I) Forklaring av handlingsmålene

Klassisk utilitarisme: Målene er gitt, det gjelder å velge de midler som best realiserer målene.

Neoklassisisme: Noen neoklassikere som G. Becker skiller mål fra preferanser. Slik at rasjonaliteten da også kan gjelde å velge de optimale mål, gitt aktørens preferanser.

II) Forklaring av valg under risiko og usikkerhet

Klassisk utilitarisme: Forutsatte at konsekvensene av de ulike valgene er kjente.

Neoklassisisme:

- Valg under risiko: i noen situasjoner kan konsekvensene kun beregnes med en viss sannsynlighet

- Valg under usikkerhet: I noen situasjoner er heller ikke sannsynligheten for de ulike utfall kjent. Det kan da være nødvendig å bruke svært kompliserte matematiske formler for å predikere rasjonelle valg.

III) Utviklingen av begrepet strategiske valg:

Klassisk utilitarisme: Andre handlende aktører ble oppfattet som statiske parametre i aktørens omgivelser.

Neoklassikerne: I spillteorien beregner man effektene av at aktørene hver har sine strategier og dermed ”spiller” mot hverandre (STV-3050/nr 11)

Men det er uenighet blant neoklassikerne om hvor langt rasjonalitets-forutsetningene kan strekkes:

Første uenighet: Begrenset rasjonalitet

- Aktører har ikke nok informasjon til å maksimere utfall; de nøyer seg med å ”satisfisere”. Dvs foreta valg som er gode nok.

Andre uenighet: Jon Elster forfekter det synet at rasjonell kalkulasjon ikke kan forklare alle sider ved menneskelige valg. Noen ganger må normer bringes inn som supplerende forklaringsvariabel. (Elster 1989: 113)

Skillet mellom rasjonelle og ikke-rasjonelle menneskemodeller er basert på den type grunner man mener er utslagsgivende for hvordan mennesker vil opptre:

Rasjonelle menneskemodeller vektlegger at individer handler med utgangspunkt i et system av preferanser, ønsker og oppfatninger. Aktøren velger den handlingen som aktøren antar best realiserer preferansene (ut i fra aktørens virkelighetsoppfatning). (SVEXFAC-V-05)

Modeller om det ikke-rasjonelle menneske vektlegger at en aktørs handlingsvalg styres av visse normer og verdier som aktøren opplever som bindende. ”Det normstyrte menneske er et begrep som brukes i denne forbindelse.

Max Weber: Verdi og handling

”Meningsfull sosial handling er kjernen i Webers sosiologi”

(Forord F. Engelstad, Weber 1999, s 10)

Meningsfull: Den som handler søker å fortolke sine omgivelser og få oversikt over handlingsmuligheter.

Sosial: Aktøren orienterer seg ikke bare ut fra sine egne oppfatninger, men

Fortolker også andre aktørers handlinger. Aktøren tar altså med i betraktningen av andres ”verdensbilde”, normer, verdier og planer.

(men det betyr selvsagt ikke at aktøren nødvendigvis handler i samsvar med deres ønsker)

”Sosiale handlinger innebærer at aktørene søker å foregripe andres forståelse og forventninger” (Engelstad/Weber 1999: 11)

Kommunikativ rasjonalitet

I Jürgen Habermas sin sosiale teori er ikke den sosiale verden et objekt eller en samling objekter, noe utenfor individet. Tvert imot det er i oss, i måten vi tenker og handler. (Finlayson 2005: 30)

Habermas sin språkteori benevnes pragmatisk meningsteori fordi han fokuserer ikke på hva språk utsier, men hva språk medfører. Språkets hovedoppgave er at det koordinerer handlingene til mange individuelle aktører og at interaksjon kan foregå på en ordnet og konfliktfri måte. For språk kan skap forståelse mellom mennesker eller konsensus/enighet. Mellommenneskelig konsensus skapes ved at påstanden som fremsettes kan begrunnes. Dette kaller Habermas for validitetsgrunnlaget for mening. (Finlayson 2005: 35)

Enhver oppriktig talehandling tilfredsstillter validitetskravet.

- 1.et krav på sannhet
- 2.et krav på riktighet
- 3.et krav på sannferdighet/autensitet

Ved å fremføre talehandlinger har vi samtidig implisitt gjort krav på at talehandlingen tilfredsstillende validitetskravene, hvis ikke er det ikke mulig å føre en meningsfull samtale.

”Kommunikative ytringer er alltid innvevd i flere relasjoner ved verden.

Kommunikativ handling avhenger av den samarbeidende prosessen som tolkning utgjør, når deltakerne forholder seg samtidig til noe i den objektive, den sosiale og den subjektive verden”.

(Habermas 1987: 120)

Et viktig poeng er at hvis A sier: ”mord er galt”, så er det bare en annen måte å uttrykke av imperativet ”ikke myrd noen”. Validitetskravet dreier seg altså bare om riktigheten. ”Mord er galt” er å gjøre krav på riktigheten ved den underliggende moralske normen.

Habermas definerer det å forstå meningen til en talehandling som det samme som å forsått hva som ville gjøre den akseptabel. (Finlayson 2005:37)

Fire forskjellige faktorer har betydning for å kunne forstå meningen med et utsagn:

- 1.den bokstavelige mening
- 2.vurdering av tilhøreren hvilken intensjoner den talende har
- 3.kjennskap til de grunnene som kunne fremlegges for å berette utsagnet og dets innhold
- 4.akseptering av disse grunnene og derved berettigelsen til utsagnet

(Finlayson 2005: 38)

Begrepet kommunikativ handling og diskurs danner hovedforbindelsen mellom Habermas sin pragmatiske teori om mening og hans sosial- og moralteori. Dersom en tilhører krever at den som fremsetter en påstand skal begrunne den endrer situasjonen seg fra å være en handlingssituasjon til å bli en diskurssituasjon. Diskurs forstått som kommunikasjon om kommunikasjon. Kommunikasjon må da dvele ved den brutte konsensus og skape en fornuftsbasert/rasjonell gjensidig forståelse av situasjonen. (Finlayson 2005: 41)

Forståelsesorientering:

Aktørenes respektive forfølgelse av egen handlingsmål underordnes det å komme frem til gjensidig forståelse av situasjonen. (STV-3050 nr 11)

Resultatorientering:

Aktørene er ensidig opptatt av hvordan de best kan realisere sin respektive mål; og måloppnåelsen er grunnlaget for å bedømme handlingens rasjonalitet.

(STV-3050 nr 11)

Bevissthetsfilosofi og kommunikativ teori

Habermas' fundamentale skille er mellom et "bevissthets-filosofisk" og et "kommunikasjons-teoretisk" paradigme:

- Springer betingelser for handlingsrasjonalitet ut av den enkelte aktørs tenkning rundt handlingssituasjonen, eller ut av den kommunikative relasjonen som etableres mellom flere aktører som samhandler?
- Den formålsrasjonelle modellen utgår fra det første alternativet, den kommunikasjonsteoretiske modellen fra det andre.

(STV-3050 nr 11)

Situasjoner er etter Habermas' mening ikke skarpt definert ved kommunikative handlinger:

"En situasjon er et segment av livsverdenens relevante kontekster"

(Habermas 1987: 122)

"Disse relevante kontekstene er konsentrisk ordnet og blir stadig mer anonyme og diffuse ettersom romlig og sosial avstand øker"

(Habermas 1987: 123)

"Så snart som konteksten blir brakt bevisst inn i situasjonen, mister den sitt preg av trivialitet og tatt for gitt soliditet som vanligvis ikke settes spørsmålsteget ved" (Habermas 1987: 124)

Livsverdenen er der hvor taler og tilhører møtes, hvor de gjensidig kan hevde at deres talehandlinger passer med realitetene i verden (objektive, sosiale eller subjektive). Og hvor de kan kritisere og bekrefte validitetskravene, komme til enighet.

Den objektive verden betegner at aktøren forholder seg til sine omgivelser som saksforhold eller fakta. Til denne verden hører den formålsrasjonelle handlingsmodell (mest mulig effektiv tilpasning av midler for å nå definerte mål)

Den sosiale verden: betegner en normativ kontekst som fastlegger hvilke former for samhandling som hører til totaliteten av legitime mellommenneskelige relasjoner. Aktørene er medlemmer av en sosial gruppe, og orienterer sine handlinger i forhold til felles verdier.

Kants kategoriske imperativ: er en gitt norm uttrykk for generaliserbare interesser? Dette må undersøkes gjennom en praktisk diskurs. Habermas deler Kants syn, og innholdet i normer må prøves med hensyn til om normen fortjener å bli fulgt.

Den subjektive verden: Sfæren av indre, personlige opplevelser. Kravet som må oppfylles for at denne type ytring skal kunne kalles gyldig, er at den gir et sannferdig eller autentisk uttrykk for aktørens indre opplevelse.

2. RASJONALITET OG DEMOKRATI / SAMFUNN

2.1 Historisk perspektiv på den borgerlige offentlighet

I Jürgen Habermas sin doktorgrad fra 1961 "Borgerlig offentlighet" analyserer han forholdet mellom offentlighet og privatsfære i den vestlige verden. Forholdet belyses gjennom flere historiske epoker.

Habermas diskuterer inngående hvilke funksjoner en kritisk offentlighet kan ha i demokratier og i hvor stor grad dagens offentlighet fyller disse funksjonene. Tema som demokrati, ulike typer rasjonalitet, offentlighet, kolonialisering av livsverdenen vender Habermas stadig tilbake til i løpet av sitt forskerliv (som ennå ikke er avsluttet). Teoriene og begrepsinnholdene er ikke statisk gjennom Habermas livsløp. Han både utdyper og gjør forandringer. Han studerer altså også sine egne tekster kritisk. Jeg velger allikevel i denne oppgaven å la Habermas hovedsakelig presentere sine tanker om demokrati gjennom "Borgerlig offentlighet". Det har fremdeles status

som et hovedverk i moderne demokratiforskning.

Helge Høibraaten poengterer i forordet til den norske utgaven at Habermas føyer seg inn i den marxistiske tradisjonen mht å knytte utviklingen av demokratiet, forstått som organiseringen av samfunnspolitiske institusjoner, til forandringer av helheten av et samfunns økonomiske, politiske, kulturelle, vitenskapelige og religiøse liv.

(Habermas 1971: X)

Men Høibraaten stiller spørsmål ved om Habermas mener at organiseringen av den samfunnsmessige produksjon har forrang, altså at produksjonsmåten er basis for samfunnsutviklingen. (Habermas 1971: X)

I så fall mener Høibraaten at bare produksjonsmåten fruktbart kan studeres i abstraksjon fra samspillet av samfunnets deler. (Habermas 1971: XI) Andre deler må sees i lys av helheten, og dermed av basis. (s XI)

Høibraaten påpeker at verkets tittel nettopp tyder på at dette er Habermas sitt perspektiv. Hovedtittelen er ”Borgerlig offentlighet”, men undertittelen er:

”Henimot en teori om det borgerlige samfunn”

Offentligheten er bokens hovedtema, men knyttet til en generell teori om det borgerlige samfunn.

Habermas presiserer i forordet til doktoravhandlingen at hans undersøkelse begrenser seg til borgerlig offentlighet av liberal type. En offentlighet av resonnerende privatfolk. Oppmerksomheten er rettet både mot struktur og funksjon, og mot hvordan den er oppstått og hvordan den endrer seg. Dvs at oppgaven behandler de trekk ved et historisk fenomen som er blitt dominerende. Han ser altså bort fra plebeisk offentlighet. Denne offentligheten viser seg første gang, og da kortvarig ifm den franske revolusjon, og den er knyttet til kretsen rundt Robespierre. En offentlighet uten tilknytning til litterære kretser/dannede mennesker med eiendom, men som lever videre fremfor alt i den anarkistiske tradisjoner i den kontinentale arbeiderbevegelsen. Habermas understreker at det må skilles sterkt mellom denne type plebeisk offentlighet og den type offentlighet som preger diktaturene i høyt utviklede industrielle samfunn. Habermas mener at disse diktaturene er kjennetegnet

ved en plebisitær-akklamativ form for styrt offentlighet. (viktig å ha i bakhodet at verket kom ut i 1962).

Habermas forstår den borgerlige offentlighet historisk sett først og fremst som den sfære der privatfolk samles til publikum. Men dette er ikke et passivt mottakende publikum. For Habermas viser til at publikum gjør krav på å bruke denne sfæren til en konfrontasjon med de offentlige myndigheter. Fokus rettes blant annet på de allmenne regler for samkvem i den fundamentalt privatiserte men offentlige relevante sfære for varesamkvem og samfunnsmessig arbeid. (Habermas 1971:25) Habermas påpeker at mediet for denne konfrontasjonen er uten historisk forbilde:

”det offentlige resonnement” (Habermas 1971: 25)

Resonnementet hvor fornuften bør spille en hovedrolle. Dette er et publikum hvis erfaringer er forankret i intimsfæren med familien som kjerne. Varesamkvemmet sprenger grensene for husøkonomien, og en privatmanns status blir en kombinasjon av rollen som vareeier og rollen som familiefar, eller sagt på en litt annen måte: eiendomsbesitter og ”menneske”.

Habermas bruker det ”private” som felles tittel:

”Denne fordobling av privatsfæren på intimsfærens høyere plan, gir grunnlaget for å identifisere begge disse rollene under den felles tittel” (Habermas 1971: 27)

Habermas hevder at det 18. århundres litterære offentlighet, altså litterære klubber og pressen i en viss forstand viser likhetstrekk med fyrstehoffets representative offentlighet.

De fremste i den dannede middelstand lærer seg kunsten å resonnerer i offentligheten gjennom kontakten med ”den elegante verden”, dvs et hoff-adelig samfunnsskikt. Den selskapelige konversasjon utvikles til offentlig kritikk.

Allerede i det 17. århundres Frankrike kan man studere skisser til det som skulle bli det 18. århundrets salonger:

Byadelen som er økonomisk uproduktive og politisk funksjonsløse, møtes med hva Habermas betegner som et smalt borgerlig oversjikt. Her inngår litterære kritikere,

forfattere, kunstnere og vitenskapsmenn. Men understreker at ”ånden ennå ikke er løsrevet fra den adelige vertsauctoritet” (Habermas 1971: 28) Den utfolder seg ennå ikke autonomt, altså som kritikk. Den kommer foreløpig forkledd som veltalende konversasjon.

I England mener Habermas at hoffet aldri har kunnet beherske byen så mye som det franske hoff i solkongens regjeringstid. (Habermas 1971: 29) Men også i England setter revolusjonen

sine spor, glansen rundt både konge og hoff avtar. Både i England og Frankrike vokser nye institusjoner frem. Kaffehusene allerede fra 1680 og senere følger salongene. Begge institusjonene er sentrum for kritikk. Først bare litterær kritikk, men så også politisk. Habermas ser en gradvis utvikling i retning av en ”dannelsens likestilthet” mellom aristokratiet og de borgerlige intellektuelle.

Den delen av adelen som i England omgås disse intellektuelle, skiller seg fra den franske på følgende måte:

De engelske adelsmennene representerer ”landed” og ”moneyed interest”. (Habermas 1971: 30)

Av denne grunn er det naturlig at diskusjoner om kunst og litteratur raskt utvides til økonomiske- og politiske diskusjoner. Londonfruene kjempet en forgjeves kamp for innpass i de nye institusjoner.

”Kaffehusene ga ikke bare friere adgang til de toneangivende sirkler, det grep fremfor alt tak i de bredere lag av middelklassen, sågar håndverkere og kremmere” (Habermas 1971: 31)

I Frankrike møtes etter hvert aristokratiet, med sine kongelige privilegier som sikrer deres økonomi, med borgerskapet som etter hvert innehar nøkkelstillinger i økonomien, men er nesten fullstendig utesluttet fra styret av stat og kirke. Særlig var storborgerskapet fra banker og byråkrati godt representert. Intelligentsiaen utgjorde det tredje deltakersegmentet.

I Tyskland ser man noen av de samme tendensene som i Frankrike og England.

”Sprachgesellschaften” fra det 17. århundre og „Tischgesellschaften“ fyller etterhvert

noe av de samme funksjonene som kaffehus og salongene i England og Frankrike. Men de er langt mindre utbredte og også, mener Habermas, enda strengere utelukket fra den politiske praksis. (Habermas 1971: 32) Dette til tross for at publikum har en sterk overvekt av akademisk dannede borgere. Borgerne møter adelen, men begge parter er i starten politisk innflytelsesløse. De møtes som ”blotte” mennesker. (Habermas 1971: 33)

Habermas forklarer dette med at det er en trussel mot herredømmeforhold den fornuft som realiseres ved at et publikum av dannede mennesker gjennom rasjonell kommunikasjon offentlig bruker sin forstand. (Habermas 1971: 33)

”Lyset fra den fornuft som altså tilslører seg selv for sin egen beskyttelses skyld avdekkes litt etter litt” (Habermas 1971: 33)

Frimureriet, med sin hemmeligholdelse, var den gang et allment europeisk fenomen. Habermas siterer E. Lessing, som hevdet at frimureriet var like gammelt som det borgerlige samfunn:

”om ikke heller det borgerlige samfunn bare er en avlegger av frimureriet”

Men Habermas påpeker at de hemmelige selskapers praksis avtar etter hvert som det de nettopp står for får gjennomslag. (Habermas 1971: 33) Altså prinsippet om den frie offentlige diskusjons verdi som meningsprodusent/diskusjonsforum, fristilt, men knyttet til staten/det politiske liv gjennom kommunikasjon.

2.2 Institusjonelle kriterier ved ”Tischgesellschaften”, salonger og kaffehus

Habermas ser en rekke felles institusjonelle kriterier mellom ”Tischgesellschaften”, salonger og kaffehus:

1. Samværet forutsetter at man ser bort fra all status. Det er jevnbyrdige som møtes. (Habermas 1971: 33) Argumentets autoritet skal vinne frem, ikke det sosiale hierarkis autoritet. Habermas ser dette i sammenheng med tidens forståelse av seg selv gjennom uttrykk som det ”blott menneskelige” og ”private gentlemen”. I prinsippet skal både markedets og statens lover være ”suspendert”

(Habermas 1971: 34). Men Habermas legger til at denne idéen om publikum ikke ble realisert gjennom disse institusjonene. Som idé blir den dog virksom.

2. Diskusjonene forutsetter at det tas opp tema som tidligere ikke har blitt ansett som problematiske. (Habermas 1971: 34) Habermas forklarer dette delvis ved at når filosofiske og litterære verker og kunstverker overhodet, begynner å bli fremstilt for markedet, blir de som varer allment tilgjengelig. Og da er det et sentralt poeng at: ”De forblir ikke lenger bestanddeler i representasjonen av kirkens eller hoffets offentlighet” (Habermas 1971: 34)

Privatfolk forsøker gjennom felles rasjonell forståelse å søke verkets mening. Samtalen er verktøyet som synliggjør fornuften. Habermas knytter dette til kapitalismens utvikling, som nettopp forlangte en mer rasjonell holdning til informasjon.

3. Publikum blir prinsipielt uavsluttet, dvs det kan aldri lukke seg helt og bli stivnede klikker. Habermas argumenterer med at publikum alltid befinner seg omgitt av et større potensielt publikum. Privatfolk som forutsatt at de hadde verdier og dannelse kunne erverve diskusjonsgjenstandene på markedet. Dette mener Habermas at de første publikum er seg bevisst (Habermas 1971: 35) Den borgerlige representasjons nye skikkelse viser seg nettopp gjennom at deler av publikum gjør krav på å være talerør for et større omkringværende publikum. Men det er viktig å ha i minne at i begynnelsen av det 18. århundre lever mer enn halvparten av befolkningen i England på grensen til eksistensminimum. En stor del av arbeiderne er analfabeter og de aller fleste mangler også kjøpekraft av kulturgoder.

2.3 Fremveksten av et større publikum og kunstkritikken

Dette forhindrer dog ikke at det vokser frem et større publikum utenfor de tidlige publikumsinstitusjonene. I den forstand oppstår det en ny sosial kategori.

Det skiller seg fra det 17. århundres hoff-aristokrati som i mesenrollen finansierte litterærproduksjon, men etter Habermas oppfatning ikke kan kalles et lesepublikum (forfattere var som knappehullsblomster å regne). Først i begynnelsen av det 18. århundre, etter at forleggeren har erstattet mesenen som oppdragsgiver og markedet

blir distribusjons-kanalen, er det et interessert lesende publikum som tar imot og diskuterer åndsverkene.

”På samme måte som litteraturen får også teateret et publikum i streng forstand når hoff- og residens-teatrene blir offentlige, om utvikling som typisk kan iakttas i Tyskland” (Habermas 1971: 36)

Selv om det ikke er sentralt for denne masteroppgaven, skal det også nevnes for helhetens skyld at i musikklivet medførte borgerskapets kjøpekraft drastiske endringer.

”Inntil utgangen av det 18. århundre forble nemlig all musikk bundet til den representative offentlighets funksjoner, som bruksmusikk” (Habermas 1971: 37)

Bruksmusikk knyttet til gudstjenester, kaste glans over fyrste/hoff. Borgerne hadde liten tilgang til musikk. Først oppstod musikk-collegium, så konsert-foreninger. Adgang mot betaling gjorde også musikken til vare.

Etter hvert oppstår en ny profesjon, som i samtiden ble kalt kunstdommer.

Kunstkritikk inkluderte litteratur, teater og musikkritikk. Viktig er det å merke seg at kunstdommerne fremmer argumentets autoritet. Det gjelder å overbevise ved hjelp av god argumentasjon. Profesjonen forstår seg som publikums talsmenn. (Habermas 1971: 39)

Kunstdommerne tar etter hvert tidsskriftene i bruk som redskap for distribusjon av sine meninger. Kunst og kulturhistoriske journaler etableres.

2.4 Habermas sitt begrep humanitet

Habermas har en interessant fremstilling av begrepet humanitet:

Han viser til at vare-eierne i en viss forstand kan forstå seg som autonome. Innenfor rammen av statlige direktiver og kontroll kan de fritt ta avgjørelser med sikte på å maksimere egen profitt på markedet som har den økonomiske rasjonalitet innebygget. Habermas viser til ideen om det rettferdige bytte og at makt i en viss forstand erstattes med rettferdighet.

”Eierens selvstendighet på markedet tilsvarer menneskets selv-

fremstilling i familien” (Habermas 1971: 44)

Familien er tilsynelatende løst fra samfunnsmessig tvang.

”Den borgerlige familien synes frivillig grunnlagt av frie enkeltpersoner og opprettholdt uten tvang”

Og ektefellene har et kjærlighets-fellesskap. Den private autonomi skal sikre at den dannede personlighet får utfolde sine evner.

”De tre momentene: frivillighet, kjærlighetsfellesskap, og dannelse setter seg sammen til et begrep om humanitet...” (Habermas 1971: 44)

Altså realiseringen av menneskenes iboende humanitet.

Habermas vurderer det som en illusjon at den borgerlige familie er fristilt:

”for naturligvis er den ikke unndratt den tvang som det borgerlige samfunn – på samme måte som alle tidligere samfunn – er underlagt” (Habermas 1971: 44)

”familien spiller sin godt skjulte rolle i kapitalens utnyttelsesprosess” (Habermas 1971: 44)

Familien er altså nært knyttet til markedets behov.

2.5 Det resonnerende, myndige publikum

I begynnelsen av det 18. århundre er i England som første land det resonnerende publikum etablert som en sfære også for kritikk av den offentlige myndighet.

Og Habermas tar derfor utgangspunkt i England for å beskrive denne fasen kjennetegnet ved et myndig publikum. Stenderforsamlingen omdannes til et moderne parlament i løpet av århundret. Krefter som forsøker å få innflytelse på statsmyndighetenes avgjørelser, henvender seg til det resonnerende publikum.

Habermas mener at grunnen til at politiske konflikter så mye tidligere i England enn i andre land begynner å bli avgjort med publikums deltakelse, henger sammen med forskjellig utviklingsnivå i landenes kapitalistiske produksjonsmåte. I England oppsto allerede i andre halvdel av 17. århundre en rekke nye selskaper som forsynte eller var knyttet til tekstil-, metall- og papirproduksjon. Dessuten var det interessemessig overlapping mellom storborgerskapet og landadelskapet. Landaristokratiets yngre sønner ble kjøpmenn og mange i storborgerskapet skaffet seg grunneiendom. Derimot

utvikler det seg nye interessemotsetninger:

”motsetningen mellom handels- og finanskapitalens restriktive interesser på den ene side og manufaktur- og industrikapitalens ekspansive interesser på den annen side” (Habermas 1971: 53)

I Frankrike oppstår et politisk resonnerende publikum først fra midten av det 18. århundre. Men det kan før revolusjonen ikke trykkes noe uten sensurens godkjenning, og en utviklet politisk journalistikk mangler. (Habermas 1971: 62) Så den politisk fungerende offentlighet i England og senere på Kontinentet utgjøres av de institusjonelle sammenhengene mellom publikum, presse, partier og parlament. (Habermas 1971: 68)

Habermas mener at det er en hovedide i det borgerlige samfunn at systemet for fri konkurranse kan regulere seg selv. Statens oppgave er å sikre at ikke utenøkonomiske instanser får forstyrre byttesamkvemet. (Habermas 1971: 73) Systemet er fri for herredømme, men også for makt, i følge samfunnets selvforståelse. Den enkelte vareeier er bare én tilbyder blant så mange andre at han ikke kan øve noen innflytelse på prismetanismen. De blir alle underkastet markedets maktfrie avgjørelse. (Habermas 1971: 73)

Habermas understreker at statlige inngrep uten fullmakt gjennom lov blir ansett for forkastelig, nettopp fordi det ville skape uforutsigbarhet. (Habermas 1971: 74) Forutsigbarhet er en grunnforutsetning for kapitalismen i denne fasen. Habermas viser til Max Weber:

”garanti for kalkulerbarhet”

Dvs at det er mulig å kalkulere profittsjanser.

Den borgerlige rettsstat skal følgelig sikre rasjonell forvaltning (muliggjort gjennom kompetanse) og uavhengig justis. (Habermas 1971: 74) Loven er bindende for alle. Den borgerlige ide om lov-staten skal binde så vidt mulig all statsvirksomhet i et omfattende system av normeringer, normeringer som er legitimert gjennom den offentlige mening.

2.6 E. Kant: Publisitet som prinsipp for formidlingen mellom politikk og moral

Habermas siterer E. Kant:

„Den sanne politikk kan ikke gjøre et skritt uten først å ha hyllet moralen,politikkens forening med moralen er slett ingen kunst, for så snart de to strider mot hverandre, hugger moralen over den knuten som politikken ikke makter å løse” (Habermas 1971: 97)

Men Kant forestiller seg den offentlige bruk av fornuften - først og fremst som en oppgave for de lærde, særlig filosofene. For filosofene gjør iht Kant bruk av den rene fornufts prinsipper. Men Habermas fremhever at Kant ikke mener at filosofenes diskusjoner skal foregå innenfor en snever akademisk offentlighet.

Likeså meget som diskusjonene skal foregå i regjeringens påsyn, skal de også skje foran ”folkets” publikum:

”for å veilede det til å benytte seg av sin egen fornuft”
(sitat Kant, Habermas 1971: 99)

”Med offentlig bruk av ens egen fornuft forstår jeg det at man bruker sin fornuft for hele leseverdenens publikum som lærd. Privatbruk kaller jeg den bruk som en kan gjøre av sin fornuft i en bestemt borgerlig stilling eller et embete som er betrodd en....” (sitat Kant, Habermas 1971: 100)

Habermas siterer Kants postulat om offentlighet som prinsipp:

”Den offentlige bruk av ens fornuft må til enhver tid være fri, og den alene kan istandbringe opplysning blant menneskene”

Og hvem har rett til å tale:

”Enhver er kallet til ”publisist” som taler gjennom skrifter til det egentlige publikum, nemlig verden” (sitat Kant, Habermas 1971: 100)

Jeg bruker så mye plass til Habermas sin fokusering på Kants tekster, fordi offentligheten er et så sentralt begrep i store deler av Habermas sin vitenskapelige produksjon.

Habermas poengterer at med den verden, der publikum konstituerer seg, er offentligheten betegnet som sfære. (Habermas 1971: 101) De fornuftige veseners

kommunikasjon, og der menneskene kommer til enighet om ”fellesvesenets anliggender” konstituerer ”menneskenes” resonnerende publikum seg til ”borgernes”. Slik oppsummerer Habermas Kant mht offentligheten. (Habermas 1971: 101)

Det som for Kant er offentlige lover er lovgivning som viser tilbake til folkeviljen som stammer fra fornuften, altså lover med sin opprinnelse i det resonnerende publikums ”offentlige samstemmighet”.

Prøvestenen på om det en holder for sant – om det er en overbevisning eller om man bare er overtalt:

”Prøvestenen – er altså ytre sett muligheten til å meddele det samme og finne ut at det en holder for sant er gyldig for hvert menneskes fornuft”
(Kant-sitat fra ”Kritikk der reinen Vernunft”)

2.7 Offentlighetens sosiale strukturforvandling

”Den borgerlige offentlighet utfolder seg i spenningsfeltet mellom stat og samfunn, men på en slik måte at den selv forblir en del av det private område” (Habermas 1971: 131)

Fra og med den store depresjonen som begynner i 1873, går den liberale æra mot sin slutt. Handelspolitikken blir markert lagt om. De kapitalistisk mest utviklede landene gir gradvis slipp på frihandelspolitikkenes grunnsetninger. (Habermas 1971: 132)

På hjemmemarkedene gir forestillingen om aktørene som er så mange at ingen har markedsrett, mindre og mindre mening. Man ser tendenser til oligopolitiske sammenslutninger, dvs få, men store aktører som samarbeider for derved å redusere konkurransen, for derved å kunne høste merprofitter. Altså profitter som kan ligge opp til de profittene rene monopol kan realisere. Habermas påpeker at det særlig er oligopolitiske sammenslutninger innenfor de sentrale industriene. Det medfører at betydningen de får merkes desto mer. (Habermas 1971: 133)

Utviklingen fører derfor etter hvert til at USA får en antitrust – og Tyskland en antikartell-lovgivning. Habermas viser også til at det i den siste tredjedel av 19. århundre gjennomføres internasjonale begrensninger av konkurransen på

varemarkedet.

Pris- og produksjonsavtaler inngår som ledd i en oppdeling av markedet.

(Habermas 1971: 133)

Videre påpeker han at det borgerlige samfunn må gi avkall på det som aldri egentlig hadde vært illusjonen om en maktnøytralisert sfære:

Den liberale modell var egentlig en modell for småvare-økonomi, med dens forutsetning om de utallige tilbyderne, slik at det var reell fri konkurranse og uavhengige priser.

Tvert i mot visste utviklingen nå at konkurransen var ufullstendig, og samfunnsmessig makt konsentreres på private hender. (Habermas 1971: 134)

”I flettverket av vertikale forbindelser mellom kollektive enheter danner det seg forhold som dels bygger på ensidig avhengighet, dels gjensidig press” (Habermas 1971: 134)

2.8 Sosialstatens tilblivelse

Så konsentrasjons- og kriseproblemer synliggjør at likt bytte er en illusjon.

Denne utviklingen får store konsekvenser for statens rolle:

”Jo mer denne struktur blir gjort gjennomsluktig som en ren og skjær tvangssammenheng, desto mer påtrengende blir behovet for en sterk stat” (Habermas 1971: 134)

Habermas mener at maktkonsentrasjonen i varesamkvemets privatsfære på den ene side og maktkonsentrasjonen i offentligheten som nå er etablert som statsorgan på den annen side, fører til at de økonomisk svakere med større intensitet forsøker med politiske midler å imøtegå markedskreftene. Habermas viser til stemmerettsreformer i England i 1867 og 1883. I Frankrike hadde Napoleon 3 innført allmenn stemmerett. I Tyskland forsøker Bismarck gradvis å innføre allmenn stemmerett i hele det nydannede Tyske Rike.

Slik forsøker grupper av befolkningene å kompensere for likhet i sjanser de hadde mistet på det økonomiske området. Fagforeningene danner organisert motstand på

arbeidsmarkedet, og gjennom innflytelse i sosialistiske parti på politikken.

Habermas tolker Bismarcks innføring av sosialistlov og sosialforsikring, som et direkte resultat av press nedenfra. (Habermas 1971: 135)

Dette er altså statlige inngrep i privatsfæren som imøtekommer økonomisk svakeres interesser. Men Habermas understreker at statens inngrep til dels også tjener til motverge mot disse interesser. Uansett er det i kapitalismens langsiktige interesse å opprettholde likevekten i systemet. Nå som denne likevekten ikke lenger kan sikres gjennom det frie marked.

2.9 Sosialstatens funksjoner

Denne utviklingen medfører at staten ivaretar stadig flere funksjoner:

Mens den liberale perioden var kjennetegnet av et fåtall funksjoner:

- politi/rettsvesen og meget begrenset
- skattepolitikk
- Utenrikspolitikk: ført ved hjelp av militære ressurser

Kjennetegnes den påfølgende perioden (som altså tar til gradvis fra siste halvdel av det 19. århundre) av at staten fremdeles ivaretar disse funksjonene og utvider sin virksomhet innenfor disse, men etter hvert kommer en rekke andre til.

Habermas skisserer nå en utvikling som fortsetter inn i det 20. århundre:

”Allerede statsbudsjettets størrelsesorden gir et holdepunkt for statens tiltakende virksomhet” (Habermas 1971: 136)

De nye funksjonene betegner Habermas som formingsfunksjonene:

Sosialstatens oppgave er ikke minst viktig å gi beskyttelse, erstatning og utligning for de økonomisk svakere grupper. Sosiale grupper som arbeideren, funksjonæren, leieboeren, forbrukeren osv. Blant virkemidlene inngår omfordeling av inntekt.

En annen viktig oppgave for staten blir å planmessig understøtte eller til og med lede langsiktige forandringer i samfunnets struktur. I alle tilfeller må staten være beredt til å lindre konsekvenser av endringer i denne strukturen.

Etter hvert inngår det i den videre oppgavekrets iherdige forsøk fra statens side på å kontrollere og balansere det økonomiske liv:

Konjunkturpolitikk innføres og sosialøkonomien utvikler stadig metoder som kan tas i bruk som styringsverktøy på nasjonalt nivå.

Habermas viser til at allerede før den annen verdenskrig hadde England, USA og Canada tatt i bruk økonometriske metoder som sosialøkonomien stod inne for (Habermas 1971: 137)

”Endelig overtar staten - utover de vanlige embetsvirksomheter – også tjenesteytelser som inntil da hadde vært overlatt til private”

(Habermas 1971: 137)

Dette skjer på flere måter. Dels ved at privatpersoner betros det som nå defineres som offentlige oppgaver, dels ved offentlig koordinering av privatøkonomisk virksomhet ved hjelp av rammeplanlegging, men også ved at staten selv produserer og fordeler.

Habermas påpeker en svært interessant tendens i arbeidslivet. Nemlig at tariffavtalene mellom arbeidsgiverforeningene og fagforeningene mister sin privatrettslige karakter i streng forstand:

”Tariffavtalene antar rent ut offentligrettslig karakter, fordi den inngåtte serie av overenskomster fungerer som lov-surrogat” (Habermas 1971: 140)

Så interesseorganisasjonenes funksjon ligner på utøvelse av delegert lovgivningsmyndighet. Dette har store konsekvenser for den opprinnelige privatautonomi.

Satt på spissen kan man si den er blitt en avledet autonomi. Habermas mener at den juridisk er så nedvurdert at den ikke lenger blir betraktet som nødvendig for gyldigheten av en avtale. (Habermas 1971: 140)

2.10 Polariseringen av sosial-og intimsfære

Utviklingen Habermas skisserer har etter hvert betydelige konsekvenser for familiens funksjoner:

”I den grad stat og samfunn gjensidig gjennomtrenger hverandre, løser kjernefamilie-institusjonen seg fra sammenhengen med

samfunnsmessige reproduksjonsprosesser” (Habermas 1971: 141)

For mens de borgerlige levde i den liberale perioden typisk sitt privatliv i både yrke og familie. Det innebar altså at området for varesamkvem og samfunnsmessig arbeid var likeså mye privatsfære som hjemmet. Hjemmet var selvsagt allerede i denne liberale fasen avlastet for økonomiske funksjoner. Men Habermas poengterer at mens yrke og familie i den liberale fasen var likt strukturert, utvikler de seg nå i motsatte retninger:

”man kan nemlig si at familien stadig blir mer privat, mens arbeids- og organisasjonsverdenen blir mer ”offentlig” (Habermas 1971: 142)

”Termen ”arbeids og organisasjonsverden” røper allerede noe av tendensen til objektivisering av et område som engang stod under privat disposisjon” (Habermas 1971: 142)

Med privat disposisjon mener Habermas enten en sfære for egen disposisjon (som for de som eier eiendom), eller en sfære for fremmed disposisjon (som for lønnsarbeiderne). Etter hvert som stat og samfunn gjennomtrenger hverandre, mister altså også sfæren for lønnsarbeid sin private karakter.

2.11 Arbeidslivet som egen sfære

Arbeidslivet har etablert seg som en egen sfære mellom det private og offentlige området. Kapitalkonsentrasjonen har skapt den industrielle storbedrift og etter hvert også den byråkratiske storbedrift med administrerende direktør og generalforsamling. Noen store bedrifter har individuelle eiere, andre har storaksjonærer og andre igjen en større aksjonærmasse. Noen bedrifter er selvfinansierte, andre benytter seg av kapitalmarkedet. Habermas mener at den sosiologiske effekten av utviklingen er at storbedriften, uavhengig av eierstrukturer, mister karakteren av å være en sfære for individuell privatautonomi. Altså den type autonomi som var typisk for de selvstendige forretninger og verksteder i den liberale perioden. (Habermas 1971: 143) Habermas påpeker at den statistiske samlekategorien ”tjenestemenn” forteller noe om endringene som har funnet sted:

Mens arbeidet tidligere foregikk i egen eller andres privatsfære, går det nå over til å være ”tjenesteforhold”. Og tjenesteforholdet binder ”tjenestemennene” til institusjonen snarere enn til personer. Habermas understreker at ”tjenesteforholdet” så

absolutt ikke har overtatt de rettigheter og plikter som forbindes med embetsmennesenes offentlige tjeneste. (Habermas 1971: 143) Men det sakliggjorte arbeidsforholdet kan de kanskje sies å ha felles.

Storbedriftene involverer seg til dels på mange måter overfor sine ansatte og lokalmiljøet. Delvis overtar de ansvaret for sosiale tjenester og garantier. Noen bygger boliger eller gir støtte til huskjøp for arbeidstakerne, understøtter enker/foreldreløse barn, sørger for gamle, bidrar til eller helfinansierer skoler, kirker og bibliotek og parker. Mange støtter også kulturtilbud. Habermas sitt poeng er at en rekke funksjoner som både i juridisk og sosiologisk forstand ble ivaretatt av offentlige institusjoner, nå i stadig større grad overtas av ikke-offentlige institusjoner. (Habermas 1971: 143)

I de tilfellene hvor et storforetak dominerer hele livet i en by, mener Habermas det er dekning for å kalle det en ny form for feudalisme; industrifeudalisme. Det samme gjelder for de store forvaltningsbyråkatiene, som mister sin offentlige karakter, sosiologisk sett, ettersom de forvandler seg i regning av storbedrifter. Habermas vurderer det som interessant om organisasjonen betraktet som storbedrift er et privat selskap, en halv offentlig korporasjon eller et offentlig forvaltningsorgan. (Habermas 1971: 144)

2.12 Hjørnestensbedrifter i Norge

Dersom man skal trekke linjer til Norge, så synes det naturlig å bruke begrepet hjørnestensbedrift om den type foretak Habermas skisserer som dominerer stedet den er lokalisert. Som Norsk Hydro og Herøya/Rjukan/Høyanger, smelteverkene i Odda/Sauda, Norske Skog i Skogn, Norsk Jernverk i Mo i Rana, Sør-Varanger Gruver, Store Norske Kullkompani i Longyearbyen.

På 1960-/1970-tallet kunne stillingshierarkiet i bedriften leses ut av boligmassen og dens lokalisering (boligene var eiet av Norske Skog og leiet ut til de ansatte):

Skikt 1: Arbeiderne hadde eneboliger i én etasje (65 kv.m), i tillegg kjeller. Svært tett liggende og lokalisert tett opp til fabrikkområdet, som en fortsettelse av fabrikkområdet.

Ikke sol etter arbeidstid, for husene lå i skyggen av Holåsen. På folkemunne ble arbeidernes boligområde kalt ”minkfarmen”.

I Holåsen holdt tre skikt hus:

Skikt 2: Lavere funksjonærer bodde i tomannsboliger, hver familie disponerte vertikaldelt seksjon over to etasjer. En viss utsikt, men ikke kveldssol.

Skikt 3: Litt høyere oppe i åsen bygget Norske Skog eneboliger for sine høyere funksjonærer. Funksjonelle og moderne eneboliger på ett boligplan 90 kv.m (etter tidens smak) og halvkjeller. God utsikt/solforhold/tomtestørrelse.

Skikt 4: Mellomlederne ble tilbudt større eneboliger med mer ”borgerlig preg” (mindre typehus-/standardisert preg). Boligene var plassert på enda større tomter enn skikt 3s boliger og plassert enda høyere oppe i åsen.

Skikt 5: Direktørene bodde ikke i Skogn. De bodde nærmere Levanger by. Boligene bød på flott utsikt over fjord og fjell, og de hadde herskabelig preg. Store parkmessige hager som Norske Skogs gartnere pleiet.

Sett ut i fra 1960-tallets boligstandard, hadde alle stillingskategoriene gode boliger. Norske Skog hadde en rekke sosiale tilbud for ansatte med deres familier: juletreffester, årlige skiturer til Sverige, St. Hans feiring ved fjorden.

2.13 Privatsfærens omforming

Habermas betegner den selvstendigjorte yrkessfæren som et kvasi-offentlig område, og privatsfæren skrumper sammen om familien. (Habermas 1971: 144) Han understreker at den patriarkalske kjernefamilien av borgerlig type selvsagt for lengst hadde opphørt å være et produksjonsfelleskap, selv om den fortsatt i det vesentlige hadde basert seg på familieeiendommene. Det nye er at familieeiendom avløses av individuell inntekt:

”mister familien - utover sine funksjoner i produksjonen, som den allerede i stor grad har avgitt – også sine funksjoner for produksjonen” (Habermas 1971: 144)

2.14 Risiko og statlige garantier

Dette medfører også en drastisk svekkelse av familiens muligheter til å sørge for seg selv i tilfelle nød og i alderdommen.

Habermas viser til at de klassiske formene for risiko, som arbeidsløshet, ulykker, sykdom, alder og dødsfall, etter hvert i stor grad dekkes av statlige garantier. Til de forskjellige typer risiko svarer ulike typer grunntelser.

Viktig er det også å merke seg i hvor stor grad ”gjengse former for risiko” utvides etter hvert langt utover de klassiske nødsituasjoner:

- tjenester i forbindelse med anskaffelse av bolig (boligformidling/stille husleiegarantier for svakere stilte grupper/gunstige statlige låneordninger (som Husbanken i Norge)/bostøtteordningen (som Husbanken administrerer i Norge)
 - arbeidsformidling
 - yrkes- og oppdragelsesrådgivning
 - helsekontroll (inkludert seksualopplysning)
 - samlivsveiledning, inkludert rådgivningstjenester/megling ved samlivsproblemer
- Habermas viser at i tillegg til kapitaldanningsfunksjonene mister familien i tiltakende grad også:

”oppdragelses-, verge-, omsorgs- og veilednings- ja til og med elementære tradisjons- og orienteringsfunksjoner (Habermas 1971: 145)

2.15 Myndighetene og privatsfæren: To eksempler fra Norge

Endringene går helt inn på det privates innerste grunn. To eksempler fra Norge i det 21. århundre:

- 1) Dersom en person blir kjent umyndig, (selvsagt gjennom en offentlig prosess) er det også det offentlige som oppnevner verge for den umyndiggjorte. Vergen skal forvalte vedkommendes økonomiske midler og generelt ivareta den umyndiges interesser. Det er ikke selvsagt at vergen velges fra familiekreten. Dette uavhengig av familiens ønsker, de skal tas med i vurderingen, men ikke tillegges avgjørende vekt. Dette kan tolkes som å inngå i myndighetenes

strategi for å redusere risiko i nødssituasjoner. Den enkelte umyndige person kan måtte beskyttes både mot seg selv og den nærmeste familie.

- 2) Dersom et barn under 18 år har mer enn kr 75.000,- i formue (bankinnskudd, aksjer, eiendom osv), så overtar overformyndieriet forvaltningen av midlene, dersom de blir oppmerksom på forholdet. Aksjer/aksjefond blir da solgt, og pengene plasseres trygt og til en av det følgende relativ lav rente (i forhold til investeringer med større risiko).

Foresatte kan søke om å få frigjort midler. Søknaden skal da begrunnes, for eksempel at barnet skal benytte midlene til å kjøpe ny sykkel. Det har ingen betydning for overformyndieriets inntreden om de 75.000,- kr er gitt barnet som gave. Det er lett å gi en karrikert og ensidig fremstilling av dette. Derfor må det understrekes at loven ikke først og fremst tar sikte på å sikre barnets gaver fra foreldrene. Loven skal nok først og fremst avverge risikoen for at arv og større gaver barnet mottar fra andre, eller ved den ene av foreldrenes død, blir brukt på en måte som ikke ivaretar barnets interesser. Men jeg synes ordningen illustrerer godt hvor langt inn i det private myndighetenes risikobegrensende handlinger strekker seg.

2.16 Kjernefamiliens konsumentfelleskap

På den annen side utvikler familien seg nå til å bli inntekts- og fritidsforbruker. En form for autonomi opprettholdes i konsumsjon – funksjonene.

”en intimsfære som er innskrunpet til området for

kjernefamiliens konsumentfelleskap” (Habermas 1971: 145)

Familien får også mindre innflytelse på utviklingen av medlemmenes personlighet/identitet. Gradvis har instanser utenfor familien overtatt en større og større del av sosialiseringen. Barn overlates tidlig til andres omsorg, (helt ned til ettårsalderen, eller tidligere), ”dagmamma”, daghjem som nå kalles barnehager, men hvor barn ned til ettårsalderen kan oppholde seg opptil 9-10 timer i døgnet, barnehager, offentlige fritidsordninger etter skoletid, organisert idrett i privat eller offentlig regi.

Perioden de unge er under utdanning strekkes i begge ender. I England introduseres barn til "skolelignende forhold" fra 4-års-alderen.

2.17 Nye boformer

I samme grad som privatlivet blir offentliggjort antar offentligheten selv intime former. Habermas nevner som eksempel at uthulingen av familiens intimsfære finner sitt arkitektoniske uttrykk i hus og bybebyggelse. Privathusets lukkethet (hage/gjerde) og med klart atskilte rom med ulike funksjoner som salonger for mottakelser, blir ikke lenger den tidstypiske boform.

Man skal selvsagt ikke overdrive disse arkitektoniske endringene, den store herskaplige villaen er fremdeles et boideal for mange (beliggende i eller nær byen, men med stor beskyttende parkmessig hage) men uopnåelig for langt flere.

Habermas synes å beskrive kanskje særlig blokkbebyggelse når han beskriver dagligstuen med det store vinduet som gir fullt innsyn til privatlivet, og fullt utsyn til hvordan de mange naboene lever sine liv. De tynne veggene holder på få hemmeligheter. (Habermas 1971: 147) Undersøkelser gjort i norske drabantbyer viser at de gjerdeløse områdene rundt blokkene har en tendens til å forbli "ubrukte". Beboerne føler seg usikre/ukomfortable med å sette seg/legge seg på plenene foran naboens vinduer, eller invitere til sosiale sammenkomster med eller uten grilling. De er usikre på hvem området "tilhører", det eksisterer i en gråson, en form for ingenmannsland i overgangssonen mellom det private og det offentlige. En ubestemmelig følelse av at regler (skrevne eller uskrevne) kanskje brytes.

Da er den lille balkongen med plass til tre klappstoler å foretrekke. Mange uttrykker også at de heller oppsøker en park, her utfolder de seg friere for området tilhører klart den offentlige sfære.

Kort oppsummert: Habermas fremstiller et bilde av en familie preget av stor grad av autoritetssvekkelse og funksjonsavlastning. Fritidsatferden er nøkkelen til den nye sfærens skinnprivathet, men også her mener Habermas at den umiddelbart havner

under innflytelse av halvoffentlige instanser.

”uten den avskjerming et institusjonelt sikret familiens indre rom utgjør” (Habermas 1971: 148)

2.18 Fra kulturresonnerende til kulturkonsumerende publikum

Svært interessant er det å følge Habermas fremstilling av hvordan den litterære offentlighet gradvis forandret seg i retning av pseudo-offentlig eller skinnprivat område for kulturkonsum. (Habermas 1971: 149)

”Selv om denne litterære offentlighet med henblikk på sin funksjon bare var en forform av den politiske offentlighet, hadde den likevel selv allerede den art ”politisk” karakter som gjorde at den var hevet over sfæren for samfunnsmessig reproduksjon” (Habermas 1971: 149)

I den borgerlige kultur inngikk, som nevnt, ikke minst at de private borgerne møttes for diskusjon og resonnement i salonger, klubber og leseselskaper. For Habermas er det tydeligvis viktig å få frem at disse møtene ikke var underkastet ”livsnødvendighetens diktat”. Resonnementet fikk en politisk karakter, og da mener Habermas politisk forstått i den greske betydning. Frigjøring fra det livsnødvendige. De deltakende menneskene var bevisst sin dobbeltrolle som borger og menneske. Når det ble satt likhetstrekk mellom eiendomsbesitteren og menneske, var det pga at eiendom muliggjorde å utfolde en form for ”offentlighet” ut fra selve privatsfærens kjerne.

Habermas vektlegger at når eieren identifiseres med den naturlige person, så forutsetter det et skille mellom forretninger (som de drev med for å kunne produsere sine liv) og den omgang de deltok sammen i som publikum.

Men så skjer etter hvert det ”skjebnesvangre”:

”Men nettopp denne terskel nivelleres så snart og så langt som den litterære offentlighet vokser inn i konsumområdet” (Habermas 1971: 150)

Habermas angir flere grunner for at dette skjer:

1. ”Fritidsatferd er i sin natur apolitisk, for den klarer ikke å konstituere en verden som er frigjort fra den umiddelbare livsnødvendighet, for den er knyttet til arbeidstiden som dens komplement. Det betyr at den er trukket inn i produksjonens og konsumets kretsløp.”

Jeg innrømmer at jeg ikke helt ser dybden i dette resonnementet. Jeg forstår at de som blir underlagt arbeidslivets faste rammer i form av punktlighet, tidsfrister, fast arbeidstid, har langt mindre anledning til å dyrke intellektuelt samvær preget av kunnskapsrik konversasjon, originale resonnement og båret oppe av et usvikelig engasjement for det som hører samfunnet til. Samtaler som krever mentalenergi og grundige forberedelser ikke minst. Det vil si tid til kontemplasjon og tid til å fordype seg i viktige litterære tekster, i form av tidsskrift, magasiner, kritikker, romaner, seriøse aviser. Fritid forstått som restitusjonstid, gjenvinne krefter, skiller seg klart fra salongens krevende samvær. Men slik jeg forstår Haberman er fritidsarbeid pr definisjon ikke mulig å være politisk, siden den er arbeidstidens komplement. Betraktet ut i fra Habermas teori om kommunikative handlinger, har jeg vanskelig for å tro at jeg har tolket ham rett. Selv om ”Borgerlig offentlighet” ligger 20 år forut i tid og Habermas endret en del av sine resonnement underveis.

Det er lettere å følge Habermas når han fremsetter den neste grunnen:

2. ”Når markedets lover – som behersker sfæren for varesamkvem og samfunnsmessig arbeid – også trenger inn i den sfære som er forbeholdt privatfolk samlet til publikum, forvandler resonnementet seg tendensielt til konsum. (Habermas 1971: 150)

Kulturindustriens produkter distribueres gjennom massemediene.

”som på sin side først skaper skinnet av borgerlig privathet i forbrukernes bevissthet”. (Habermas 1971: 150)

Dette kaller Habermas en omfunksjonering av det opprinnelige forholdet mellom intim-område og litterær offentlighet, og Habermas mener den sosiologisk henger sammen med familiens strukturforvandling.

På den ene side blir privatfolk frigjort fra den ideologiske sammenføyningen av dobbeltrollen ”borger” og ”menneske”, altså på den måten at det ikke lenger er eierskap til kapitalistisk eiendom som skaper en offentlighet av emansiperte privatfolk. Men på den annen side tolker jeg Habermas slik at privatfolks autonomi nå, egentlig ikke er en reell autonomi, bare i ordet: ”den frie borger”. For Habermas skisserer at borgerne nå inngår i

avhengighetsforhold med det offentlige:

”Privatfolks autonomi.....ville bare kunne virkeliggjøres som en autonomi avledet av offentlige garantier for privathetens status når menneskene som ”citoyens” selv fikk i hende – ved hjelp av en politisk fungerende offentlighet – disse betingelsene for sin private eksistens” (Habermas 1971: 151)

Habermas mener at man ikke kan regne med under de gitte omstendigheter at disse betingelsene er oppfylte. Habermas begrunner denne drastiske påstanden med at når borgeren ikke kan skaffe seg autonomi fra disposisjon over privateiendom, altså at det ikke lenger er noen institusjonell garanti for individuering (lik den som skisseres i den ”protestantiske etikk”) så blir muligheten for autonomi helt avhengig av en ”politisk etikks” dannelse.

Altså at den klassiske inderliggjørelse erstattes med en ”politisk etikks” dannelse. For på denne måten ville individuasjonsprosessen kunne bli gitt et nytt innhold. (Habermas 1971: 151)

Men Habermas er skeptisk til om dette vil la seg kunne realisere. Han understreker at den borgerlige idealtipe forutsatte at det ble skapt en litterær offentlighet. Denne offentligheten var følgelig basert på:

”at den var blitt dannet ut fra den publikumsorienterte subjektivitets godt funderte intimsfære” (Habermas 1971: 151)

Men Habermas mener forholdene i 1962 er totalt forandret.

”Denne litterære offentlighet blir i dag i stedet til en innfallsport for de sosiale krefter som sprøytes inn i kjernefamiliens indre rom gjennom massemediens konsumkulturelle offentlighet” (Habermas 1971: 152)

Sprøytes inn! Habermas sin fortvilelse/raseri over tingenes tilstand synes åpenbar. Hva er det som sprøytes inn? Som gift å regne? Eller kanskje snarere narkose eller ”likegladsprøyte”. For han utdyper videre at fra midten av det 19. århundre rystes de institusjoner som inntil da hadde sikret publikums sammenheng som et resonnerende

publikum:

-familien mister funksjonen av å være en ”litterær propagandakrets”. Habermas mener at småbyenes middelstand lenge hadde mer eller mindre overfladisk ”imitert” de vitale dannelsesstradisjoner fra forutgående generasjoners lesende storborgerfamilie.

-I Tyskland erstattes allerede på midten av det 19. århundre litterære kvalitetstidsskrifter med en type litterært familietidsskrift. Disse blir selv foreldet og deres plass inntas etter hvert med hva Habermas benevner som illustrerte reklameblad for leseringer.

”til tross for at deres erklærte mål er å øke omsetningen av bøker - er de allerede vitnesbyrd om en kultur som ikke lenger har tillit til bokstavenes kraft”

Som en følge av at familiens litterære sammenheng går tapt, går også den borgerlige salong av mote. Habermas viser også til at da alkoholen forsvant, effekten var den motsatte av kaffens selskapsdannende i det 17. århundre. Herreselskaper og -foreninger døde bort, klubber lagt ned og stamstedene sjeldnere besøkt.

Habermas påpeker at de borgerlige former for selskapelighet i det 20. århundre har, til tross for stor regional og nasjonal mangfoldighet noe felles:

”avholdenhet fra litterært og politisk resonnement” (Habermas 1971: 152)

Jeg legger til at dersom man sjekker i ”skikk og bruk”-bøker inklusiv de senere års utgaver så vil man se at politikk som regel er ført opp på listen tema som den dannede gjest ikke berører (sammen med sykdom, religion og sommerferien i fjor)

Samværet mellom enkeltpersoner er delvis erstattet med hva Habermas betegner som uforpliktende gruppeaktiviteter:

-felles kinobesøk

-felles radiolytting og fjernsynsseing

Mens det kulturelt resonnerende publikum leste i den hjemlige privatsfæren for så å diskutere og resonnerer i et større publikum, mener Habermas at dagens konsumerende publikum ikke møter sosiale forventninger om at mottak av

kulturproduktene etterfølges av diskusjoner. (Habermas 1971: 152). Så produktene sprøytes inn og absorberes. Den offentlige kommunikasjon over det tilegnede faller altså bort.

2.19 Offentlig resonnement innenfor nye rammer

Men Habermas understreker at tendensen til offentlig resonnement holder seg, men antar andre former eller foregår innenfor endrede rammer. En type diskusjoner blir formelt organisert som deler av hva Habermas benevner ”voksenopplæring”. Her inngår politiske fora, litterære organisasjoner som lever av å omtale en kultur som stadig kan diskuteres, radiostasjoner, forlag og ulike typer foreninger.

”alle har de gjort podiums-diskusjoner til et florerende bierverv” (Habermas 1971: 153)

Men Habermas vurderer følgende å utgjøre en vesensforskjell fra tidligere tiders diskusjoner:

”Diskusjonen har selv antatt skikkelse av konsumgode” (Habermas 1971: 153)

For selv om kommersialiseringen av kulturgodene i sin tid var en forutsetning for resonnementet, så var diskusjonen i seg selv unndratt bytteforholdene. Borgerne møtte hverandre som mennesker.

Nå mener Habermas samtalen som form for offentlig resonnering, snarere er profesjonelle dialoger fra katetre, podiumsdiskusjoner, ”rundbords show”. Det som var privatfolks resonnement er blitt program i radio og tv. Så resonnementet har antatt vareform. (Habermas 1971. 153) Og dette har store konsekvenser for innholdet i diskusjonene, og hva de munner ut i. Diskusjonen som er blitt forretning, vil etter Habermas mening ha en tendens til å følge spesielle spilleregler. Disse spillereglene legger sterke føringer i retning av at det ikke skal oppnås enighet. En enighet som i tidligere tider kunne bety enighet basert på felles søken etter ny innsikt. Diskusjoner hvor borgerne opplyste hverandre og hvor det å endre standpunkt ikke var ensbetydende med å være diskusjonens ”tapende part”. Og hvor diskusjonen kunne resultere i et felles standpunkt, som var fremkommet vet at saken var blitt belyst fra flere vinkler, og at alle var åpen for det gode arguments gjennomslagskraft.

Habermas mener at dagens diskusjoner som er blitt forretning, har formalisert seg.

”posisjon og mot-posisjon er på forhånd forpliktet overfor visse spilleregler for underholdning”

En diskusjons vellykkethet måles altså ut i fra underholdningsverdien.

”Konsensus i sak gjøres langt på vei overflødig gjennom konsensus i omgang”

Dersom vi trekker linjer til dagens tv-debatter i Norge, synes Habermas sitt argument fremdeles å ha gyldighet.

Hva høyner underholdningsverdien? Vurdert etter tv-selskapenes regi synes en underholdende debatt å være kjennetegnet ved:

- høy temperatur, dvs diskusjonspartene holder ikke en kjølig resonnerende stil
- konfrontasjon fra begynnelse til slutt. Deltakerne skal ikke bli enige.
- debatten må gjerne ha en klar vinner, selv om deltakeren oppnår statusen ved å være flinkest til å avbryte, smile mest overbærende når motparten har ordet, ikke lytte til den andres argumenter

- publikums rolle er redusert til:

om de er tilstede i studio: latter, applaus, korte mishagsytringer (piping, buing)
seerne: sende kommentarer/innspill via sms-er, noen få prosent blir valgt ut for å vises som ”undertekst” på skjermen, likeens ved innringing: noen få blir spilt av.

Seerne oppfordres til stemmegiving via sms. Resultatet er ofte svært lite representativt for befolkningens meninger. Men gladiatorkampene må resultere i én vinner.

Habermas legger vekt på det litterære publikum av borgere forholdt seg til litteraturen og kunstens, filosofiens og vitenskapens verker som verker de gjorde til gjenstand for bedømmelse og smak.

”Nettopp gjennom den kommersielle formidling oppsto de kritiske og estetiske trekk som forsto seg uavhengig av den rene konsumpsjon.

(Habermas 1971: 154)

Markedets funksjon var begrenset til å fordele kulturgoder. Ved hjelp av markedet kunne flere enn mesenene og de adelige ta del i dem. Habermas mener at ennå får bytteverdien ingen innflytelse på selve varens kvalitet. Nå derimot trenger markedets

lover inn i kjernen av verkene. Det er ikke lenger slik at motivet om størst mulig volummessig avsetning får prege design og utstyr. Massekulturen er karakterisert ved kulturprodukter som skal underholde og skape avspenning. Produktene tilpasses mottakerne.

”I stedet for å danne det utvidede publikum til en i sin substans
uskadet kultur”

Slik at kulturproduktene skoleringsfunksjon blir drastisk redusert. Satt på spissen kan man si at det i så fall er en utilsiktet virkning. Tvert i mot er kommersielle kulturprodusenter bevisst at for å nå et størst mulig marked må produktene kunne mottas uten strenge forutsetninger. (ikke kreve stort ordforråd/ikke betydelige almennkunnskaper).

P4-problematikken i Norge er et bra eksempel. Myndighetene har stilt en del vilkår ved konsesjonstildelingen. Disse betingelsene forsøkes oppfylt bare i den grad at selskapet ikke mister konsesjonen. ”Pliktprogram” beregnet på smalere lyttergrupper henvises om mulig til sendeflaten etter midnatt. Siden det ikke er tillatt med reklame rette mot barn, blir programtilbudet deretter. Musikkprofil og programinnhold generelt utformes med tanke på å behage. Programledere kan gjerne provosere, men ikke lyttergruppene som kanalen har definert som sitt mulige ”nedslagsfelt”, og langt i fra utfordre kjernegruppene.

Habermas påpeker at fremdeles selges det kulturprodukter beregnet på et smalt publikum. Gjennom billigbøker som selges i relativt høye opplag får et forholdsvis lite sjikt av dannede og dannelsesmotiverte lesere, som studenter, tilgang til kvalitetslitteratur.

Hva så med pressen?

Habermas viser til at allerede i 1816, ble ”Political Register” etablert. Første avisen med masseopplag (50.000). Allerede i de tidlige 1830-årene når ”penny-prensens aviser” opplag på 100.000-200.000, og fra ca 1850 kommer weekend-avisene med enda større opplag.

”Straks frembyr en penny-presse de ”psykologiske lettelse” som
siden den tid preger den kommersielle massepressens fysiognomi.
(Habermas 1971: 157)

Så etter hvert konsumerer massene lettleste ”penny-aviser” (løssalgsaviser), weekend-aviser og illustrerte innholdsfattige blader.

Habermas sammenfatter utviklingen med at siden de bredere lags deltakelse i offentligheten omfunksjoneres kommersielt, legges det til rette for massepressens utbredelse. (Habermas 1971: 157)

2.20 Avpolitiserte kulturprodukter

I den grad produktene først og fremst skal behage, mister de sin politiske karakter.

Innholdet avpolitiseres og det legges vekt på å ikke provosere leserne. Eksempel er at redaktørene ikke skriver ledere som kommer inn på gamblings- eller alkoholpolitikk.

I det hele tatt nedtones redaksjonelle meninger til fordel for byråstoff og rapporter fra korrespondenter. Generelt minskes stoff om politisk relevante nyheter:

-offentlige anliggender, stoff om sosiale problemer/oppgaver, økonomi, utdanning og helse.

Denne type stoff kaller Habermas ”utsatt behovstilfredsstillelses nyheter”.

Denne type stoff viker til fordel for stoff som pirrer i øyeblikket.

-stoff om korrupsjon, ulykker, katastrofer, sport, underholdning/fritid, sosiale ”begivenheter” og forbrukerstoff.

I de nye media radio/tv er utviklingen enda tydeligere:

Stoffet og utformingen av det bærer stadig mer preg av å skulle fylle oppgaven som avspenningsstimuli, snarere enn å gi impulser til offentlig bruk av fornuften.

(Habermas 1971: 158)

Massemediene skygger ofte for de faktiske politiske forhold. Offentligheten blir snarere en sfære for offentliggjøring av private livshistorier. Den lille manns skjebne eller planmessig oppbygde ”stjerner” gjøren er eksempler på dette. Og saker som omtaler den lille manns møte med offentlige myndigheter.

”Sentimentalitet overfor personer og tilsvarende kynisme overfor institusjoner”. (Habermas 1971: 159)

”...begrenser således naturligvis subjektivt evnen til kritisk resonnement overfor de offentlige myndigheter der hvor denne ennå skulle være objektivt mulig” (Habermas 1971: 160)

Habermas sammenfatter utviklingen generelt slik:

”resonnansebunnen for et dannelsessjikt som er oppdratt til offentlig bruk av forstanden er gått i stykker, publikum er spaltet i minoriteter av ikke-offentlige resonnerende spesialister og i den store masse av offentlig mottakende konsumenter” (Habermas 1971: 162)

Så det kulturresonnerende publikum, som tidligere som litterær offentlighet lot seg skille fra den politiske offentlighet, har mistet sin spesifikke karakter.

(Habermas 1971: 163)

2.21 Integrasjonskulturen

Habermas bruker begrepet ”integrasjonskultur” om den ”kultur” som massemedia utbrer. Han bruker uttrykket av to grunner:

- det integrerer informasjon og resonnement, på den måten at den psykologiske skjønnlitteraturens litterære former integreres med informasjon. Resultatet blir underholdning og ”livshjelp”.
- Kulturen integrerer også elementer fra reklamen. Reklame for status quo. Så offentligheten tar på seg reklamefunksjoner.
”Jo mer offentligheten kan brukes som medium for politisk og økonomisk innflytelse, desto mer upolitisk blir den i sin helhet og tilsynelatende privatisert” (Habermas 1971: 164)

2.22 En ny sfære oppstår mellom offentlig- og privatsfæren

Habermas understreker at den borgerlige offentlighetsmodellen nettopp regnet med et skarpt skille mellom offentlig og privat område. Offentligheten av privatfolk samlet til publikum og som formidlet samfunnets behov til staten, hørte selv til det private område. Nå mener Habermas at det vokser frem en re-politisert sosialsfære som ikke lar seg subsumere under kategoriene for det offentlige eller private.

(Habermas 1971: 164)

Dette både sosiologisk og juridisk vurdert. Det er med andre ord oppstått et mellomområde. Dette mellomområdet er kjennetegnet ved at:

”samfunnets statliggjorte områder og statens samfunnsmessiggjorte områder gjennomtrenger hverandre” (Habermas 1971: 164)

Men denne gjennomtrenging skjer altså uten formidling gjennom politisk resonnerende privatfolk.

En rekke institusjoner ”avlastet” publikum for denne oppgaven:

- Kollektivt organiserte privatinteresser som søker politisk innflytelse; interesseorganisasjoner
- partier som sammenvokst med de offentlige myndigheters organer så å si etablerer seg over den offentligheten som de engang var instrumenter for.

Habermas mener at det nye maktkretsløpet er karakterisert ved:

a)de private forvaltninger b)de interne organisasjonene c)partiene d)den offentlige forvaltning

Publikum har nå fått tildelt en rent passiv rolle, som akklamatører.

”Privatfolk må for så vidt de er lønns-eller gasjemottakere og stønadsberettigede – la sine offentlig relevante krav representeres kollektivt. (Habermas 1971: 165)

Det enkelte individs sosio-økonomiske status bestemmer i stor grad dets kjøpekraft og gruppetilhørighet. Som forbruker foretar individene individuelle valg og derav er de av interesse for økonomiske instanser. Og i rollen som velger kan en viss påvirkning utøves på de politiske maktprosesser.

Men Habermas sin store bekymring er nettopp at når det opprinnelige forholdet mellom intimsfære og litterær offentlighet fordreies/muliggjør dette en uthuling av privatsfæren. Habermas kaller dette for en publisistisk uthuling:

”Kulturkonsumet trer således inn i den økonomiske og politiske reklames tjeneste” (Habermas 1971: 165)

Og Habermas mener at det er en klar tendens til at plebisittær ”politisk” offentlighet absorberes av den konsumkulturelle, avpolitiserede offentlighet. Habermas viser til Marx’ fremtidshåp at de eiendomsløse og uopplyste massene etter hvert skulle trengte inn i den borgerlige offentlighet. Da skulle de økonomiske konfliktene anta de politiske konflikters form. Habermas tolker Marx slik:

Massene skulle benytte seg av ”offentlighetens rettsstatlig institusjonaliserte

plattform”, ikke for å ødelegge den, men for:

”å gjøre den til det som dens liberale skinn nå som før hadde lovet” (Habermas 1971: 166)

Men Habermas mener altså å kunne påvise at de eiendomsløse massers inntreden i den politiske offentligheten bare har ført til en sammenglidning av samfunn og stat.

”offentligheten har mistet sin gamle basis uten å få en ny”

(Habermas 1971: 166)

For som han understreker; desorganiseringen av den offentlighet som engang formidlet mellom stat og samfunn, har ført til at formidlingsfunksjonene som tidligere nevnt, er overført fra publikum til institusjoner som har dannet seg ut i fra privatsfæren; som interesseorganisasjonene og fra offentligheten; slik som partiene. Disse institusjonene driver nå maktutøvelse i samspill med statsapparatet.

”gjennom de på sin side selvstendigjorte massemedia anstrenger institusjonene seg derfor for å oppnå samtykke eller i det minste overbærenhet hos det mediaserte publikum” (Habermas 1971: 166)

Massemedias rolle er altså å skape ”goodwill”.

(Habermas 1971: 166) Dette står følgelig i skarp kontrast til det publisitet opprinnelig skulle garantere, nemlig å sikre sammenhengene:

- mellom offentlige resonnement og herredømmets legislative grunnlag
- mellom offentlig resonnement som kritisk tilsyn over utøvelsen av herredømmet

”nå tjener publisitet like mye til manipulasjon av publikum som til legitimasjon for publikum” (Habermas 1971: 166)

2.23 Lovgivning og normens generalitet

Tidligere tiders fungerende offentlighet skulle sikre at spesielle interessesituasjoner ble holdt utenfor lovgivningsmaterien:

”Normeringen skulle begrenses til interesseutligningens generelle betingelser” (Habermas 1971: 166)

Men hvordan garantertes lovens ”sannhet”? Habermas svar er at lovens ”sannhet”

bare er garantert så lenge som den offentlighet som er hevet opp til statsorgan i parlamentet tillater at det som er praktisk nødvendig i den allmenne interesse kan finnes gjennom offentlig diskusjon. (Habermas 1971: 166)

Derfor blir det så problematisk når skillet mellom samfunn og stat blir utydelig eller helt visket ut. For Habermas mener at når staten griper inn i samfunnet med forsorg, fordeling og forvaltning, får dette drastiske konsekvenser for prinsippet om normens generalitet:

”det lar seg i alminnelighet ikke lenger gjøre å opprettholde prinsippet om normens generalitet” (Habermas 1971: 166)

Habermas begrunnet det med at nå må også snevrere sosiale saksforhold normeres. Altså saksforhold knyttet til bestemte persongrupper og ”foranderlige situasjoner”. I det borgerlige lovbegrepets strenge betydning betydde normens ”generalitet” ikke bare at det formale kriterium allmennhet var oppfylt, dvs utelukker dispensasjoner og privilegier. I tillegg måtte den allmenne formuleringen ikke være adressert til en bestemt gruppe innenfor samfunnet. Den må stå i forhold til den mulige krets av alle samfunnets medlemmer. Habermas mener med henvisning til F. Neumann at bare i kapitalens liberale fase var alt dette oppfylt:

”Bare i kapitalens liberale fase var det borgerlige samfunn i den grad ”skilt” fra staten som et område for privat autonomi at lovgivningen etter sin tendens begrenset seg til et system av generelle normer” (Habermas 1971: 166)

Se bare i denne fase impliserte allmenne formuleringer den faktiske rettsvirknings generalitet.

Habermas påpeker videre at også lov som ikke uttrykkelig må forstås som forvaltningslov (ikke-generell lov) har en tendens under de nye omstendighetene å anta karakter av å være forvaltende detaljdisposisjon. (Habermas 1971: 167)

Forskjellen mellom lov og forvaltningstiltak blir også uklar. Og like meget som lovgivningen har en tendens til å gripe inn på forvaltningens kompetanseområde; blir det vanlig at forvaltningens kompetanseområde utvides på en slik måte at virksomheten ikke lenger bare gjelder utøvelse av loven.

Oppsummert.

1. Lovgiveren treffer selv forvaltningstiltak, dvs griper inn i forvaltningens fullmaktsområde (som forvalter i kraft av forvaltningslover)
2. Det motsatte: Lovgiveren overfører sine funksjoner til forvaltningen.
3. Forvaltningen får via fullmaktslover rett til å utarbeide utfyllende normering. Lovgiveren ser bort i fra normering og lar forvaltningen få fritt spillerom.

Videre påpeker Habermas at konkurransen mellom organiserte privatinteresser trenger inn i offentligheten. For det er svært viktig, etter min vurdering, å ha i minne gjennom hele Habermas sitt resonnement at den tidligere borgerlige offentlighet hadde sine borgerlige klasseinteresser felles. Diskusjonene i offentligheten tok ikke sikte på å realisere enkeltinteresser. Nettopp dette muliggjorde i følge Habermas at det var mulig:

”å tilkjenne den offentlige diskusjon en viss rasjonalitet, og også en viss effektivitet” (Habermas 1971: 167)

2.24 Konsensus viker for kompromisser i politikken

Nå som konkurrerende interesser kjemper om innflytelse, viker konsensus oppnådd gjennom offentlig resonnement. (Habermas 1971: 167) I stedet kjennetegnes politikken ved kompromisser. Disse kompromissene mener Habermas er resultater av delvis tilkjempet ikke-offentlig eller simpelthen tvunget igjennom.

(Habermas 1971: 168) Dette får store konsekvenser for lovenes karakter:

”De lover som er kommet i stand på denne måten kan ikke lenger gjøre krav på momentet ”sannhet, selv om de i flere tilfeller beholder sitt moment av allmennhet (Habermas 1971: 168)

For den parlamentariske offentlighet, der lovene måtte legitimeres, har brutt sammen. Akkurat som tv-debattene, preget av endeløs krangling og selvhevdelse, henvender ofte ikke talerne i parlamentet seg til ”motstanderne” i den hensikt å overbevise gjennom det bedre argument. Snarere kan siktemålet være å oppnå en effekt gjennom massemedia på engasjerte velgere.

Habermas påpeker at allerede fra sekstiårene av det 19. århundre etableres i Tyskland læren om det dobbelte lovbegrep. Dette som en konsekvens av at lovnormen gir slipp

på kjennetegnene allmennhet og sannhet.

Det dobbelte lovbegrep åpner for at alle lover kalles formelle som er kommet i stand gjennom parlamentarisk prosedyre. Uavhengig av om det dreier seg om allmenne regler eller enkelttiltak. Habermas avslutter med at han oppfatter det som et tegn på at loven har forandret struktur:

”at publisitetens grunnsetning ikke lenger krever en rasjonalisering av det politiske herredømme” (Habermas 1971: 168)

Han begrunner det med at publikum står nå så fjernt fra maktens prosesser (både maktutøvelse og maktutligningen) at man knapt nok kan forlange at disse prinsipper skal kunne rasjonaliseres gjennom prinsippet om offentlighet. Langt mindre garanteres! (Habermas 1971: 168) Massemedia har utvidet drastisk offentlighetssfæren, men det er bare publikums akklamasjon det lyttes etter.

2.25 Et forspill

Margareta Bertilsson påpeker i boken ”Den rationella övertygelsen, en antologi Jürgen Habermas” at Habermas er den selvklaare arvtaker til den kritiske teori som hadde sitt utspring i Frankfurt, representerer først og fremst ved Max Horkheimer og Theodor Adorno. Noen av de mest kjente arbeidene som faller inn under den kritiske teorien, skrev Horkheimer og Adorno under eksilet i California. Som Horkheimer ”Eclipse of Reason” (1947).

“Dessa titlar vittnar om en forandring i – og en formørkning av – de visioner som en gang hadde forespeilet de radikale filosofene og samfunnsviterne i Frankfurt”

(ved Institutt for Sosial Forskning) (Habermas 1989: 11)

Bertilsson viser til de tragiske omstendighetene som hadde drevet dem i landflyktighet og at de i California var omgitt av et språk de forsto dårlig og en massekultur som for bærere av klassisk europeiske dannelsesideal, bare måtte gi avsmak. De hadde opplevd den tyske arbeiderklassens oppløsning og paralysering og senere sitt hjemlands kollaps. Deres ungdoms sosialistiske ideal ble nå forvaltet av skrekkfiguren Josef Stalin.

”Isolert fra omverdenen søker de å forstå den ved hjelp at et filosofisk-

antropologisk perspektiv hvor det gode og de onde fører en uforsonlig kamp, og der det onde tilslutt skal seire over hele tilværelsen”.

(Habermas 1984: 11)

”De onde kreftene igjen finnes i den instrumentelle fornuftens seier over alt liv”. (Habermas 1984: 11)

Bertilsson siterer fra verket Horkheimer og Adorno skrev sammen i California,

”Opplysningens Dialektikk”:

”Siden tenkevirksomhet er redusert til en sektor av arbeidsdelingen, har de autoriserte ekspertene og planleggerne gjort individer som planlegger sin egen lykke, overflødig. ”

”Irrasjonaliteten i en motstandsløs tilpasning til realitetene blir for det enkelte individ fornuftigere enn fornuften”

”Gjennom industrisamfunnets fremsteg, som fremdeles påstås å ha tryllet bort utarmingstendensen som det selv ga opphav til, blir det nå gjort skam på rettferdiggjørelsen av det hele: mennesket som person, som fornuftsvesen” (Habermas 1984: 14)

”Opplysningens dialektikk slår over i objektiv galskap”

For Adorno og Horkheimer var det ikke lenger noe skille mellom kapitalisme og sosialisme. Begge slavebandt individene.

Hvorfor tar jeg med alle disse sitatene?

Habermas som i 1956 ble Adornos første forskningsassistent i Frankfurt, må ha blitt sterkt preget av Adornos tenkesett.

Det som ikke minst slo meg første gangen jeg leste ”Borgerlig offentlighet”, er hvor samtidig mange av beskrivelsene hans virker fremdeles. Det er lett å lese og glemme at de er forfattet for nesten femti år siden. Men når verket sees i sammenheng med Adorno og Horkheimers liv og verk, forstår jeg at det er delvis en amerikansk virkelighet han beskriver. Når mange påpeker at Habermas sin forskerkarriere preges av utvikling av ideer, nye teorier og en generell åpen og kritisk holdning også til egne tidligere verk, så tolker jeg det også som et tegn på at han etter hvert utviklet en større

intellektuell selvstendighet enn, han kanskje hadde ved starten av det som skulle bli et så ruvende livsverk. Og aldri var han vel mer pessimist enn i ”Borgerlig offentlighet”. Men hans systematikk og dype kunnskap innenfor filosofi og sosiologi preger hele verket.

Hva mener Habermas at internett kan ha å si for mulighetene til å ha en levende offentlighet?

Som mobiliseringsverktøy har Barack Obama synliggjort det formidable potensialet internett kan ha. Ikke bare har han klart å få usedvanlig mange vanlige folk til å yte bidrag, om enn ikke så store, men også klart å få så mange unge til å komme på massemøter, at det vil føre til analyse om det egentlig må være slik den ”vedtatte” sannhet sier at unge blir stadig mindre interessert i politikk. Gjennom internettsiden har Obama henvendt seg til dem og hatt toveis kommunikasjon. Og han har ikke før vinket farvel fra talerstolen, så ligger talen ute på Youtube.

Før jeg går over til anvendelse av Habermas begrepsapparat på helsesektoren i England, vil jeg kort nevne tre eksempler fra Norge som illustrerer hvordan systemverdenens kalde stemme kan skingre selv i det som skulle vært livsverdenens mest private rom.

For noen år siden ble en av Bergens viktigste drikkevannskilder farlig å bruke fordi den var blitt sterkt forurenset pga en lekkasje fra en kloakkledning. Mange ble syke og noen eldre døde før kilden til smitten ble avdekket.

I januar i år steg dødstallene i Bergen svært sterkt, langt ut over det som kunne forventes på bakgrunn av normale variasjoner. I Dagsrevyen NRK var de ikke interessert i om det kunne være snakk om en ny forgiftning av drikkevannet. Nei, grunnen til oppslaget var muligheten for å lage et humoristisk innslag. Reportasjen foregikk på et kistelager og hele poenget med innslaget var at bergenserne døde i et sånt antall nå at hvis de ikke roet seg litt ville byen slippe opp for kister.

Så forflytter jeg meg til Voss. Dagsrevyen denne gangen også, og måneden er februar. Grunnen til oppslaget var at Voss snart ikke ville ha flere kistegraver. En representant for myndighetene ble intervjuet på gravplassen. Han påpekte at en

urnegrav bare la beslag på halvparten så mye areal. Men hvordan få flere til å velge å begrave sine pårørende i urnegrav? Kommunens representant virket synlig fornøyd med ideen sin, og som han hadde fått gjennomslag for:

”Kommunen kommer nå til å betale 10.000 kr til de som velger å begrave sin avdøde i urnegraver. Vi håper dette er gulroten som skal til”.

Så Oslo: Aftenposten 23. april 08.

Stor overskrift (eneste oppslaget på siden bortsett fra et par notiser):

”FÆRRE DØDE GIR STORE UNDERSKUDD”

Bydelsdirektør i Ullern, Tor Even Strømme la tydeligvis en slags samlebandstenkning til grunn. Bydelen måtte nå kjøpe sykehjemsplasser.

”en av årsakene til problemet er at færre enn antatt døde på sykehjem i fjor”

”Vi har hatt en betydelig lavere avgang av beboere enn det vi hadde året før”

”For bydel Nordstrand utgjør overforbruket dobbelt så mye som hos Ullern, hele 22 millioner kroner. Også der forklares det blant annet med at beboerne levde lenger enn prognosen tilsa. Det var omtrent 25 plasser som ikke ble ledige som forventet på grunn av avgang, og dermed fikk vi et stort merforbruk”, sier bydelsdirektør Per Johannessen.

Så intervjuer Aftenposten en sykepleier, hun er like kjølig og saklig. Alle tre uttrykker seg som om de er logistikkansvarlige på Adam Smiths fabrikk.

Hovedtillitsvalgt i Sykepleierforbundet, Line Orlund, forklarer at det er mye som kan påvirke eldres levetid på et sykehjem.

”Influensaen slo for eksempel ikke like hardt til i fjor som året før”

Selv om Orlund er glad for at mange levde lenger på sykehjem i fjor, er hun bekymret for bydelenes enorme underskudd.

Også pleiehjemspasienter leser aviser.

Omtanken for kommunens budsjetter er i hvert fall stor. På lørdag blir det grøt, igjen. Må de gamle håpe på en kald og guffen vinter, så vinduet kan stå oppe hele tiden, og influensaen kan ta dem. Man vil jo ikke være til bry.

Jeg lurar på når livet mitt går over til å bli en konstant trussel mot budsjettbalansen.

3.HABERMAS' TEORI OM KOLONALISERINGEN AV LIVSVERDENEN ANVENDT PÅ DET SOSIALE LIV

Graham Scambler er redaktør av boken "How do health and health care reflect under changes". Formålet med artikkelsamlingen er å vise hvordan Habermas sine teorier kan anvendes på sosiologiske undersøkelser om helse/sykdom/pleie/omsorg og ulikheter innen helse- og sosialsektoren.

Scambler hevder at Habermas er blitt altfor lite anvendt innenfor helse-sosiologi. Mht synet på rasjonalitet mener Scambler at det går et sterkt skille med på den ene siden Marx, Weber, Adorno og Horkheimer og på den andre siden Habermas: Habermas vektlegger at verken kulturell evolusjon og heller ikke utviklingen av de økonomiske og administrative systemer i samfunnet kan forklares ved bare å bruke et rasjonalitetsbegrep hvor det settes likhetstegn mellom rasjonalitet og instrumentell rasjonalitet. Instrumentell rasjonalitet forstått som formålsrasjonalitet. Altså rasjonalitet som valg av midler for å oppnå gitte, ofte materielle, mål. Habermas kontrasterer dette med begrepet kommunikativ rasjonalitet, forstått som åpen kommunikasjon om de bakenforliggende antagelser og relevante normer. Både antagelsene og normene kan bringes i forgrunnen og bli åpent diskutert (Scambler 2001: 3).

3.1 Lay health knowledge

Gareth Williams og Jennie Popay mener at Habermas sin teori om kolonialiseringen av livsverdenen kan brukes til å belyse forholdet mellom ekspertkunnskap og lay knowledge (Scambler 2001: 20).

Williams and Popay vektlegger at Habermas videreutvikler Max Webers perspektiv på rasjonaliseringen av samfunnet og Karl Marxs analyser av fremmed føringsprosesser og kommodifisering (Scambler 2001: 29).

Selv om Habermas har skrevet nesten ingenting eksplisitt om skoler, sosialkontor tjenester og helsetjenester, så kommer det klart frem at han mener at det sosiale liv er blitt hyperrasjonalisert, i betydningen preget av umiddelbare-, instrumentelle eller kontraktsbaserte – resultat. (returns) (Scambler 2001: 28,29)

Men Williams og Popay fremhever at i motsetning til Weber, Marx og mange postmoderne teoretikere, så identifiserer Habermas muligheter for motstand: Nye folkelige bevegelser som oppstår i det sivile samfunnet og som retter seg mot en uhindret rasjonalisering og globalisering av økonomiske og politiske systemer. (Scambler 2001: 30)

W & P deler Habermas sitt syn på at Velferdsstaten, opprinnelig utviklet for å bøte på/ redusere problem som et kapitalistisk samfunnssystem skaper/vedlikeholder, selv er blitt en del av problemet.

Velferdsstaten griper gjennom sine ulike organer sterkt inn i dagliglivet til helt vanlige deler av befolkningen. Et aspekt ved dette er mange ulike sertifiserte ekspertene. Ekspertene er seg i mellom ofte ikke enige, og de er selv innvevd i politisk/økonomiske maktstrukturer. Befolkningen som selv utsettes for overvåking/kontroll vet ofte ikke hvem de kan stole på.

W & P siterer M. Curry:

“In a world of epistemological uncertainty and competing rationalities there is no universal map to guide us, only a number of alternative projections” (Curry, 1996)

Lokalkunnskap – i betydningen kunnskap som folk tilegner seg gjennom deres dagligliv, blir sett på som mangelfull kunnskap, eller ikke betraktet som kunnskap i det hele tatt, av ekspertene. W & P understreker at Habermas ser dette som en mulighet for forbedring!

”Our only hope for the rationalization of the power structure lies in conditions that favour political power for thought developing through dialogue” (Habermas 1971: 61)

W & P bruker i resten av artikkelen uttrykket lay knowledge. Det er en variant av lokalkunnskap. Lay knowledge kan oversettes med folkekunnskap, men W & P spesifiserer at i denne artikkelen refererer det til synspunkter som skapes som et resultat av spesifikke hendelser og opplevelser. Opplevelser som underminerer følelsen av sikkerhet.

Kunnskapen skal uttrykke bekymringer som menneskene opplever i sin livsverdne, men kunnskapen blir ofte oversett av systemkreftene innen stat og økonomi.

W & P ser det som en overforenkling å hevde at lay knowledge og ekspertkunnskap er to helt forskjellige former for kunnskap:

Ekspert er også vanlige mennesker og også deres kunnskap rammes inn (fortolkes i lys av) deres opplevelser, og også folkekunnskapen inneholder elementer av ekspertise, erkjent eller ikke erkjent av systemekspertene. (Scambler 2001: 37)

Folkekunnskap kan i den grad den skapes under forhold preget av fremmedgjøring, folkelig motstand eller som resultat av folkelige bevegelser oppstått i spenningsfeltet livsverden/system, gi nye perspektiv på problem. Problem som vanligvis defineres av profesjonelle eksperter.

W & P vurderer Habermas sin kritikk av vestens vitenskapsidealer for hovedsakelig å være en ideologikritikk. Habermas protesterer mot den oppfattelsen at vitenskapens metoder, og særlig kontrollerte eksperiment, er den eneste måten kunnskap kan bli frembrakt. (Scambler 2001: 38).

Habermas understreker at kunnskap også skapes under forhold som ikke så lett kan underkastes vitenskapelig kontroll og av mennesker hvis ideer ikke så lett kan omformes til hypotetisk-deduktive hypoteser. Dersom dette anerkjennes kan det få store konsekvenser, for eksempel innenfor offentlig helsepolitikk.

I tillegg til å øke kunnskapstilfanget, vil nye befolkningsgrupper kunne få innflytelse på politikken som vitenskapen er med på å utforme.

W & P deler Habermas' syn og legger til at vitenskapen driver iherdig lobbyvirksomhet på egne vegne overfor myndigheter og ulike befolkningsgrupper.

Dersom prosessene innenfor vitenskapen skal forstås må de ikke studeres isolert fra det samfunn som vitenskapen er omgitt og innvevd i. Vitenskapen må ikke tilkjennes å ha en nøytralitet den i virkeligheten ikke har.

Folkekunnskap, eller kanskje erfart kunnskap i befolkningen er en bedre oversettelse i denne sammenheng av begrepet lay knowledge, kan altså inneholde potensialet for motstand mot systemverdenens kolonialisering av livsverdenen. Hvordan individer opplever samfunnskraftene er ikke uinteressant.

Tvert i mot kan kunnskapen gi innsikt i det komplekse samspillet mellom biografi, historie, lokalitet og klasse- og kjønnsdeling.

W & P konkluderer at Habermas teori om system- og livsverden rettferdiggjør utforskningen av hverdagslivets rasjonalitet og kan danne utgangspunktet for dyptgående demokratiserende endringer innenfor blant annet offentlig helsepolitikk. (Scambler 2001: 41)

3.2 Forholdet lege - pasient

Graham Scambler og Nicky Britten (S & B) vurderer XXXX Parsons analyse av forholdet mellom lege-pasient i verket "The Social System" fra 1951, for å være den første omfattende og integrerte sosiologiske analyse. (Scambler 2001: 45)

Strukturfunksjonalisten Parsons vurderte forholdet til å være sterkt asymmetrisk; legen som den aktive og pasienten den passive.

E. Freidsons "Profession of Medicine – A Study of the Sociology of Applied Knowledge" fra 1971 inneholder en sterk kritikk av dette synet. Freidson vektlegger at pasienten også typisk er aktiv, og at forholdet pasient-lege derfor kan gi opphav til perspektivkonflikter. S & B mener at dette verket innledet en periode med fornyet interesse for pasientens egne definisjoner og vurderinger av sine tilstander/situasjoner, og hvordan den kan variere uavhengig av legenes autoritative vurderinger som profesjonelle/eksperter. (Scambler 2001: 45)

S & B deler C. Wright Mills og M. Waitzkins perspektiv at "personlige problem" oppstår innenfor, og må forstås i lys av de sosiale strukturene personene er omsluttet av. Samfunnets strukturer påvirker også, som regel uerkjent av både lege og pasient,

møtet og den medisinske diskursen lege-pasient.

En rekke personlige problemer kan sees i sammenheng med pasientens sosiale situasjon:

- problemer knyttet til arbeidet
- økonomisk usikkerhet
- familielivet/kjønnsroller
- aldringsprosessen i dagens samfunn
- ressurser til å takle følelsesmessige påkjenninger

Waitzkin mener at den tradisjonelle lege-pasient samtalen bare i meget liten grad åpner opp for å trekke inn slike forhold. Legene skal holde seg innenfor et stramt tidsskjema og avbryter lett pasienten for å bringe samtalen tilbake på det instrumentelle/tekniske sporet. Samtalen har mer preg av intervju, omgivelsene blir tatt for gitt og mulighetene for kollektivhandling ikke drøftet. Sett i dette lys bidrar legen til den sosiale kontroll av pasienten. Teknisk hjelp (medisinering) og eventuelt (overfladisk) følelsesmessig støtte skal sette pasienten bedre i stand til å tilpasse seg en uforandret sosial kontekst.

S & B mener at Waitzkins analyse har et for snevert og datert fokus på mekanismer for sosial kontroll.

3.3 Lege – pasient-forholdet og Habermas' kommunikative handlingsteori

En mer sofistikert analyse av lege-pasient forholdet bør kunne fange inn mulighetene for at forholdet samtidig kan inneholde elementer av både motstand og samarbeid. S & B fremhever at Habermas verker nettopp kan åpne opp for denne muligheten til å re-teoretisere lege-pasient forholdet, og skape en teori som integrerer mikro-og makro-perspektiv.

S & B tar utgangspunkt i Habermas sin kommunikative handlingsteori. Teorien bygger på J. Austins inndeling av talehandlinger i tre kategorier:

1. locutionary talehandlinger: uttrykker noe om faktiske forhold i verden (påståtte)
2. illocutionary talehandlinger: Taleren utfører en handling gjennom det som uttrykkes, vanligvis ved et handlingsverb i første person entall:
”Jeg lover deg at”
3. perlocutionary talehandlinger: Talehandlingen har til hensikt å resultere i en effekt på den/de som talehandlingen retter seg mot. Det er altså en resultatorientert handling. Målet er å oppnå den ønskede effekt. Det er underordnet hvordan talehandlingen blir oppfattet, bare den ønskede effekt oppnås.

For Habermas er kommunikativ handling samme som kjennetegnet ved språklig interaksjon hvor deltakerne forfølger illocutionary mål i den hensikt å oppnå det overordnede – målet: enighet. Denne enigheten danner følgelig basis for konsensusbasert koordinasjon av det enkelte individs handlingsplaner.

Strategisk handling oppstår når minst en av de talende bruker talehandlingen instrumentelt for å oppnå en effekt. Habermas skiller mellom åpen strategisk handling og skjult strategisk handling.

Åpen strategisk handling:

Enkle imperative handlinger som å be om eller kreve noe, er illocutionary handlinger hvor den talende åpent forfølger sitt mål om å påvirke tilhøreren for å oppnå en bestemt effekt. Det er underordnet å skape forståelse.

Skjult strategisk handling:

En perlocutionary talehandling. Målet er å oppnå en effekt. Det er ikke åpenlyst for den som blir snakket til at å oppnå en bestemt effekt er målet for handlingen. Den strategisk talende gjør ikke noe for å forhindre at den andre skal oppfatte det som om alle forutsetningene for kommunikativ handling er tilstede. Habermas understreker at den talende ikke selv trenger å være bevisst at disse forutsetningene ikke er oppfylt. Det som er felles for både åpen- og skjult strategisk handling, er at potensialet for å oppnå en bindende/sammenbindende enighet i form av felles oppfatning av gode grunner, ikke utnyttes/forsøkes oppnådd.

S& B konkluderer med at slik Habermas ser det kan dette bare oppnås gjennom kommunikativ handling:

Illocutionary talehandlinger som uttrykker kritiserbare gyldighetskrav, dvs krav på sannhet, rettmessighet/rettferdiggjørelse og oppriktighet.

Den talende kan rasjonelt motivere tilhøreren å godta talehandlingen, for det er underforstått at den talende er innforstått med forpliktelsen å kunne argumentere/begrunne talehandlingen. Talehandlingen skal kunne gjøres til gjenstand for kritiserbare gyldighetskrav om tilhøreren ber om det.

S & B vurderer at kommunikasjonsteori absolutt er relevant for analyser av lege-pasient forholdet. Leger har historisk sett og tyr ofte fremdeles tydd til åpne strategiske talehandlinger av typen ”jeg er lege og vet best, gjør som jeg foreskriver”. Men S & B mener at åpne strategiske handlinger etter hvert er blitt mindre akseptable ved rutine legebeøk, altså ikke akuttifeller. Skjulte strategiske talehandlinger er til gjengjeld blitt desto vanligere.

Legene taler som medisinske eksperter/autoriteter, og medisinske faguttrykk og sjargong kan brukes som virkemidler til å ”lede pasienten” der de vil.

(Scambler 2001: 55)

Pasientens tilstand blir kartlagt etter abstrakte regler og knyttes ikke nødvendigvis til pasientens personlige – og sosiale omgivelser. Dekontekstualiseringen kan betraktes som en selektiv systemrasjonalisering og kommer inn under Habermas begrep om kononaliseringen av livsverdenen.

Dersom legen under konsultasjonen bevisst eller ubevisst, dominerer/kontrollerer interaksjonen, kan det ha den effekten at pasientens selvforståelse blir absorbert eller oppløst av et system preget av instrumentell rasjonalitet. Interaksjonen er preget av et asymmetrisk maktforhold

S & B legger vekt på at skal ”livsverdenens stemme” bli hørt, dvs at livsverdenens rasjonalisering får spille en rolle, må pasientene bemyndiges.

Det kan innebære en rekke konkrete forandringer:

- legen lytter mer, lar pasienten snakke med "livsverdenens stemme"
- stiller åpne spørsmål
- oversetter medisinske faguttrykk til forståelige setninger
- betrakte hver pasient som autonome, unike og uerstattelige hele personer
(anbefaling fra Amerikanske Sosiologers underkomité)
- pasientene behandles med empati og varme
- pasientene betraktes som likemenn og trekkes inn også i selve beslutningstaingen

S & B betrakter Habermas sitt begrep om systematisk fordreid kommunikasjon til å være særlig velegnet til å belyse konsultasjoner hvor systemets stemme, altså medisinen, totalt dominerer livsverdenen, men hvor både lege og pasient er i god tro, og hvor begge parter er fornøyd med resultatet. En kanskje særlig hensiktsmessig måte er å tilnærme seg temaet ved hjelp av ideen om tillit. Tillit mellom lege og pasient.

Hibbars og Weeks intervjuet i 1985 2000 respondenter vedrørende helsespørsmål. De fant en klar sammenheng mellom det å betrakte seg som konsumenter av helsetjenester, og det å ha lav tiltro til legene. B. Misztal skriver om tillit i verket "Trust in Modern Societies" (1996). S & B påpeker de mange funksjonene tillit kan ha, og de mener at flere av dem er relevante i forholdet lege – pasient: Tillit, sikrer en åpen holdning til informasjon gjennom kommunikasjon/dialog (Scambler 2001: 59)

S & B påpeker at leger på helsesentre og sykehus kan presses mot strategiske handlinger pga rammene som det økonomisk administrative byråkratiet setter.

Som eksempler gir S & B:

- den nye familien i bydelen som avvises av den lokale primærhelsetjenesten fordi flere av medlemmene har kroniske sykdommer
- pasienten som får utsatt operasjonen til neste budsjettår

I begge tilfellene vil sannsynligvis de berørte pasienter/klienter ikke åpent bli forklart de finansielle grunnene, men vil i stedet bli møtt med strategiske talehandlinger.

S & B konkluderer med at skal en forstå lege – pasient-forholdet, må man anlegge både et mikro- og et makroperspektiv.

Kolonialiseringen av livsverdenen skaper både helsekonsumenter og –klienter, og kolonialiseringen legger til dels sterke føringer på helsepersonellet.

Ian Ree Jones (IRJ) vurderer også Habermas sin kommunikative handlingsteori til å kunne gi et verdifullt kritisk rammeverk for analyse av beslutningstaking innenfor helsesektoren. Et nyttig redskap til å avdekke systematiske fordreininger, ideologi eller ”falsk bevissthet”.

Jones ønsker å studere mektige gruppers eventuelle fordreininger av den frie kommunikative kommunikasjon. Han påpeker at diskursive praksiser tilkjennes nå av mange stor betydning når det gjelder sosial forandring (Scambler 2001: 71).

”Dersom avgjørelser innen helsesektoren forankres i felles forståelse av hva som må gjøres, og avgjørelsesprosedyren bygger på kommunikativ diskurs, ville disse avgjørelsene da bli rettferdige (fair and justice) og preget av rimelighet? (Scambler 2001: 71)

I tillegg spør Jones om det fører til mer demokratiske avgjørelser, og kan det øke kontrollmulighetene mht utvikling og bruk av medisinsk kunnskap/teknologi?

Men diskusjonen om hva som er den beste helsepolitikken involverer en rekke forskjellige parter. Alt fra ulike lobbyistgrupper, profesjonelle helsegrupper til de ulike gruppene helsemottakere. Interessekonfliktene kan være mange og sterke. Er Habermas kommunikative fremgangsmåte gjennomførbar? IRJ viser til N. Fraser (1981) som formulerer tvilen slik:

”Kan vi basere oss på pragmatiske sannhetsregler stilt overfor institusjonalisert makt, makt som produserer ekspertenes diskurs om behov?”

IRJ legger til at paradigmer innenfor medisinsens verden fungerer som betydelige kontrollmekanismer, dvs legger sterke føringer på debatten (Scambler 2001: 72).

Medisinske definisjoner på helse og sykdom fremføres med krav på sannhet (Habermas sitt første validitetskrav). Men IRJ viser til at sykdom og helse også kan betraktes som sosiale konstruksjoner som inngår i vår felles verden, og at de også inneholder normative elementer som kan både utfordres og forsvares.

IRJ mener at:

”Når bruk av medisinsk kunnskap gjøres krav på å oppfylle objektive sannhetskrav, tildeles den en sosial valuta som skaper en illusjon av fri og åpen debatt” (Scambler 2001: 72)

IRJ er meget bekymret over måten medisinsk kunnskap har en tendens til å sette rammer for debatten. Dette vanskeliggjør å operasjonalisere Habermas sin teori. Mikro-/makro-nivå-deltakelse i avgjørelser vedrørende helse spørsmål kan grovt deles inn i:

Privat deltagelse og offentlighetens (public) deltakelse

Privat deltakelse refererer til den enkeltes involvering i egen helse og behandling, inkludert helsefremmende atferd og bruk av helsetjenester.

Offentlighetens deltakelse refererer til deltakelse i beslutningsprosesser om tjenestepanlegging/-utføring, evalueringsprosedyrer, strategi-/målutforming av fremtidige tjenester.

Demokratisering av avgjørelsesprosesser nødvendiggjør økt deltakelse av offentligheten, og at offentligheten tilkjennes større ansvar for at videre aspekt av helse-/sosialpolitikken.

IRJ vektlegger at på et makronivå er Habermas' ideal om et ”veloverveid demokrati” basert på sterk deltakelse fra offentligheten, muligens for avhengig av at lovgiverne uttrykker og formaliserer de demokratiske prosessene. (Scambler 2001: 76)

IRJ mener at Habermas sin teori derimot utvilsomt har viktige implikasjoner for hvordan forsøk på å øke pasientdeltakelsen innenfor statlige institusjoner som NHS (National Health Services, England) bør utformes. Habermas sin bekymring retter seg ikke minst mot de strukturelle og kulturelle faktorene som virker som begrensinger på individuell rasjonalitet. Ulikeheter i makt lege - pasient kan kritisk analyseres, men IRJ understreker at omfattende endringer i dette, er avhengig av makro-sosiologiske endringer. Det holder ikke med å lære opp legene og pasientene!

4. RASJONALITET OG ØKONOMI

4.1 Når bobler blåses

IT-boblen blåste seg opp på slutten av 1990-tallet, og den nådde sitt maksimale volum mars/april 2000. Den var meget godt synlig over hele den vestlige verden. Massemedia formidlet underveis stadig mer oppløftende artikler om den nye økonomiske tidsalder: Den teknologiske utvikling innenfor informasjonsteknologi-vitenskapen åpnet opp for utsyn til nå uante mulighetshorisonter; dramatisk forbedret økonomisk produktivitet/rasjonalisering/effektivisering. Ikke minst skulle internett spille en stor rolle. IT-selskaper ble mangedoblet i verdi, og mulighetene for å hente inn mer egenkapital via børsintroduksjon og tilhørende egenkapitalutvidelse (emisjon), var svært gode. Og de allerede børsnoterte selskapene kunne basert på stadig høyere vurderinger av selskapenes verdi, be aksjemarkedet om tilførsel av mer penger. ”Alle selskaper prøvde å profilere seg på at de hadde tilknytning til it/internett. Emisjon ble etterfulgt av nye emisjoner basert etter hvert på svært urealistisk prising av selskapene. Prisingen la ikke vekt på selskapenes faktiske realiserede overskudd de siste årene, men på særdeles optimistiske estimater av fremtidig inntjening. Mange selskaper ble verdivurdert til flere milliarder kroner, som Opticom i Norge, men hadde ingen eller få millioner i inntekt og gikk med store underskudd!

Etter hvert utviklet det seg til en kamp om å bli størst, markedsdominans var målet. Å kjøpe opp eller bli kjøpt opp ble en meget aktuell problemstilling.

Gründere/aksjonærer som valgte å selge selskapet kunne ofte realisere ganske så eventyrlige gevinster. Men ofte ble oppkjøpet betalt ved at de fikk aksjer i det oppkjøpende selskapet. Fiendtlige oppkjøp var også et vanlig virkemiddel, dvs overtakelse av selskap mot ledelsen i det overtatte selskaps vilje. Så da boblen sprakk forduftet verdiene like fort og brutalt.

Jeg fulgte it-boblens oppblåsning helt fra sidelinjen, men med stadig større forundring. For jeg er gammel nok til å huske krakket i 1987, da ikke minst nye mediekonsern fikk unngjelde. I Norge representert ved VIP og Media Vision. Begge

selskaper som vokste rekordraskt. Ikke ved organisk vekst (gradvis utvikling av selskapets virksomheter), men ved en særdeles hissige oppkjøpsiver. Intet magasin var for lite til ikke å være verdt å kjøpe opp for store beløp relativt til selskapets omsetning/overskudd. Importrettighetene til en amerikansk såpeserie som het "Dallas" ble av aksjemarkedet vurdert til å representere verdier i 100 millioners klassen.

Video var tidens nye medium, og omsetningsveksten ble påstått å fortsette med samme styrke langt, langt inn i fremtiden. Også innen konfeksjon fikk i Norge børskometer stor oppmerksomhet på denne tiden. For eksempel ble et i Norge designet konfeksjonsmerke, Bik Bok lansert med brask og bram. Nye butikker ble stadig åpnet, over det ganske land, og omsetningen økte selvsagt. Og for at estimatene over fremtidige inntekter skulle bli særdeles tillokkende for aksjekjøpere og beroligende for finansselskapene som bankene var med på å muliggjøre ekspansjonen som krevde stadig mer tilførsel av likvide midler, ble det lagt omfattende skissemessige planer for stor ekspansjon utenlands. Først Skandinavia og så verden! På den måten kunne omsetningskurven fremvise den rette pirrende formen: bratt oppgående. Og nye merker skulle utvikles for stadig flere markedssegmenter. Når så det økonomiske potensialet etter hvert forventes realisert i konkrete resultat kommer nedturen. "Børsjubel" erstattes av "tapsbombe". Varelageret var slett ikke så kurant som tidligere antatt, og må drastisk nedskrives. Ekspansjonen koster langt mer enn tidligere antatt. Kort sagt boblen sprekker.

Mange av gründerne fikk gjennom massemedia, etter min mening, uvurderlig nyttig støtte. Ganske så ukritisk formidlet media deres luftige vyer for fremtiden. Og etter hvert som enkelte klarte å få imaget som den suksessfulle gründer, antok ofte omtalen en ny karakter.

"Hjemme i den nye luksurvillaen reportasjer"

"Hr. X bestiller luksusyacht"

"Nøkkelen til suksess.....Hr X forteller alt"

osv. Artikler som i all sin regi skal ta sikte på å øke merkeverdien til både mann og selskap. Etter hvert er det tilstrekkelig at det blir kjent at Hr. X har kjøpt aksjer i et selskap: mange mindre investorer følger etter og kursene ytterligere. Når det hele er

over har noen klart å sikre seg underveis, men mange må se at alt går tapt. Kort sagt så jeg mange likhetstrekk med 1980-årene under it-boblens utvikling. Uansett hvor høyrøstet det ble hevdet at jappetiden tilhørte 80-tallet. Dagens nye rikdommer var fundert på den nye tidsalders solide grunnmur, ble det påstått fra mange hold. På det meste ble it-konsulentselskaper priset til 10 millioner pr konsulenthode! Konsulenter med utdannelse helt ned til ett par år etter videregående, eller mindre. Alle talte like mye!

I massemedia var det forunderlig få kritiske røster som gjorde seg gjeldende. I Norge vil jeg påstå at akademia forholdt seg passiv. Var akademia ikke i stand til å få formidlet sine advarsler til offentligheten? Etter definerte ikke akademia konkret økonomisk rådgivning som sine kjerneoppgaver? Eller er internasjonal, tilnærmet global, boble så dominerende og i det ytre imponerende at det enkelte individ som er vant til å bruke sin kritiske fornuft gir opp tanken på å bli hørt i offentligheten. At selv en betydelig autoritet ikke tror hun vil klare å samle oppmerksomhet rundt sine kontroversielle synspunkter om hva hun betrakter som bobletendenser. Uansett er det vanskelig å forstå hvorfor ikke flere i så fall tenker på sitt fremtidige renommé. En ”motboble artikkel” skrevet før boblen nådde sin fulle størrelse, må være nyttig å kunne referere til i ettertid, uansett om den kun ble publisert i et fagtidsskrift.

Jeg våger påstanden at det i Norge er en mann fra næringslivet som påberoper seg å være den første som gjennom massemedia (tv-intervju) kalte it-boblen med sitt rette navn. Et par-tre dager etter at it-indeksen på børsen i USA hadde passert det som i ettertid skulle vise seg å være toppen, påsto han i intervjuet at han trodde it-selskapene sto overfor en internasjonalt dramatisk børsnedtur. Mannen heter Christian Thommesen. I 1987 var han administrerende direktør for Media Vision! Så han lærte noe av den perioden, selv om han nå ikke sa fra før det var for sent.

Likhetstrekkene med en rekke tidligere tiders økonomiske bobler, som tulipankrakket i 1600-tallets Holland, jernbanekrakket i Europa/USA på 1860-tallet osv, var da blitt påfallende. Både økonomer (både samfunns- og bedriftsøkonomer), historikere med kunnskap innen økonomisk historie, psykologer og sosiologer besidder kunnskap som har potensialet til å bringe større nøkternhet inn i vurderingene, når et eller flere

økonomiske delmarked holder på å ta av. Når den kollektive fornuft synes svimeslått eller satt ut av lystgass.

Men underveis må man mistenke mange aktører for å handle mot ”bedre viten”, i håp om å realisere en egeninteresse definert som snever egeninteresse (rel myten om Hermes som jeg presenterer senere i oppgaven).

4.2 Hvorfor oppstår markedsbobler

Sjefsøkonom Harald Magnus Andreassen skriver i et forord til boken ”Penger og Sjel” at økonomisk og finansiell historie kan gi innsikt i hvordan ”markedsbobler” utvikler seg. (Stoknes, Forord)

Økonomiske aktører er ikke alltid så rasjonelle og uavhengige av hverandre som de enkleste økonomiske teoriene sier, og denne innsikten kan brukes til å forklare adferden på aksjemarkedene. Andreassen viser til at begynnelsen av 1980-tallet startet psykologiprofessorene Daniel Kahneman og Amos Tversky i Israel forskningsfeltet: ”Behavioral economics”, adferdsøkonomi. Kahneman fikk Nobelprisen i økonomi i 2002. Allerede i 1978 fikk den amerikanske samfunnsviteren Herbert Simon Nobelprisen i økonomi for sitt arbeid med å nyansere økonomenes syn på økonomisk rasjonelle aktører. Andreassen viser også til at den amerikanske økonomiprofessoren Robert Shiller har brukt slike innsikter i sin forskning og fikk så vidt gitt ut boken ”Irrational Exuberance” som argumenterte for at aksjemarkedet i 2000 var en boble, før boblen sprakk. Men Andreassen mener at økonomer flest ikke er godt trent til å tenke utenfor modellene de har lært. De er ikke dyktige hverken til å se historiske linjer i faget eller å forstå betydningen av institusjonelle forhold.

(Stoknes 2007: 10)

Det kreves dessuten nye innsikter for å gripe nye mønstre; som organiseringen av dagens globale, finansdrevne og i store trekk markedsstyrte økonomi. Andreassen vektlegger at også økonomene må ta stilling til at fortsatt ensidig fokus på materiell vekst truer naturgrunnlaget. På samme måte må også økonomene ta inn over seg at forskere fra flere fagfelt finner at mer av det vi allerede har mye av, ofte ikke gjør oss lykkeligere, selv om det er et viktig premiss i mange økonomiske resonnementer.

(Stoknes 2007: 11) Andreassen understreker at tvert i mot mener noen at for mye marked, konkurranse og ulikhet gjør oss mindre lykkelige.

4.3 Penger som kultur og tanke

Per Espen Stoknes skriver i innledningen til boken "Penger og Sjel" at bakgrunnen for at han skriver boken er først og fremst følgende:

1. Målinger av lykkenivå blant befolkningen (i vestlige land) har vært stabile siden 1970 på tross av en betydelig økning av økonomisk verdiskapning (pr innbygger)
2. Den samlede belastningen på naturens økosystemer er for stor. Naturens bærekraft utfordres.

"Paradokset er at markeder og penger har seiret, samtidig som dagens utforming av det økonomiske systemet svikter mennesker og natur" (Stoknes 2007: 15)

Stoknes vil med boken gi sitt innlegg i den gryende debatten om tankesett dagens økonomiske praksis baserer seg på er for snever.

"Trenger vi en utvidet forståelse av penger? Og kanskje med nye typer penger?" (Stoknes 2007: 15)

Et sentralt problem i boken er også de mange motsetninger penger ofte presenteres å inngå i:

- penger eller sjel
- finans eller følelser
- markeder eller medmenneskelighet

Stoknes mener at selv om økonomiske ideer ofte presenteres som universelle, globalt gyldige og kulturfrie, så er det nødvendig å forankre økonomiske ideer i deres ofte skjulte kulturelle røtter. (Stoknes 2007: 15)

"Penger er fortelling og bilde like mye som de er byttemidler og verdioppbevaring" (Stoknes 2007: 16)

Derfor mener Stoknes at ved å se penger som kultur og tanke, blir det klart at penger er et symbolsystem. Et symbolsystem som er blitt utviklet over århundrer.

(Stoknes 2007: 16) Like klart blir det at økonomisk teori til enhver tid bør kunne gjøres til gjenstand for flerfaglig kritisk analyse.

Stoknes innfører et meget interessant scenario som bygger på ideen om utvidet regnskapsføring: Bokført produktiv kapital kompletteres med naturkapital og sosialkapital.

"For å synliggjøre og verdsette disse kan det innføres egne markeder og

egne valutatyper for hver kapitalform” (Stoknes 2007: 16)

Av denne grunn innfører Stoknes valutaene ”naturkroner” og ”sosialkroner”.

Begrunnelsen hans er altså at dagens penger kun setter pris på noen få verdidimensjoner: De som omsettes i tradisjonelle markeder for arbeid, eiendom og kapital, samt varer og tjenester.

Sosiale dimensjoner som for eksempel: omsorg, frivillig innsats, fellesskapsgoder og kultur inngår sjelden eller kun indirekte i dagens pengeprising.

Stoknes understreker at økologiske dimensjoner som luftforurensning, jordsmonn og arts mangfold har sin rettmessige plass i utvidet balanse. (Stoknes 2007: 17) Denne balansen skal altså gi et mer riktig bilde av helheten. Jeg legger til at dette er den helheten vi lever våre liv innenfor og som legger så sterke føringer både på hvilke liv våre etterkommere kan utforme for seg og hvilken verden disse livene vil utspille seg i .

Ved å innføre de tre valutaene får Stoknes frem poenget av selv om det lenge har vært arbeidet med å få frem forståelige tall på sosiale indikatorer og miljøindikatorer, så har de fått lite politisk oppmerksomhet.

”Ved å innføre omsettelige sosialkroner og naturkroner kan imidlertid slike dimensjoner bli synliggjort fra mikro- og like til makronivå. (Stoknes 2007: 17)

Stoknes mener at ved å omsette dem på egne markeder, vil på sikt den samlede sosiale livskvalitet og naturkvalitet lettere kunne øke. På den måten tillegges ikke bare vekst i den produktive kapital. Stoknes tror også at utviklingen i sosial- og naturkapital kan komme til å gi større bidrag til menneskelig livskvalitet enn ytterligere vekst i tradisjonell kapital. (Stoknes 2007: 17)

En ledetråd for hele boken har vært tanken at dagens pengesystem medfører betydelige kostnader som er skjult for det økonomiske blikket. Sagt på en litt annen måte: Vi forledes til å handle ut fra snever lønnsomhet.

4.4 Økonomi og marked

Stoknes viser til at allerede steintavlene fra egyptiske Tell el-Amarna forteller om handel mellom faraoene og syriske konger for tre og et halvt tusen år siden.

(Stoknes 2007: 88)

”Markeder ser ut til å ha eksistert så langt tilbake som nedtegnet historie går” (Stoknes 2007: 89)

”Ideen om byttehandel er antagelig like gammel som mennesket”

(Stoknes 2007: 89)

Stoknes påpeker videre at i dagens moderne markedsøkonomi er store deler av samfunnet kontinuerlig vevd inn i markedsprosessene.

(Stoknes 2007: 89) Økonomien kjennetegnes av intrikate varestrømmer. Stoknes gjør et skille mellom markedene og markedet. Markedene bruker han om spesifikke steder eller produkter. Markedet er mer generelt og globalt; altså markedet som omslutter alle markedene.

Stoknes mener overgangen fra markedsplasser til det omfattende markedssystemet begynte å ta form for ca 300 år siden. Først med markedssystemets etablering er det meningsfullt å snakke om et økonomifag, altså læren om markedssystemer. Han viser til Adam Smith og ideen om det selvregulerende markedssystem.

Et system som skal muliggjøre at de materielle behov kan dekkes stadig mer effektivt gjennom spesialiserte produsenter. Alle tilbyderne retter seg etter den prisen markedet er villig til å gi for det de lager. Markedet løser dermed – uten styring ovenfra – de økonomiske utfordringer ved å avgjøre hva som skal produseres, hvordan og for hvem. Stoknes refererer Adam Smith metaforen:

”Markedet stiller opp” ”veier gjennom luften”

Så markedet skal kunne tilfredsstille en rekke ulike ønsker/behov. Men behov uten oppbakking av penger er og forblir usynlige behov.

Smith mente at når alle fulgte sin egen økonomiske interesse gjennom produksjon og handel, fremstår et mønster. Et mønster som viser at alle til sammen bidrar til å fremme nasjonens beste. Alle enkeltaktørens egoistiske handlinger fremskaffer samlet et resultat som er så bra at det er som om det var ledet/koordinert av en usynlig hånd. (Wealth of Nations, 1776).

Så hver aktørs egoistiske handlinger sikrer at samfunnets velstand blir maksimert. Og Smith mente at jo mer man handler og bytter, desto bedre for nasjonen. Den usynlige

hånden skaper et effektivt, selvregulerende markedssystem, hvor den enkelte aktør kun kan konsentrere seg om sin egen vinning. Myndighetenes ansvar blir først og fremst å sikre nasjonens fysiske grenser og sikre de økonomiske aktørene stabile rammebetingelser. Stoknes refererer den norske økonomen Finn Kydland som i 2004 fikk Nobelprisen i økonomi. Kydland gjentar Smiths ”formaninger”. Myndighetene bør sørge for å unngå brå skift i regulering av markedene.

”Forutsigbarhet, kredibilitet og konsistens over tid er nøklene til effektive rammer rundt de omskiftelige markedene” (Kydland, 1977)

Men Stoknes mener det er en interessant problemstilling hva det er som gir Smiths metafor om den usynlige hånd slik tiltrekningskraft at den fremdeles brukes som politisk argument for hvordan vi bør organisere samfunnet. (Stoknes 2007: 92) Stoknes viser til at Adam Smith som filosofiprofessor hadde et nært forhold til de greske myter fra før-Sokratisk tid.

4.5 Myten om Hermes

Stoknes mener at myte-skikkelsen som grekerne kalte Hermes og romerne Merkur må vi gi oppmerksomhet om vi skal forstå noen av de kulturelle røttene til sentrale forestillinger om markedet.

”Det mytiske grunnlaget for økonomifaget er ikke blitt borte fra økonomisk tenkning og praksis – for selv om han ikke nevnes i lærebøker om økonomi, er Hermes antagelig mer vital enn noen gang” (Stoknes 2007: 92)

I 1911 ble han satt opp i bronse utenfor Oslo Børs. Og da Bergens første store varemagasin åpnet på 1930-tallet, var Hermes på plass på toppen av en søyle plassert på taket av den høye bygningen. Så høyt raget Hermes at han ser ned på statsminister Christian Michelsen (C. M. burde følt seg rimelig sikker på ikke å bli overskygget, plassert som han er på en 15 meter høy søyle. Men siden C. M. var skipsreder i det sivile liv, betraktet han nok Hermes til å passe inn i det gode selskap.) Hermes var guden for grenser og for reisende som krysser grenser.

”Han er fortellernes, gjeternes og oppfinnernes gud. Hans domener omfatter handel og markeder, kommunikasjon og salgstaler spesielt.” (Stoknes 2007: 92)

Hermes er budbringer fra guder til mennesker, fra de olympiske sfærer til jorden. Men også videre til det underjordiske! Han fører til slutt menneskenes sjeler over elven Styx og til dødsriket Hades. Han er også veiviser for sjeler som har gått seg bort.

”Selve kjernen i navnet hans kommer fra herm – som betyr varde eller grensestein”

Hermaion = et heldig funn

Hermeneus = en oversetter av fremmed språk

Hermeneutikk = vitenskapen om fortolkning

4.6 Hermes og den utemmede egeninteresse

Å lese om Hermes fødsel og oppvekst er etter min mening en billedlig fremstilling av markedsøkonomiens utvikling mot global dominans:

”Men han vokste med utrolig fart, og så snart moren hadde snudd ryggen til for å hvile seg, skled han forbi henne og ut på jakt etter eventyr” (Stoknes 2007: 93)

Det første han fant var en levende skilpadde. ”Som død skal du få lage den mest forførende sang”. Så Hermes skal lemmene av den og skrapet skallet tomt. Festet så strenger i biter av horn som han monterte i skallet. Verdens første lyre var blitt skapt!

”Hermes hadde nå noe å bytte med, en innovasjon, et produkt klart for markedet! Det var bare det at det ikke fantes noen å bytte med – ennå” (Stoknes 2007: 94)

Men jeg våger påstanden at myten også viser at utemmet egeninteresse fort kan føre til umoralske handlinger. For myten fortsetter med at Hermes oppdager solguden Apollons femti flotte kyr. Kveg som kapital var meget attraktive for Hermes.

”Han funderte på hvilke triks han kunne bruke for å få med seg femti kyr uten at gjeterhundene eller eieren skjønnte hvor de er blitt av”.

Hermes fikk ideen å drive kyrne baklengs, mens han selv gikk i store sandaler av kvister for å gjøre sporene umulige å følge. Han lykkes i sine planer og får kyrne drevet bort og i ly av natten inn i et stort tomt fjøs. To av kyrne slaktes og hver deles i tolv like store deler. Han ofrer disse ved å brenne dem, selv om han er sulten. Selv spiser han altså bare to deler, de resterende fortæres gjennom ilden av olympens

elleve andre guder.

”Ubeskjedent nok inkluderte han seg selv som en av de tolv”

(Stoknes 2007: 95)

Med ett forstår jeg bedre at Hermes har en rettmessig plass utenfor Oslo Børs og for så vidt alle andre av verdens børser. For innsidehandlende ”kvegtyver” som farer forbi ham, må han fremstå som et hyggelig streif av gudeverden. For de mange som har opplevd at ”kvegaksjene” de så sterkt ble anbefalt, men som plutselig oppdaget at gevinsten var borte, kunne den irrgroenne figuren med fugleskitten rennende nedover kinnene, vært en verdifull advarsel. Om man bare hadde kjent den greske mytologien litt grundigere?

Før morgengry er Hermes igjen på plass i vuggen. Med lyren ved sin side. Men moren er allerede våken og beskylder ham for å ha vært ute om natten for å kunne begå en forbrytelse: ”Du, din rakker, som bærer skamløsheten til plagg!” Hermes svarer henne: ”Men mor, hvorfor forsøker du å skremme meg som er et svakelig barn?” Men hans videre svar røper hans visjon om det gode liv og hvordan han skal oppnå det. Han skal oppnå det ved hjelp av sin ”karakter”:

”Jeg er garantert i stand til å bli den fremste blant tyver!”

Hva trakter Hermes etter, hva er motivasjonen? Han ser for seg å kunne tilbringe dagene i selskap med de andre gudene! For gudene er rike, rause og æret med offer fra åkrene. ”Når det gjelder ære, skal jeg nok få ordnet meg de samme rettigheter som Apollon, min halvbror, har fått”. Som mange av børsenes ”kvegtyver” ser han dermed for seg en fremtid hvor rikdommens stråleglans skal bringe ham til topps, høyt der oppe blant samfunnets mektige og høyt ærede ”borgere”.

For å gjøre en lang myte kortere:

Apollon oppdager at hans betydelig bøling var skrumpet inn. Fugler (Kredittilsynet) som hadde fått med seg hendelsesforløpet, viser han vei til Hermes hule, og en gammel mann har vitnet at han mente han hadde sett et barn gjete kveg av gårde mot fjellene. Så en rasende Apollon stormer inn i hulen. Hermes benekter enhver kjennskap til bølingen. Som den potensielle innsidehandlende aktør han er, svarer han:

”Jeg har ikke sett dem. Jeg har ikke hørt om dem. Ingen har fortalt meg om dem. Jeg har ingen nyheter om dem og kan derfor dessverre heller ikke vinne belønning for nyhetene.” (Stoknes 2007: 97)

Det er som om han har pugget innsidehandlendes kokebok utenat, hadde det ikke vært for at han er sjefskokken selv. Apollon trekker ham med til Zevs på Olympen, så får han felle dom. Hermes tar med seg lyren. Zevs er deres felles far, og feller kanskje derfor ingen streng dom:

”Zevs brøt ut i en rungende latter over denne utspekulerte, veltalende sønnen som så glatt benektet all skyld. Istedenfor å felle en dom kommanderte han dem til å gå utenfor og bli enige om en løsning sammen” (Stoknes 2007: 97)

4.7 Hermes og den første kontrakt

Utenfor forsøker Apollon å binde Hermes' hender, men båndene løsner, og Hermes griper til lyren og begynner å synge til akkompagnement av lyren. Hermes synger smigrende strofer om Apollons faste karakter, over den enestående oversikt og klarhet han bringer til verden. Tonene smeltet Apollons panser, og han fylles av en lengsel etter dette vidunderlige instrumentet. Og da gir markedsløsningen seg: Bølingen ble Hermes lovlige eie og Apollon får lyren til evig glede. Men Apollon er tydeligvis ettertankens gud også, for han begynner å frykte Hermes' oppfinnsomhet og grådighet:

”Hva holder deg tilbake fra å stjele eller bytte til deg lyren igjen, eller kanskje min langt skytende sølvbue, for det er jo tydelig at du har en oppgave med grenseoverskridende tusk- og byttehandel blant mennesker og guder over hele den fruktbare jorden.”
(Stoknes 2007: 98)

De to setter derfor opp den første forhandlede kontrakt mellom kjøper og selger. Hermes signerer at han lover å ikke stjele noe som Apollon eide og heller ikke gå nær hans hus. Til gjengjeld forærte Apollon Hermes den gyldne stav for rikdom og velstand.

”Med staven kan Hermes bruke markedenes magi til å frembringe velstand og helse” (Stoknes 2007: 98)

Men Hermes forblir totalt uforutsigbar.

4.8 Marked og lovverk

Dersom vi et øyeblikk fokuserer på delmarkedet som aksjemarkedet utgjør, så forsøker myndighetene sikre rettferdige transaksjoner ved hjelp av et omfattende lovverk. I Norge gjennom både strafferett, privatrett osv, men også gjennom lover spesielt utformet med tanke på regulering av verdipapirhandel som Verdipapirloven. Selskaper som skal være mellommenn er konsesjonspliktige. Børsen har egne regelsett mht regnskapsføring/regnskapsstandarder, rapporteringsrutiner, spredning av aksjene på mange aktører, selskapsesifikke nyheter skal først meldes Børsen som så rapporterer dem videre via sitt informasjonssystem.

4.9 Et eksempel på hvordan investeringer kan miste sin rasjonelle forankring

Regelsettet er særlig omfattende og krevende å oppfylle for selskaper som ønsker å bli tatt opp til notering på hovedlisten. Børsen legger også en viss grunn av skjønn til grunn for opptak. Aksjer som omsettes mye er ekstra forlokkende for Børsen å ta opp på hovedlisten, pga av avgiftsinntektene enhver aksjehandel medfører for Børsen. Aksjer som tradere (handler ofte, men med særdeles kort investeringshorisont) handler mye i, trekker også opp totalvolumet på Børsen. Det er konkurranse mellom de skandinaviske børsene om hvem som er nr 1, nr 2 osv. Opticom var en typisk trader-aksje. Dette var etter min mening en medvirkende årsak til at det særdeles umodne selskapet Opticom ble tatt inn på hovedlisten lenge før de hadde vist overskudd. Vanligvis ber Oslo Børs om godkjent dokumentasjon på at selskapet har minst toårsdrift med overskudd bak seg før opptak på hovedlisten godkjennes. Hovedlisten skal være Norges svar på Dow Jones indeksen. Den er satt sammen av ca 30 av de bransedominerende selskapene i USA, som Microsoft, Coca-Cola og IBM. Aksjer som betegnes "Blue Chip". Aksjer som inngår i Dow Jones indeksen skal være særlig attraktive for mindre spekulative investeringer. For eksemplet pensjonsforsikringselskaper som skal sikre en god langsiktig avkastning på pensjonsinnskuddene. Mange investeringselskaper av ulik slag og selskaper som tilbyr aksjefond, setter aksjeporteføljen sammen ved å ta utgangspunkt i Dow Jones

indeksen. Så vektet kjøpene av aksjene på en slik måte at verdiutvikling av aksjeporteføljen helt eller delvis følger denne indeksens utvikling. For eksempel: utgjør Microsoft 3 % av indeksen så lar de denne aksjen utgjøre 3 % av totale innkjøp. Gjøres dette for hele porteføljen vil den fremtidige verdiutviklingen fullt ut følge D. J. indeksen. Da tilbake til Opticom: Da Oslo Børs sitt styre valgte å ta Opticom til notering på hovedlisten førte det noen investeringsselskaper opp i et dilemma, som er viktig å poengtere fordi det etter min mening viser hvordan ”rasjonelle” aktører som innehar ulike roller til sammen danner et handlingssystem som kan gi ganske så uønskede resultater.

Storebrand som for en del av sine langsiktige investeringer hadde som handlingsregel å sette porteføljen sammen på en slik måte at verdiutviklingen fulgte hovedindeksen, måtte da gå inn i Opticom selv om selskapet visste lite om selskapet. Dette gjaldt for alle eksterne selskaper som kjøpte seg inn i Opticom, for få eller ingen av de store bankene eller finansselskapene hadde satt av analytikere til å sette seg nærmere inn i Opticoms fremtidsutsikter, lage inntjeningsestimater osv. Analysene som ble allment kjent i markedet, var særdeles upresise og estimatene ganske så spekulative. For en stor del besto ”informasjonen” som tilfløt potensielle investorer av ”propagandalignende påstander” som ledelsen av Opticom utbasunerte gjennom massemedia. Så lenge markedet fremdeles kunne imponeres var de svært taletrengte og fikk over hele sider eller dobbelttoppslag i Finansavisen og Dagens Næringsliv rakke ned og hovre over de smålige uvitende kritikerne, i den grad noen hadde forsøkt å bringe større realisme inn i verdsettingen av selskapet. For eksempel påsto ledelsen at Opticom hadde fått registrert hundrevis av patenter. Vel er patentarkivene verden over fylt med patenter som aldri har innbrakt en krone. Veien til kommersialisering av patenter er som kjent meget lang, og for mange totalt ufremkommelig.

Jeg vil påstå at finansredaksjonene i både de to finansavisene, men også Aftenposten og regionavisene over det ganske land (i den grad de omtalte riksnyheter om økonomi) lot seg bruke av selskapet. For som oftest uten kritiske journalistiske kommentarer fikk ledelsen blåse Opticom-boblen. Gjerne på førstesiden. På det mest overmodige påsto de at selskapet innen få år kunne være verdsatt til ca 100-150

milliarder (inkludert eierandelen i Fast).

Og i en viss forstand lyktes ledelsen, aksjeverdien økte stadig. Dette medførte at Storebrand for eksempel, da hele tiden måtte øke sin beholdning av aksjen for ellers ville jo ikke porteføljen følge hovedindeksen. Det samme gjaldt for finansselskaper som forvaltet aksjefond som i sin sammensetning var knyttet til hovedindeksen. Også de måtte hele tiden øke sin beholdning. På aksjens høyeste var selskapet verdsatt til ca 30 milliarder, dvs at selskapet da faktisk utgjorde en ikke ubetydelig del av den totale verdien av selskapene på Hovedlisten. Så kom den lange nedturen, men stadig utsatte tidspunkt for det etterlengtede kommersielle gjennombruddet. Jeg kan ikke dokumentere det, men Storebrands samlede tap sies å overstige 100 millioner kr

Opticoms ledelse var dominert av engelskmenn, de harselerte stadig i pressen med de uvitende nordmenn; uten dannelse og forretningssans. Vi hadde meget å lære av engelske gentlemen. Vel, sannsynligvis hadde de lest mer gresk mytologi enn den gjennomsnittlige norske aksjekjøper. Mye tyder på at engelskmennene go'blunket til Hermes da de passerte statuen for å stå på galleriet for å ringe med bjellen den morgenen Opticom ble tatt opp til notering på Hovedlisten. I ettertid har blant annet Storebrand gått ut med skarp kritikk av den avgjørelsen.

4.10 Oslo Børs som markedsplass

Oslo Børs har i mange år slitt med at internasjonale finansmiljø delvis har omtalt Oslo Børs for å være en børs "en bananrepublikk verdig". Altså at aktører med innsidreinformasjon har ganske fritt spillerom, dvs slipper unna, men beholder gevinsten. Dette er selvsagt et svært negativt stempel og har medført at børsnoterte selskaper til dels har vært lavere priset enn tilsvarende utenlandske, fordi at store utenlandske fond/investorer/selskaper har holdt seg unna av prinsipp. Derfor har Oslo Børs lagt ned mye arbeid i å rette opp inntrykket av useriøsitet. Blant tiltakene er innføringen av et avansert elektronisk handelsovervåkningssystem. Kursutslagene skal ikke være store før Børsens overvåkere varsles. De sjekker da manuelt om det finnes ny selskappspesifikk informasjon eller annen relevant informasjon som kan forklare kursendringen. Hvis de ikke finner det, kontaktes selskapets ledelse og disse utbedes da om en mulig forklaring. I tidsrommet denne prosedyren gjennomføres, er

handelen med aksjen stoppet eller der fremkommer en synlig advarsel rettet mot markedet at aksjen er under overvåking. Dersom ledelsen ”garanterer” Børsen at de ikke sitter på informasjon som kan ha tilflytt noen aksjekjøpere via andre kanaler enn Børsens godkjente, tas vanligvis aksjen opp til notering igjen. Men i etterkant kan Børsen gå gjennom listene over hvem som kjøpte/solgte aksjer i et visst tidsrom for å se om det kan gi en ledetråd til en forklaring på kursbevegelsene.

Dersom det kommer en selskapsspesifikk nyhet som er såkalt kursrelevant eller kursdrivende, som for eksempel at selskapet gjør et oppkjøp/fusjonerer/eller selv blir forsøkt kjøpt opp, vil Børsen vanligvis foreta en rutinemessig sjekk av handlende som ble gjort i forkant av at nyheten ble allment kjent. Hvem visste hva når? Og har noen av disse aktørene handlet i forkant på denne informasjonen. Dessverre er det ofte svært vanskelig å bevise at det har foregått innsidehandel: Utenforstående stråmenn kan utføre handelen eller utenlandske banker/finansselskaper (særlig de som opererer fra såkalte ”skatteparadis”, hvor diskresjon er blitt en levevei) handler på vegne av anonyme personer/selskaper. Aksjene plasseres midlertidig på felles klientkontoer uten at norske myndigheter eller Oslo Børs vanligvis er i stand til å få ut informasjon om de reelle eierens identitet.

Svært få er dømt for innsidehandel i Norge. Myndighetene antar at omfanget ikke er ubetydelig, men lovene som kunne vært brukt til å domfelle, har inntil siste lovendring (2-3 år siden) stilt svært strenge krav til bevisføringen. Dette har altså vært med på å skape Børsens rykte som en useriøs markeds plass. Dette er sannsynligvis en del av bakgrunnen for den siste lovendring. For en aktør som handler ut i fra en snever egoistisk rasjonalitet inngår det selvsagt i regnskapet muligheten for å bli avslørt. Forventet gevinst ved å handle på innsideinformasjon avveies mot sjansen for å bli oppdaget. Men kjeden er lang og til hvert steg knytter det seg en sannsynlighet. Et mulig hendelsesforløp som det knytter seg sannsynligheter til, kunne være følgende:

Sannsynligheten for ”å bli oppdaget”/komme i søkelyset.

Sannsynligheten for at Børsen oppfatter saken som så opplagt at de sender saken videre.

Sannsynligheten for at Kredittilsynet tar fatt i saken, vurderer den og finner at politiet

bør se nærmere på den, eller oversender den direkte til påtalemyndighetene.

Sannsynligheten for at politiet/påtalemyndigheten har kapasitet til å granske saken og så finner at bevisene er så gode at det tas ut tiltale, og saken oversendes domstolene.

Sannsynligheten for at Staten representert ved aktor vinner frem og det faller dom: skyldig.

Sannsynligheten for ulike straffutmålinger.

Så kan domfelte velge å anke, og berammes kanskje først ett år eller lenger frem i tid.

I siste rettsinstans påberoper forsvaret at tiltalte har vært under så mange års press at ved eventuell domfellelse må dette resultere i nedsatt straff. Igjen dreier det seg om sannsynligheter: Hva blir det endelige utfallet?

Til hvert trinn i den trappen som ledet opp til domsfellelse i Tinghuset, knytter det seg ved kompliserte saker, betydelig ressursbruk for de offentlige instanser.

Budsjettmessige begrensninger fører derfor ofte til at mange saker må henlegges.

Frem til ca 2005 hadde oppsiktsvekkende få fått en rettskraftig dom for innsidehandel. Konsekvensene for Oslo Børs og dermed det norske finansmiljøet, har som nevnt, vært betydelige.

Konklusjon:

At enkelte aktører handler aksjer basert på lovlig eller ulovlig tilgang til innsideinformasjon, fører til at andre aktører som kan være like meget preget av egoistisk instrumentell rasjonalitet (men absolutt ikke nødvendigvis kriminelle) velger å holde seg borte fra det norske aksjemarkedet. Nettopp fordi dette under de rådende forhold er rasjonelt.

De siste årenes betydelige kursoppgang til norske aksjer er delvis blitt drevet frem av økt interesse fra store internasjonale finansaktører. Eierandelen til utenlandske investorer i norske aksjer, har visstnok aldri vært større. Dette henger selvsagt sammen med oljeprisen, men ny lovgivning og bedre systemer for markedsovervåkning har bedret Oslo Børs sitt renommé. Bare synd at Hermes måtte stå så mange år utenfor å samle skitt før advarselen han representerer, ble tatt til følge.

4.11 Marked og egeninteresse

Stoknes mener at historien om skilpadden utenfor Hermes hule illustrerer at det er oppfinnsomheten som til syvende og sist får størst verdi i Hermes' verden.

(Stoknes 2007: 101).

Råmaterialer og andre ressurser er grunnlaget, men det er gjennom innovasjon at mye får betydelig verdi som byttevarer i et marked.

Stoknes analyserer ordet kapital. Opprinnelsen er ordet *caput*, som betyr hode, og mer spesifikt: kveghoder!

”Det kommer fra den gang rikdom ble vurdert etter hvor stor bøling du hadde...”

Så å telle sine kyr var å gjøre opp regning med ens kapital. Sau, geit og ku har alle fungert som penger i byttehandler:

Pekuniær som står for det som har med penger å gjøre, stammer fra det latinske ordet *pecu*, som igjen betyr kveg.

Stoknes mener at nettopp det at Hermes ofret en stor del av slaktet til gudene, kan være en nyttig leksjon for vår tid. For i motsetning til hva vi lærer hos Adam Smith, ivaretar Hermes egeninteressen ved å fortære hele måltidet selv eller eventuelt spare til senere. Hermes valg kan brukes til å sette kapitalen inn i en helhetlig ramme, en mangfoldig sosial og økologisk kontekst.

”...antagelig at nødvendig trekk for markedets egen langsiktige overlevelse” (Stoknes 2007: 103)

Slik jeg tolker Hermes' offervalg var det også motivert av egeninteresse, det var best å vise gudene respekt og holde seg inne med dem. Så derfor er en av vår tids store utfordringer å fremskaffe effektive mekanismer som medfører at også de aktører som bare handler ut i fra snever instrumentell rasjonalitet, gjør markedsvalg som uavhengig av aktørenes bevisste intensjoner i størst mulig grad tjener de overordnede globale interessene.

4.12 Informasjon om markedet

Det økonomifaglige idealet om effektive markeder forutsetter også en perfekt flyt av informasjon. Aktørene har fullstendig informasjon om de ulike mulige handlingsvalg

og deres konsekvenser. Vanligvis sees det i idealmodellene også bort fra kostnadene ved å forsøke å innhente komplett informasjon.

”Alle aktører antas å ha øyeblikkelig og korrekt tilgang til all relevant informasjon om pris og kvalitet” (Stoknes 2007: 105)

Men Stoknes finner at historien om Hermes er mer virkelighetstro enn denne idealmodellen, i den forstand at Hermes lyver (i flere nyanser av grått/svart) (Stoknes 2007: 109)

Hans strategier er for mangfoldige til å kunne gripes av en enkel modell om kalkyler om kost/nytte. Og slik mener Stoknes at også mange av vår tids markedsaktører er:

”Ikke rart at myndighetene må korrigere og regulere for svikt i informasjonsflyten” (Stoknes 2007: 105)

Han gir som eksempler myndighetenes krav til vitenskapelig dokumentasjon i forbindelse med offentlig godkjenning av legemidler. Og som meg viser han også til aksjeselskapers rapporteringsplikt til børsadministrasjonen.

”Uten noen form for kontroll kan ytterliggående disipler av Hermes glatt formidle hva de vil til godtroende investorer og konsumenter” (Stoknes 2007: 105)

4.13 Marked og deltagelse

Stoknes påviser to beslektede forhold som svekker deltagelsen i moderne markeder:

1. Faste priser med tilhørende standardisering av salgsprosessen.
2. En rent kvantitativ tilnærming til transaksjoner

Om 1:

Fast pris på alle varer i butikker ble vanlig fra 1890-årene. Så i den grad selgeren ikke er personlig engasjert eller til stede i salgssituasjonen, mekaniseres salget.

”Byråkratiseringen med priser fastsatt sentralt i organisasjonen svekker intensiteten og livligheten som tradisjonelt har preget forholdet mellom kjøper og selger”. (Stoknes 2007: 107)

Kort sagt uteblir markedsstemningen. Svært mye av dagens handel gjennomføres med minst mulig innblanding av direkte menneskelige relasjoner.

”Møtet mellom selger og kjøper løser seg opp i mekanisert prissetting, standardiserte betalingssystemer, enveis reklame gjennom reklame og

overvåking fra videokameraer” (Stoknes 2007: 107)

Vi har vel alle opplevd de store detaljhandel-kjedene som nettopp er kjennetegnet ved dette:

Ikea med tusenvis av kvadratmeter salgsflate, men hvor kundeveilederne er så fåtallige at de sikkert hadde fått plass i et av leketeltene. Eller H & M, Cubus, Dressmann og andre store kleskjeder hvor ekspeditørene synes å være strøket fra lønnslisten. Eventuelle spørsmål må rettes til personen i kassen. Likeens med ”lavpris”-dagligvarekjedene. Ingen er ansatt for å veilede/være i dialog med kundene. De som ikke betjener kassene er opptatt med oppgaver i tilknytning lager/varepåfyll/og lignende. I dagligvarebutikker med en høyere prisprofil er nettopp det at det finnes noen betjente disker oppfattet av mange av kundene å være en positiv del av servicekonseptet. Rent bortsett fra at større utvalg ferskvarer i seg selv kan oppfattes som grunn til å oppsøke butikken. Selv i bokhandelbransjen, hvor personlig veiledning tidligere ofte preget interaksjonen, er dette erstattet i større utvalg av informasjonsdisken. Du står i kø og forventer ikke ”skreddersydd” veiledning. Elektrokjedene skiller seg positivt ut mht på at kundene vanligvis har god tilgang på ekspeditører. Men som de fleste gjerne har erfart er deres veiledningsfunksjon delvis rettet inn mot å få kundene ikke til å kjøpe varen de så i reklamebilag, men kjøpe seg oppover. Marginene er ofte svært lave på tilbudsvarene.

Om 2:

Når den på forhånd bestemte prisen blir det viktigste i forholdet mellom kjøper og selger, blir etter Stoknes mening, kvantiteten penger det viktigste i forholdet mellom kjøper og selger. (Stoknes 2007: 107) Kjøpsøyeblikket isoleres fra det store nettverket av relasjoner som transaksjonen ellers er vevd inn i. Informasjon går tapt i forhold til informasjonsutvekslingen mellom kjøper/selger på en markeds plass. Innholdsdeklarasjonen forteller mer og mindre forståelig hva innholdet er. Men hvor i landet er varen produsert, av hvem og under hvilke forhold og til hvilke betingelser?

Men Stoknes viser til at mange i dag har begynt å etterspørre historien i produktet. (Stoknes 2007: 108) Dette er gjerne knyttet til interesse for økologiske problemstillinger eller ønske om å bidra til mer rettferdig handel.

Rent bort i fra slike seriøse innfallsvinkler, har som kjent markedsføringsteori og merkevarebygging lenge vært opptatt av ”verdien” av å lage historier rundt produktet. De kan like gjerne være fiktive eller bygge på grove overdrivelser eller stiliseringer av virkeligheten. Hensikten er som regel rent instrumentelt å gi produktet en plussverdi, nærsagt ”besjele” det, skape identitet.

De gode historier kan føres helt tilbake til 1800-tallet og for eksempel historien om grunnleggeren av buksemerket Levis. Han sydde bukser av denimstoff og hadde gullgravere som viktigste kundegruppe. Moralene var at når buksene holdt så røff bruk så burde de ”utholde” det meste. Er historien sann? Ikke vet jeg, men jeg er vokst opp med den.

Stoknes gir gode eksempler på fornuftige spørsmål kjøperne kan og sannsynligvis i økende grad vil stille om ”historien” i produktet. At spørsmålene stilles tar jeg til inntekt for det synet at det enkelte menneske rommer så meget mer enn evnen til å foreta egoistisk motiverte ”smalsporede” nyttemaksimerende valg.

- hvilket opprinnelsessted har produktet?
- hvor og når ble torsken fanget?
- hvor har fisken vokst opp, og hvor feit er den?
- er skjorten produsert av underbetalte barnarbeidere på Sri Lanka, (eller er den sydd av en kvinne som også studerer engelsk på kveldstid)?
- er bomullen dyrket med vanningsystemer som senker grunnvannet? Og med pesticider til skade for arbeiderne og naturen? Eller er der fra stedstilpasset eller økologisk landbruk?

Stoknes påpeker at å få frem slike nye detaljerte fortellinger er ikke lenger noen teknologisk umulighet:

”Snart kan vi få den opp ved å holde mobilskjermen inntil produktet, så fremt leverandørene gjør informasjonen tilgjengelig” (Stoknes 2007: 109)

4.14 Markedenes destruktivitet

De før-sokratiske grekerne var skeptikere, ikke ukritiske gudetilbedere. Stoknes stiller det betimelige spørsmålet, om hva som er skyggesidene ved Hermes sitt marked:

”Hva dukker opp av bivirkninger dersom noen blir tilbedere av

fritt valg, fri flyt og et stadig mer uhindret markedssystem?”

(Stoknes 2007: 110)

Stoknes viser til at i økonomisk analyse har ulike former for markedssvikt fått stor oppmerksomhet:

Markedssvikt kan defineres som en situasjon som oppstår når markedet overlatt til seg selv ikke fungerer. (Stoknes 2007: 110) Til de viktigste formene for markedssvikt regnes vanligvis:

4.14.1 Eksternaliteter

Markedsaktiviteter som påfører samfunnet negative endringer som ikke er inkludert i prisen. Det typiske eksemplet er fabrikker som slipper ut giftige stoffer, kanskje uten å forsøke å rense dem overhead. Kostnadene må bæres av samfunnet og økosystemet. (Dette diskuteres nærmere senere i oppgaven)

4.14.2 Mangelfull konkurranse

Én aktør (monopol) eller noen få sterke aktører (oligopol) i markedet.

”Enkelte selskaper får så stor makt at de kan skvise andre selskaper flate. Kjøpe dem opp eller presse dem til konkurs. (Stoknes 2007: 110)

Resultatet er i følge vanlig økonomisk teori: dårligere service,

Færre valgmuligheter og høyere priser enn ved sterkere konkurranse”

Ett par eksempler fra Norge:

4.14.2.1

Sak 1: SAS vs Color Air

Etter at flyselskapet Braathen ble fusjonert inn i SAS på slutten av 1990-tallet fikk SAS/Braathen en totalt dominerende posisjon. Ved åpningen av Oslo Airport Gardermoen ble Color Air etablert av fergerederiet Color. Eierne Olav Sunde så muligheter for å kunne trekke til seg kunder fra SAS ved å tilby til dels betydelig lavere priser. Flyselskapet etablerte ruter Oslo-Bergen, Oslo-Trondheim, Oslo-Ålesund. SAS svarte umiddelbart med å tilby en rekke lavpris-billetter på de strekningene som Color Air trafikerte. I tillegg åpnet de også rute Oslo-Ålesund, som de ikke på flere år hadde vært operativ på. Plutselig kunne altså Ålesunderne velge

mellom flere daglige avganger til Oslo. Resultatet ble som sikkert tilsiktet:

halvtomme fly trafikerte rutene Color Air hadde etablert seg på, og store tap for Color Air. Color Air mente at SAS drev ulovlig kryssubsidiering, dvs at de solgte seter med tap på strekninger Color Air også betjente. Hensikten var sannsynligvis todelt:

- Gjennomsnittsprisen Color Air oppnår på sine solgte seter presses nedover
- For lavprisselskaper er det helt avgjørende å selge en høy prosentandel av setene. Med lavere priser og flere avganger/nye ruter klarte SAS å presse også Color Airs belegg nedover.

Kryssubsidiering er ikke lovlig etter Norsk Lov.

I tillegg har SAS en stor konkurransefordel i form av et meget godt innarbeidet bonussystem. Alle reisende kunne ved å registrere seg få et bonuskort som muliggjorde å samle opp poeng, som senere kunne tas ut i bonusreiser innenlands og utenlands. Bonuspoeng ble opparbeidet både ved innenlands- og utenlandsreiser. Dette er et viktig poeng som jeg kommer tilbake til. Et annet poeng er at dette systemet administrertes fra Danmark, hvor også databasen var plassert. Norske likningsmyndigheter har flere ganger vist interesse for å få innsyn i denne databasen. Av den grunn først og fremst at alle typer reiser gir bonuspoeng: (når den reisende oppgir sitt kortnummer) forretningsreiser og fritidsreiser. Til dels dreier det seg derfor om skattepliktige fordeler opparbeidet gjennom ansettelsesforhold. SAS har ikke gitt etter for dette presset. Dette gir en sterkt konkurransevridende effekt på markedet for forretningsreiser:

Selv om bonuspoengene ikke fullt ut, eller på langt nær kompensere for prisdifferansen mellom selskap A og B, så kan det være rasjonelt for den enkelte ansatte å velge dyreste selskap A. Rasjonelt definert som egoistisk instrumentell rasjonalitet. For bedriften betaler forretningsreisen, mens poengene opparbeides i hennes navn. Noen bedrifter har utarbeidet klare retningslinjer for å regulere disse valgene, andre har det ikke. Også for offentlig ansatte kan bonusordninger representere muligheter/fristelser/"farer". (Ref. polititjenestemenn i Oslopolitiet/utlendingsseksjonen som påstås å ha opparbeidet betydelige poengsummer på å eskortere personer som har fått avslag på asylsøknad tilbake til deres hjemland eller tredjeland. Saken er under etterforskning i 2008.) Etter få måneder gikk Color Air konkurs. Samlet tap for morselskap ca 400 mill. kr.

4.14.2.2

Sak 2: Color Line vs Fjord Line

Ut fra Bergen opererte på begynnelsen av 2000-tallet det lille fergereideriet Fjord Line. De hadde to ruter:

- Bergen - Newcastle (England)
- Bergen - Hirtshals (Danmark)

Så åpnet Color Line sin egen rute Bergen – Hirtshals. Konkurransen om både personreisende og trailer-/varetransport, ble svært tilspisset. Fjord Line fikk umiddelbart problemer med lønnsomheten, dvs underskuddene økte fra måned til måned. Rederiet mente ut i fra sine kostnadskalkyler at Color Line måtte drive kryssubsidiering. Med den hensikt at Fjord Line skulle tvinges i kne (=konkurs), og Color Line kunne få monopol på strekningen. Men som Color Air fikk erfare noen år tidligere, så er kryssubsidiering god ”advokatmat”. I den forstand at det kreves tidkrevende undersøkelser og omfattende dokumentasjon for å kunne fastslå at det foreligger uten tvil kryssubsidiering. Og at den er av en slik størrelsesorden at den faller inn under det som myndighetene ønsker å ramme gjennom lovverket. I tilfellene Color Line og SAS er begge store konsern. De har store staber som utfører funksjoner for ulike deler av den komplekse virksomheten. Hvordan de fast og variable kostnadene skal fordeles ved oppsetting av internregnskap, er ikke opplagt. Og når påstander om kryssubsidiering reises, blir sannsynligvis kreativiteten ekstra skjerpet. Uansett kreves det ofte innsyn i en rekke interne dokumenter/kommunikasjon for å kunne få fastslått kryssubsidiering. Ref. Kredittilsynets mange beslag for å sikre bevis ved mistanke om prissamarbeid eller kryssubsidiering. En rekke forskjellige informasjonskilder er det da aktuelt å sikre: e-mail (interne og eksterne), notater, brev, dokumenter, mobiltelefonutskrifter, harddisker/PC’er osv.

Dersom Fjord Line fikk rettens medhold i at Color Line kryssubsidierte ville Fjord Line være erstatningsberettiget. Erstatningen kunne redde selskapet fra konkurs. Som kjent driver Color Line meget veletablerte og lønnsomme ruter (Norge-Tyskland-Danmark-Sverige). Rederiet har overskudd i flere hundremillioners-klassen). Fjord Line vant ikke frem i rettsapparatet. Aksjonærene tapte ca 100 mill. kroner og

de ansatte mistet jobben.

Color Line hadde tydeligvis lært av Color Air-konkursen hvordan det skulle gjøres. Sakene belyser etter min mening at økonomiske aktører kan se det som rasjonelt for seg å søke å oppnå monopol og at markedsrett fungerer som en ofte høy barriere for nykommere å få fotfeste.

4.14.2.3

Sak 3: SAS vs Norwegian

Myndighetene innfører forbud mot bonuspoeng på innenlands flyreiser. Norwegian Airlines etableres 2002. Flyselskapet klarer å trekke til seg den viktige og mest lønnsomme (lavest prissensitivitet) kundegruppen:

Forretnings- og offentlig tjenestereisende. I tillegg vekker selskapets rimelige priser til innenlandske byer og utenlandske storbyer som Berlin, Paris, London stor begeistring hos det fritidsreisende massesegmentet. Til dels er prisene dramatisk redusert for reisende som kan planlegge og booke i god forkant av reisen. Norwegian utvider stadig destinasjonsprogrammet: inn- og utland. Også Norwegian begynner raskt å rette beskyldninger mot SAS; både om krysssubsidiert og bedrifts-spionasje. Dom i saken vedrørende SAS' påståtte industrispionasje, første rettsinstans: SAS ble i mai 2008 dømt for industrispionasje mot Norwegian. 132 mill. kr tilfaller Norwegian, og SAS må bære sakens juridiske kostnader.

Norwegian hadde fra starten som en hovedmålsetting å ha en kostnadsstruktur som måtte være betydelig lavere enn SAS sin. På denne måten skulle de kunne operere med lavere priser, men allikevel etter noen år kunne gå med overskudd. Norwegian har feiret 5 års-jubileum. 17 splitter nye fly skal leveres de nærmeste årene. Selskapet gikk med overskudd for første gang i fjor. Men første kvartal 2008 viste et betydelig underskudd først og fremst av to grunner:

- priskonkurransen først og fremst med SAS
- stigende drivstoffkostnader

På Oslo Børs har selskapet så langt vært en suksess. Men selskapet har fått meget kritikk fra arbeidstakerorganisasjonene vedrørende hvordan lærlingeordningen praktiseres. Det rettes påstander om grov utnyttelse av billig arbeidskraft som ikke er

sikret senere ansettelse i selskapet. Delvis må de visstnok betale (!) for opplæringen. Kostnadsstrukturen dreier seg ikke bare om tall i en årsrapport.

4.14.2.4 Oppsummering

Som utvandret bergenser syntes jeg det var gledelig at Color Air etablerte en lavprisrute Oslo – Bergen. Ruten åpnet noen måneder før Fornebu ble stengt, men Color Air fløy fra første dag fra tidligere Gardermoen. Ikke mange ukene etter oppstart kunne Dagsrevyen/NRK vise film tatt opp inni kabinen: Fem – seks personer fordelt på over hundre seter. Hvorfor så liten interesse? Jeg undret meg over at så få bergensere fant det verdt å være med på å sikre at det nye flyselskapet overlevde og at prisnivået følgelig (forhåpentligvis) ville holde seg på det lavere prisnivået som nå også SAS bidro til. Men selskapet måtte som tidligere beskrevet, fortsette å slite med et lavt belegg, selv om det steg betraktelig da Fornebu ble lagt ned. Og månedene med så godt som tomme fly må ha påført selskapet tilnærmet et økonomisk nådestøt. Jeg våger påstanden at selskapet var bevisstløs allerede i første bokserunde, men ble ristet til bevissthet og stavret seg videre til annen omgang. Fortumlet og redusert. Sett fra den enkelte bergensers synsvinkel: Hvorfor fortsatte bergenserne å bruke SAS som vi ikke hadde vært fornøyd med. Blant bergenserne var klagesangen om SAS oftere avsunget og bedre innlært enn ”Jeg tok min nystemte Cithar”.

Første vers begynte slik: SAS bruker Bergen – Oslo som melkerute. Vi betaler alt for mye. Turen tar bare 50 minutter. Vi rekker knapt å drikke opp kaffen. Bergenserne hadde etter min mening ingen rimelig grunn til å anta at hvis Color Air ikke lyktes, ville et nytt flyselskap (Norwegian) forsøke seg innen rimelig tid.

Jeg velger å forklare dette med ”gratispassasjerproblemstillingen”. Skal Color Air overleve som flyselskap er det nødvendig med hundretusenvis av reisende hvert år. Skal ruten Bergen – Oslo opprettholdes må ruten bli lønnsom.

I) Som nevnt tidligere satt SAS drastisk ned prisene nesten umiddelbart etter at Color Airs første fly hadde lettet.

II) SAS bonussystem ga privatøkonomiske fordeler for den enkelte kortinnehaver

III) Fornebu var for de fleste bergenserne mer hensiktsmessig plassert enn

Gardermoen. (Husk det gikk flere måneder før Fornebu ble stengt). Reisetid inn til Oslo sentrum var bare ca 10 min, og ikke minst kostnadene forbundet med

transport på denne strekningen langt lavere enn Gardermoen

IV) Den enkelte bergenser skjønner at hun vil være bedre stilt i det lange løp om Color Air overlever, og konkurransen opprettholdes. Men hun vet også at hennes økonomiske bidrag til Color Airs overlevelse, er forsvinnende lite. Det som teller er hva alle de andre bergensere gjør. (og de reisende til Bergen)

Hun sparer tid på å ankomme Fornebu i stedet for Gardermoen. Hun får lavere transportutgifter i Oslo. Hun betaler ikke mer for SAS-billetten når hun tar bonuspoengene med i regnestykket. Og er det arbeidsgiveren som betaler billetten, men hun som får bonuspoengene, så kan prisdifferansen være større. Selv om hun i rollen som privatreisende ønsker at Color Air overlever, og dessuten synes hun det er fint at arbeidsgiver slipper billigere unna med å sende henne på de jevnligge forretningsreisene til Oslo.

Hun nøler et øyeblikk.....hva skal hun velge? ”Jeg får det rimelig travelt i Oslo, og er ikke egentlig Color Air litt ”harry”, litt ”den flyvende danskebåt”? Sist gang kjørte jo direktør meg tilbake til Fornebu, kanskje litt urepresentativt å måtte si at jeg skal til Gardermoen. Ikke bra om hun tror vi ikke har nok oppdrag, at vi må spinke. Nei, det får bli SAS denne gangen også. Litt synd, men...”

Konklusjon: Ut i fra den enkeltes egeninteresse er det rasjonelt å fortsette å velge SAS.

4.14.3 Inntektsulikhet

Markeder har en tendens til å gjøre de rike rikere og de fattige fattigere.

”Uten inngrep eller regulering kan resultatene bli uholdbare for samfunnet som helhet”. (Stoknes 2007: 110)

4.14.4 Svikt i produksjonen av felles / kollektive goder

Markeder vil ikke av seg selv kunne ivareta eller produsere fellesgoder som ren luft, forsvar, grunnforskning, lov og rett, veibelysning eller fyrlykter osv (Stoknes 2007: 111)

Stoknes mener at mye motvilje mot markeder har sin rot i effektene av markedssvikt. For å få det beste ut av markedene er det nødvendig med aktive tiltak og reguleringer

fra myndighetene.

”Økonomifaget har en forskningstradisjon for hvordan mest mulig effektivt å motvirke uønskede utslag av markedet. Typisk kan myndighetenes inngripen ta form av avgifter, subsidier, konkurransetilsyn, skatte-/avgiftslegging”

4.14.5 Arbeidstaker i endringenes tidsalder

Stoknes påpeker som Zygmunt Bauman og Ulrick Beck som jeg omtaler i globaliseringsdelen, at markedene er i uopphørlig forandring (Stoknes 2007: 111) For den enkelte arbeidstaker blir forandringsdyktighet og villighet sentrale egenskaper for å kunne forbli attraktive på arbeidsmarkedet. Vi skal være fleksible og omstillingsdyktige. Omstillinger følges av nye omorganiseringer. Endringer kommer stadig raskere på hverandre, og den enkelte arbeidstaker forventes gjerne å stille seg positivt til det. Ta utfordringene på strak arm, være kvinnen som ser muligheter, ikke problemer. Aller best er det når bedriften klarer å foregripe konkurrentenes neste markedstrekk. Effektivisere, flytte produksjon til land med enda gunstigere kostnadsstruktur, utvikle/ta i bruk ny teknologi.

Jorden er rund, og i en globalisert tidsalder strekker også den teoretiske arbeidsdagen seg døgnet rundt. Det finnes alltid verdensdeler hvor det er kjernearbeidstid, altså høylys dag. Skal vi beholde kundene der må vi være våkne når de er det. For mange arbeidstakere blir tilgjengelighet et forstått eller underforstått krav, kanskje ikke uttrykkelig utformet i stillingsinstruksen, men forventet og akseptert. Akseptert fordi det er karrierebefordrende eller akseptert som et nødvendig onde, så man ikke risikerer å bli overtallig ved neste omstilling?

4.15 Kommunikasjon

Hermes er også budbringer- og kommunikasjonsgud (grekerne var vel rett ut sagt meget forutseende da de skapte sin mytologi). Så nå råder han over en informasjons/kommunikasjonsverden som rommer både presse, internett, TV, radio, mobiltelefon og trådløse datanettverk. Informasjonsstrømmene blir stadig voldsommere. Hissig presser ny informasjon på for å bli lest, analysert, og brukt, eller

vurdert som unyttig eller ukorrekt og derfor fortest mulig glemt. ”Har du ikke lest e-mailene?” ”Jeg sendte sms også”. ”Ligger brevet i innkurven din”. ”Jeg ringte hjemmetelefonen også”. ”Jeg har dekning i båten”.

Følelsen av informasjonsoverbelastning kan være påtrengende for mange. Tar vi i tillegg rollen som konsumenter alvorlig, kan vi hoppe fra karusell til karusell. Konsumentmarkedets endringshastighet er selvsagt nært knyttet til arbeidsmarkedets. Trender/mote/style/inn-listen/ut-listen/livsstil....

1000 filmer/bøker/plater/byer/opplevelser/forhold du MÅ se/høre/gjøre/ha før du DØR!

Stoknes kaller Hermes den første kommunikasjonsrådgiver, den første spin doctor.

”Han vet alt om hvordan man spinner seg en profil og et image, et merke og en fasade, kunsten å forføre sitt publikum”

Jeg er ikke helt enig i Stoknes i denne karakteristikken, for Hermes ble dog avslørt! Men riktig nok klarte han å sjarmere sitt publikum. Den rasende Apollon fikk han til å le, og Zevs, sin far, til å se på seg med milde øyne. Men jeg er enig med Stoknes at Hermes sikkert kunne tenkt seg å gi Geelmyden-Kise konkurranse mht medierådgivning.

Hermes tale kommer etter min mening inn under hva Habermas betegner Strategiske talehandlinger, og han viser bare de egenskapene ved seg selv som han vet kan tjene hans sak, som når han viser Zevs at han er født i går, våt bak ørene. Stoknes hevder at det også er helt i tråd med Hermes’ filosofi at det blir langt viktigere hvordan du sier noe enn hva du sier. Fakta kan flyte nokså lettvent og logikken briste, men så lenge du klarer å forføre, virker det riktig. (Stoknes 2007: 112) Budskapet blir kort sagt solgt inn. Mindre viktig blir rett og galt, sannhet og løgn. Altså en situasjon som skiller seg totalt for den Habermas oppstiller som grunnlag for kommunikative talehandlinger.

4.16 Økonomisk teori: Mytespinning eller klarsyn?

4.16.1 Grunnsetninger i den neoklassiske tradisjon

Dagens økonomiske forskningsfelt er bredt og dekker mange ulike perspektiver. Hvilken grunnsetninger bygger dagens teoribyggere på? Stoknes mener at inntil for 20-30 år siden var det kanskje mulig å gi en viss form for sammenfatning. Altså så lenge ”neoklassisk tradisjon” dominerte hovedstrømmen i faget. (Stoknes 2007: 184)

I denne tradisjonen står sentralt ideer om:

- rasjonell egeninteresse/rasjonelle valg
- nyttemaksimering
- effektive markeder (altså storkonkurranse)
- ekvilibrium
- frihandel
- individuelle forutseende aktører
- arbeidsløshet finnes ikke, med mindre statlige reguleringer om minstelønn/eller grådige fagforeninger

Både teoretisk og eksperimentell forskning har siden den tid stilt stadig flere spørsmålstegn ved dette. Men i lærebøkene blir mangfoldet og motsetningene lett borte eller kraftig nedtonet. Faget har, hevder Stoknes, en tendens til å bli fremstilt som om det hadde en klar kjerne og avklarte forutsetninger. (Stoknes 2007: 184))
 Men hva er konsekvensene av å sende ut i arbeidslivet studenter som tror de behersker et fag, men som egentlig kanskje er foret med økonomisk ideologi? Ideologi frakoblet nyere forskning og verdidebatter. Hvilke kjerneideer lever i moderne økonomisk praksis?

Stoknes siterer Nobelprisvinneren i økonomi Paul Samuelsons utsagn om at verden trenger økonomer med varme hjerter og kalde hoder:

”Den beste veien til økonomisk fremgang eller en mer rettferdig fordeling av samfunnets produksjon, krever beslutning tatt av kalde hoder, slike som kan veie kostnad og nytte av ulike tilnærminger objektivt, og prøve hardt som menneskelig mulig å holde analysen fri for ethvert spor av ønsketenkning” (Stoknes 2007: 185)

Det varme hjertet setter målet, og det kalde hodet finner midlet for å nå målet.

Etter Stoknes mening er det Samuelson som introduserer det tydelige skillet mellom positiv økonomi og normativ økonomi. (Stoknes 2007: 185)

Positiv økonomi: En empirisk og analytisk disiplin. Fakta taler for seg

Normativ økonomi: Mer politisk og basert på etiske avveininger som kan munne ut i konkrete anbefalinger.

En teoretisk tilnærming ved hjelp av statistikk og matematikk kan gjøre det mulig å lage generaliseringer som favner millioner av enkelthandlinger. Disse kan settes sammen til modeller av virkeligheten. Stoknes siterer også en annen og senere nobelprisvinner. Herbert Simon kommenterer de store teoretikernes modeller:

”de har formulert teorier med en matematisk eleganse som gjør selv fysikken rangen stridig i skjønnhet og eleganse” (Stoknes 2007: 186)

Simon var selv ikke en av disse modellbyggerne, han er kjent for sin forskning på ”begrenset rasjonalitet”. Altså et forskningsfelt hvor det er langt vanskeligere å fremstille resultatene matematisk.

Den tredje nobelprisvinneren som siteres er Josef Stiglitz. Stiglitz hevder at i perioden 1960-1990 var økonomer flest begeistret for modeller med rasjonelle forventninger. Det ble altså antatt at alle aktører hadde tilgang til samme informasjon og oppførte seg perfekt rasjonelt. Markedene var perfekt effektive og som tidligere nevnt arbeidsløshet om den fantes, var resultat av statlige inngrep/fagforeninger. Ingen kredittbegrensninger.

”Når slike modeller rådet så lenge, spesielt på høyskole og universiteter i USA og på tross av forskningsresultater og erfaringer som motsa modellene, vitner det om ”ideologiens triumf over vitenskapen”

Ikke minst viktig er denne påstanden som Stiglitz fremsetter i 2002:

”Dessverre sitter mange studenter fra disse programmene fremdeles som premissgivere for den politiske utformingen i mange land”

Han hevder de delvis baserer seg på markedsfundamentalisme. Nobelprisvinnerne hittil på 2000-tallet har stort sett arbeidet utenfor standardparadigmene fra 1900-tallet. (Stoknes 2007: 187)

Men i hvilken grad reflekteres endringene i den økonomiske forskningsfronten i den undervisningen som studentene tilbys i økonomifaget i dag? Sannsynligvis avhenger det i noen grad av aldersstrukturen til lærerstaben, men selvsagt spiller mange andre faktorer inn. De toneangivende universitetene i USA er til dels institusjoner med en betydelig økonomisk kapital. Noen er i milliardklassen. I tillegg får de store økonomiske bidrag fra enkeltpersoner og bedrifter. Legger dette demper på

mulighetene for at økonomisk radikal nytenkning raskt gjenspeiles i pensum. Hvilke ideer passer amerikansk storkapitalisme best? Hva skal fotsoldatene feste lit til? Samtidig er også amerikansk kapitalisme avhengig av ”å følge med i timen”, for å fremdeles kunne ha en posisjon i teten internasjonalt sett. Altså teorier om globalisering, nye organisasjonsformer, nye finansielle instrumenter, nye grensesprengende samarbeidsformer osv. Ingen svar skal jeg gi på de retoriske spørsmålene, men jeg ville anta at teorier med nye perspektiv på ulikhet/fordelingspolitikk, verdenshandel, uhjelp, økologi, velferd/sosialpolitikk, arbeidsmarkedet, helsepolitikk kanskje har størst problemer med å få fotfeste raskt i økonomipensum.

Jeg skal som en fotnote nevne at amerikansk kapitalisme selvsagt er avhengig av å følge med i timen, men økonomien er langt mindre åpen enn ofte antatt. For eksempel har Tyskland og for den sakens skyld Norge en langt større prosentandel import/eksport målt ut i fra bruttonasjonalproduktet enn USA.

Også i Norge er ledende økonomilæresteder som Norges Handelshøyskole (NHH) og Høyskolen BI (BI) også til en viss grad tilknyttet økonomisk næringslivet. Jeg har ikke detaljkunnskap, men NHH har institutt som har fått betydelig støtte fra enkeltpersoner. BI har pr i dag flere professorat som er finansiert fullt ut av næringslivet, blant annet av en av Norges mest formuende; Jens Ulltveit-Moe. Uten at jeg skal påstå at det har noen som helst betydning for pensum; og en eventuell radikaliserings av dette.

4.16.2 Pris er alle tings målestokk

Realøkonomien og finansøkonomien gripes begge gjennom pengemediet.

Konvensjonelle makrotall forholder seg kun til det som blir prissatt i gårsdagens og dagens markeder:

Realøkonomien: Økonomisk virksomhet: vare- og tjenesteproduksjon

Mengde x enhetspris = Verdi

Verdi bokføres og rapporteres

Finansøkonomien: Fokus er på pengemediet. Betalingstjenester, likviditet,

Kreditt, utlån/innlån osv

Stoknes fremmer påstanden at det som ikke blir synlig gjennom prissetting, har en tendens til å forsvinne ut av beslutningstakernes oppmerksomhet. Dette kan skape praktiske problemer som: (Stoknes 2007: 196)

- 1) Problemer med at offentlige økonomiske tall ikke gjenspeiler virkeligheten hvis bedrifter overfører varer mellom egne avdelinger/datterselskap i ulike land uten å sette markedsverdi på dem. (altså internprising)

Dette kan både føre til at myndighetene tar avgjørelser som bygger på ukorrekt allmateriale. Myndighetene/Internasjonale organisasjonene mister oversikten over den sterkt voksende internasjonale byttehandelen.

Men mer grunnleggende problem er det (dette omtaler jeg også i delen om globalisering) at så mange viktige forhold ved samfunn og natur ikke har noen prislapp, og dermed faller ut av disse økonomiske oversiktene.

- 2) Det er bare priser fra kjøp og salg som faller innenfor systemet. Matlaging hjemme faller utenfor, måltider på restaurant er med. Eldreomsorg utført av familie/venner er ikke med, egeninnsats bil/hus/hytte o. lign er ikke med. Øker antallet som får psykiske problemer og de blir behandlet for det så øker bruttonasjonalproduktet. Settes fartsgrensene opp og antall bilulykker øker, med påfølgende sykehusopphold og verkstedsregninger, inngår også dette i bruttonasjonalproduktet.

Kort sagt: Økonomisk vekst kan skjule det meste.

”Sosiale” forhold som arbeidsprosesser og stress, familie og venner, personlige utfordringer (i positiv forstand) og læring, kunst og helse har alle stor påvirkning på menneskers liv og lykke, men blir usynlige sett gjennom dagens pengeøkonomiske tellebriller. (Stoknes 2007: 197)

Nedbygging av natur- og kulturlandskap, tap av dyrearter eller økt fare for fremtidig tap pga endrede levevilkår, klimaendringer og forurensning får heller ikke i de tradisjonelle økonomiske oppstillingene noen pris knyttet til seg.

Oppsummert: Rasjonelle beslutninger er selvsagt ikke i seg selv noe som skal unngås. Det problematiske er hvilke verdier som legges til grunn og hvilket beslutningsgrunnlag man bygger på.

Organisasjoner og samfunn som benytter styringssystem som bare gjenspeiler de forhold som har sin plass i tradisjonelle real- og finansøkonomioppstillinger, står i fare for å legge for liten vekt på en rekke kanskje langt viktigere forhold knyttet til den sosiale, biologiske og naturgitte virkeligheten.

4.16.3 Individ er nyttemaksimerende?

Homo Economicus (H.E.) er en teoretisk konstruksjon som ble unnfanget i "økonomifagets" barndom. H.E. beregner øyeblikkelig konsekvensene av ethvert valg. Slik settes han i stand til å minimalisere kostnader og samtidig maksimalisere nytten:

- kjøper produkt A der det er rimeligst

- velger det arbeid som gir best betalt for minst mulig av hans tid

"Økonomien definerer nytte som "det endelige mål for all økonomisk aktivitet" (Stoknes 2007: 197)

Hvis vare x foretrekkes fremfor vare y, følger det med nødvendighet at x har større nytteverdi (hvis prisen er lik). Ingen spørsmål kan stilles ved forbrukernes preferanser. De er pr definisjon rasjonelle.

Alle økonomer innrømmer selvsagt at dette er en forenklet fremstilling av virkeligheten. Men de som mener forutsetningene er nyttig i teori- og modellutvikling, forsvarer dette gjerne ved å understreke at forutsetningene ikke er ment å gi et realistisk bilde av hva enkeltmennesket gjør. Men som forutsetninger i teori- og modellutvikling har de sin verdi. De begrunner det gjerne med at: Over tid velger de fleste om ikke alle det som er bra for dem. Sannsynligvis gjør ingen det konsekvent. Men i gjennomsnitt og over tid vil de fleste utnytte muligheter på en slik måte at det tjener dem selv. Dermed vil systemet som helhet oppføre seg som alle handlet ut av rasjonell opplyst egeninteresse. Derfor idealtypen homo economicus!

Stoknes ser klare likhetstrekk mellom H.E. og Apollon. Apollon er kjølig og klartenkt og har full oversikt, (og det han ikke vet får han hjelp til å få kunnskap om). Så slik sett ligner H. E. mer gud enn menneske.

"Når bildet kommer fra det apollinske symboluniverset, forstår vi lettere

hvorfor denne mytiske økonomiske skikkelsen, Homo Economicus, alltid er en mann. Det er en iboende tilsidesettelse av det kvinnelige i apollinsk tenkning....” (Stoknes 2007: 198)

Innenfor disiplinen psykologisk økonomi/atferdsøkonomi utforskes systematiske avvik fra idealet Homo Economicus. Atferdsøkonomien knytter avvikene til at menneskene har en tendens til å nytte enkle ”psykologiske tommelfingerregler” for mye av tenkningen/analysen vi foretar som bakgrunn for valg.

Heuristikken er betegnelsen på disse ofte nyttige forenklingene, men som gjerne også kan gi ”feil resultat”. (Stoknes 2007: 198)

Eksempler:

--”dyrt-er-bra” heuristikken: ølet som koster mest vurderes også å smake best, men endres prislappen endrer også mange preferansene!

--når man legger større vekt på dramatiske eller ”fargerike” hendelser (å vinne i Lotto, å dø av fuglevirus) enn på mer normale og grå hendelser (å tape i Lotto, å bli påkjørt når man krysser gaten) (Stoknes 2007: 198)

-men på den annen side ser det ut som om mange misliker sterkere å tape en bestemt sum penger enn de gleder seg over å vinne tilsvarende sum (betegnes ulogisk tapsvegring)

--Atferdsøkonomene har også dokumentert skjevheter i retning av preferanse for status quo: Langt færre velger å skifte strømleverandør enn det som ville vært økonomisk optimalt:

”De foretrekker det kjente og eksisterende og forankrer sine vurderinger i et subjektivt referansepunkt fremfor å tenke i absolutte nivåer”

(Stoknes 2007: 199)

Et annet eksempel på dette hentet fra den norske virkeligheten, er Forbrukerombudets stadige frustrasjon over at nordmenn er så lite flinke til å bytte bank:

Mange nordmenn lar innskuddene stå til tildels betydelig lavere rente enn de kunne oppnå ved å la en annen bank ta hånd om dem. Ofte trengs det ikke en gang å skifte bank, bare å flytte innskuddet fra lønns-/brukskonto til høyrentekonto. Forskjellen kan utgjøre en mangedobling (!) av forrentningen.

Tilsvarende er Forbrukerombudet ”frustrert” over at ikke nordmenn med lån i større

grad velger den banken som til enhver tid tilbyr lavest utlånsrente. Forbrukerombudet viser til at kostnadene ved å skifte bank er langt lavere enn mange tror, og at det derfor kan lønne seg selv ved relativt små renteforskjeller å skifte. Dette gjelder selvsagt hvis man har tatt opp lån med flytende rente. Fastrentelån er et annet regnestykke. Jeg vil til de såkalte irrasjonelle låntakernes forsvar legge til at: Selv om det ikke ligger noen garanti i det så kan det etter min mening ikke kalles irrasjonell atferd å legge en viss vekt på at det å ha opparbeidet et fast kundeforhold til en bestemt bank, kan gi en større manøvreringsevne om man skulle komme opp i et økonomisk utføre. Man har vist seg gjennom flere år som en ansvarlig låntaker, har betalt punktlig renter og avdrag, men mister så jobben. Da kan ett års avdragsfrihet være den løsningen som muliggjør å beholde huset. Jeg hadde et ”ansikt-til-ansikt” forhold til en kundekonsulent, så jeg hadde en som kjente meg som jeg kunne legge frem saken for. Som sagt, det ligger ingen garanti i dette, men det er ikke bevis på irrasjonell atferd å ikke skifte bank ofte. Dette må vurderes ut i fra den enkeltes økonomiske situasjon.

--Homo economicus har full informasjon om valgmulighetene. Men hvor mange prosent av pc-/flatskjerm-/kamera-/bil-kjøperne har en tilnærmet fullstendig oversikt og innsikt i markedet; inklusiv de tekniske egenskapene og reell forventet holdbarhet og servicebehov/kostnader i levetiden?

En viss informasjon følger mange av de ulike produktrangeringene media stadig produserer, gjerne med terningkast så trengs det ikke skrives mer enn noen få linjer med ofte ganske så overfladiske kommentarer. Forbrukerrådet i Norge presenterer også en rekke tester i løpet av året, publisert gjennom sitt magasin og gjennom internett. Hvor mange forbrukere foretar som regel en systematisk opplisting før produktvalget av hvilke funksjoner/produktegenskaper de kommer til å ha nytte av? Og så foretar en avveining mht ulike priser?

”Det viser seg at folk ofte slett ikke vet hva som gir mest nytte eller øker den langsiktige gleden” (Stoknes 2007: 199)

”I markedsføring handler det aller mest om hvordan man kan manipulere kundens valg mest mulig bort fra det mest rasjonelle valg” (Stoknes 2007: 199)

Derfor står vi i fare for å foreta ”ikke-autentiske” valg. Stoknes mener at mange valg

ofte er sterkt påvirket av hva omgivelsene forventer av oss, mer enn rasjonelle nyttekalkuleringer.

4.16.4 De stemmerettsløse

Og ved å fokusere på Homo Economicus og markedsøkonomiens fortreffelighet, står man i fare for å overse alle dem som er helt eller delvis utestengt fra markedet og som derfor kanskje ikke får tilfredsstilt helt basale behov innenfor dette økonomiske systemet. Altså de stemmerettsløse. For disse er valgmulighetene markedet byr på til liten hjelp.

Sett i vestlige-land perspektiv: Først og fremst mindreårige, fattige, syke/hjelpetrequende.

Sett i globalt perspektiv: To milliarder mennesker sliter i 2008 med å skaffe nok næringsrik mat med dagens høye priser.

Underernæring: Over 170 millioner barn i verden er underernærte. Over 3,5 millioner barn dør hvert år på grunn av underernæring.

Fattige: Én milliard mennesker lever under fattigdomsgrensen på én amerikansk dollar dagen.

(Kilde: Verdens matvareprogram (WFP), Verdensbanken)

Så et ensidig fokus på Homo Economicus og økonomiske modeller som får frem markedsøkonomiens fortreffelighet, skygger for de ubehagelige sannhetene. Den vestlige verden nytter seg av et økonomisk system (og ønsker/bidrar til en global utbredelse av det), som for sin funksjon og fortsatte vekst (økning i samlet bnp) ikke synes å hemmes av at millioner av mennesker blir slått ut eller klamrer seg til livet helt i ytterkantene av markedsøkonomien. Et økonomisk system hvor noen individer har titusen stemmesedler og andre har fyrt opp bålet med sin siste.

Mange økonomer uttaler seg i teknisk økonomiske termer om den siste dramatiske økningen i verdens viktigste matvarer for de fattigste:

”Markedet vil finne tilbake til et lavere likevektspunkt i løpet av et par-tre år, det er ikke mangel på dyrkbar jord i verden”.

Men underernærte småbarn kan ikke vente tre år på sitt neste fullverdige måltid, og

det vet mødrene. Deres tidsperspektiv er kanskje de neste tredve dagene. Være eller ikke-være for den lille. Barn under to år som utsettes for underernæring vil om de overlever ikke få en normal utvikling av hjernen. Intellektuell kapasitet kan reduseres med 15 % eller mer. I Nord-Korea er gjennomsnittshøyden til dem som vokste opp under en av hungerskatastrofene ca 18 cm under gjennomsnitt til deres jevnaldrende i Sør-Korea. Prisen på ris er økt med ca 140 % siden januar 2008.

Paradoksalt nok er sannsynligvis den tredje verdens fattige i en forstand meget nærmere å være Homo Economicus enn den typisk økonomiske aktør i den vestlige verden:

Størst mulig nytte kan for dem enkelt defineres som familiens overlevelse (så lenge alle familiemedlemmene vil kunne få tilstrekkelig mat til å overleve ved å foreta veloverveide valg). Det groteske oppstår hvis moren ikke har tilgang på nok mat til at alle familiemedlemmene kan overleve. Men dette er pr 2008 en realitet. Mange fattige tvinges til ekstremt streng prioritering.

Et konkret eksempel: Den indiske enken brukte ved årsskiftet 30 rupier om dagen på mat til seg og sine to barn. De bor i en knøttliten leilighet på 15 kv.m. sammen med hennes mor.

”Nå bruker vi 100 rupier dagen, og vi spiser dårligere mat”.

Hun har allerede kuttet ut: Kjøtt, fisk, kveldsmat, legebekker.

Hun er hiv-positiv og sier:

”Immunforsvaret mitt er svakt, så jeg er avhengig av å spise næringsrik mat. Nå har jeg ikke lenger tilgang til bra nok mat.

Helsen min vil lide og levetiden min reduseres.”

Barna hennes er 9 og 12 år. Nå vurderer hun å ta barna ut av skolen. Hun tror ikke hun vil klare å dekke transportutgiftene og innkjøp av pliktig skoleuniform.

(kilde: Aftenposten/A-magasinet nr 20-08)

Den sveitsiske økonomen Bruno Frey foreslår at istedenfor en homo economicus som skal dekke alle situasjoner, anbefaler han å utvikle flere modeller for menneskelig handling til bruk i ulike typer analyser. Først tar forskerne høyde for hvilken type problem som skal analyseres, og deretter velges en modell som passer til formålet.

(Stoknes 2007: 200)

Jeg viser videre til kapitlet Etikk og Økonomi og kapitlet om globalisering.

4.16.5 Profittmaksimering og Corporate Social Responsibility

Tradisjonell økonomisk teori har like enkle antagelser vedrørende bedriftenes atferd:

Å maksimere resultat og avkastning til eierne

Men i de senere år har et nytt begrep også fått stor oppmerksomhet:

Corporate Social Responsibility (CSR):

Bedriftenes samfunnsansvar

CSR må sees på bakgrunn av økt hørbar misnøye med den rendyrkede profittmaksimering, uten hensyntagen til samfunn/natur. Bedrifter skal dokumentere at de tar ansvar både for medarbeiderne og er bevisste hvilke ytre sammenhenger bedriftens virksomhet inngår i.

Dersom CSR for alvor får gjennomslag i bedriftsledelsens tenkesett/handlingsmåte bør selskapets rapportering utvides til å omfatte endringer i sosial- og miljøkapital i tillegg til den finansielle kapitalen.

Stoknes fremsetter en meget interessant problemstilling:

”Kan egentlig bedrifters grenser settes uavhengig av relasjonene til samfunn og natur, slik Adam Smith gjorde?” (Stoknes 2007: 202)

Slavisk følgning av Adam Smiths tankegods om den usynlige hånd, ville holdt behovet for CSR helt ute av synsfeltet. I ”Wealth of Nations” skriver han at når selskaper og individer på den måten skaper overskudd ut fra rasjonell egeninteresse, øker velstanden til hele nasjonen. Og når velstanden i nasjonen øker, blir staten i bedre stand til å utføre sine oppgaver, som inkluderer vern om felles begrensede ressurser som miljøet.

At dette er ideer som ikke gir særlig gode styringsimpulser i dagens virkelighet, synes åpenbar. Jeg viser også til kapitlet i denne oppgaven som omhandler globalisering, hvor jeg tar frem Ulrich Beck og Zygmunt Bauman sine arbeider om de nye risikoer.

Stoknes understreker at Adam Smith tok utgangspunkt i hva han betraktet som en god prototype på datidens økonomiske aktører; en nålefabrikk. En bedrift preget av streng arbeidsdeling og hvor eieren hadde en effektivitets-kontrollerende funksjon.

”Bedriften og dens arbeidere begynte og sluttet innenfor de samme fire vegger”. (Stoknes 2007: 202)

”I dag utgjør de fleste bedrifter et nettverk av aktiviteter, mennesker, finanser og prosesser” (Stoknes 2007: 202)

Internett og et svært utviklet transportnettverk (i store deler av verden) muliggjør logistikksystemer som i sin avanserhet, etter min mening, markerer en produksjonsmessig ny tidsalder. Det inngår i den nye tids målsettinger at varer skal være under produksjon eller underveis til neste produksjons-/distribusjons-/eller salgssted. Ideelt aldri på lager noe sted. Selv i butikken skal ideelt sett ikke holde varer på lager. (rentekostnader/fare for ukurans). ”Just in time” er mottoet.

De nye høyteknologiske logistikksystemene muliggjør at motoren produseres i land A, girkassen i B, chassis i C, osv. Men systemet er sårbart. Ref Hydro Aluminium produserer blant annet hjulkapsler for flere bilprodusenter. Bedriften ble tatt ut i streik. Konsekvensene selv av en relativt kort streik er så store at bilprodusentene signaliserte at de seriøst ville vurdere å erstatte Hydro med en leverandør fra et land med lavere streikerisiko, selv om Hydro var helt på topp kvalitetsmessig. Stoknes spør hvor går grensen for dette selskapet: Innkjøp i Kina, webserver i California, utsalg i London og design skjer på Stranda på Sunnmøre. Hvor går grensen for selskapet?

Som juridisk enhet kan det avgrenses, eventuelt morselskap/datterselskap/joint-venture-selskap/eksterne samarbeidspartnere osv.

”Men gir det mening å snakke om en uavhengig avgrenset aktør?”
(Stoknes 2007: 203)

”Systemisk og filosofisk gir det antagelig mer mening å tenke på firmaet som *innvevd i det nettverk av relasjoner som opprettholder det*” (Stoknes 2007: 203)

Stoknes’ utsagn inneholder, etter min mening, særlig et nøkkelord som kan gi opphav til meget refleksjon: opprettholder

Da blir med ett en rekke eksterne kostnader relevante å ta hensyn til. Eksterne kostnader forstått som kostnader bedriften ikke selv dekker, altså de kostnadene som ikke kommer med i det tradisjonelle bedriftsregnskapet (med mindre myndighetene har grepet inn i markedet med miljøavgifter o. lign)

For eksempel har oljesøl, spesialavfall og klimautslipp store konsekvenser for omgivelsene. Omgivelsene forstått som både mennesker og natur. Konsekvenser som Beck og Bauman påpeker, til dels må uttåles av mennesker og natur i andre verdensdeler enn det geografiske stedet de oppsto.

Stoknes siterer jusprofessoren Joel Balkan som kaller dagens selskapsstruktur for en ”eksternaliseringsmaskin”:

”alt som kan medføre kostnader er det best å hive utenfor selskapets grenser” (Stoknes 2007: 202)

Dette inkluderer sosiale kostnader som utdanning/videreutdanning, vern mot ulykker eller kriminalitet, sykelønn.

Bedriftene er innvevd i et industrielt økosystem, og derfor bør bedriftenes dokumentasjon utvides, slik at veven i større grad synliggjøres. Så bedriftenes finansielle overskudd tilhører ikke aksjonærene alene. Først burde sosiale- og miljøkostnadene gjøres opp.

4.16.6 Økonomisk vekst

Fra 1900 til 2000 vokste økonomien i USA målt med BNP 1800 % (målt med faste priser). Økonomen Paul Samuelson påpeker at land som lykkes i den økonomiske vekst-konkurransen, som England på 1800-tallet og USA 1900-tallet, stiger i den internasjonale ”hakkeorden”. Likeså blir de rollemodeller for andre land.

”Økonomisk vekst er den klart viktigste faktor i nasjonenes langsiktige suksess”

Jeg legger til at Kina, som har hatt tosifret vekst i BNP på 2000-tallet, nå markerer seg sterkere internasjonalt:

Kinesiske banker kjøper seg tungt inn i amerikanske banker/finansinstitusjoner som er sterkt svekket av ”subprime-boliglånskrisen”.

Militært trapper Kina opp sitt nærvær i hele regionen som Kina inngår i. Blant annet har kinesiske ubåter stadig blitt observert innenfor Japans territorialfarvann. Nå holder Kina på å bygge store avanserte ubåter som utstyrt med atomvåpen vil kunne utgjøre en betydelig trussel og kan fungere ved sin blotte eksistens som ”politisk pressmiddel”.

Tilbake til P. Samuelsons tro på økonomisk vekst. I klassisk økonomisk teori vil vekstens fire drivhjul være: kapital, ressurser, arbeid og teknologi. Så lenge perspektivet er tilgangen på disse fire ressursene, synes det ikke å være klare begrensninger på mulighetene for økonomisk fremgang. Er det knapphet på en ressurs, kan en eller flere av de andre vanligvis kompensere for dette.

”Det som er utsatt for mangel eller knapphet, får økt markedsverdi, og dermed dras økt innsats og oppfinnsomhet til dette feltet” (Stoknes 2007: 205)

Et selvsagt eksempel i 2008 er: olje. Jo høyere oljeprisen blir, desto flere marginale felt (høye kostnader, små felt) vil det bli vurdert som lønnsomt allikevel å bygge ut. Og i Canada har Statoil Hydro kjøpt seg opp stort i oljesandfelt på land. Dette er olje som er blant verdens mest kostbare å utvinne, og som medfører særdeles store miljømessige kostnader. Men for å sikre sin langsiktige produksjon godtar Statoil Hydro begge kostnadene. Ledelsen forsøker å begrense renommékostnadene ved å vise til at selskapet visstnok vil klare å utvinne oljen med mindre miljømessige konsekvenser enn mange andre aktuelle kjøpere. ”Og uansett vil feltet bli bygget ut”.

Et annet eksempel på hvordan produksjonsfaktorene helt eller delvis kan erstatte hverandre, kan hentes fra japansk økonomi.

Japan har i flere tiår hatt betydelig høyere levestandard/lønnsnivå enn mange konkurrentland (innenfor elektronikk, skipsbygging og bilindustri) som Taiwan, Sør-Korea og Kina. Det siste tiåret har industrien i tillegg fått utfordringer ifm at USA er en betydelig arvtager av japanske produkter. Amerikanske dollar har i lange perioder svekket seg i forhold til japanske yen, dette fører til svekket konkurransedyktighet for japanske produkter hvis prisen i yen holdes uforandret. Men japansk industri har hatt en bemerkelsesverdig evne til ustoppelig effektivisering. Det produseres stadig mer pr arbeidstaker. Dette har selvsagt sammenheng med flere faktorer; som arbeidets organisering, arbeidernes utdanning, men en hovedgrunn er robotisering. Japan er blant verdens ledende land mht robotteknologi og erstatter dyr arbeidskraft med avanserte roboter. En annen viktig konkurransefordel har vært og er, særdeles gode kvalitetskontrollsystemer som sikrer et uklanderlig høyt kvalitetsnivå. Helt i verdenstoppen ikke minst innenfor bilindustrien. Lenge før amerikansk bilindustri så de mulighetene som en fremtidig økt etterspørsel etter mer miljøvennlige biler ville kunne åpne opp for. Toyota rullet ut sin kommersielle hybridbil beregnet på et

internasjonalt massemarked, flere år før amerikansk/tysk bilindustri.

Med dette perspektivet med de fire produksjonsfaktorene er, og som jeg håper kommer klart frem av denne oppgaven, særdeles mangelfullt.

”Biosfæren, med planetens økosystemer, er ikke uendelig stor”

Betimelige spørsmål som også økonomene bør stille er:

Når blir økonomisk vekst til uøkonomisk vekst? Hvilke former for økonomisk vekst er forenlig med langsiktig økonomisk vekst?

Stoknes mener at når samlet økonomisk aktivitet legger beslag på jordens overflate og havressurser, havner økonomien i en ny situasjon.

”Jorden rammes av kreft” (Stoknes 2007: 206)

”For vi bruker opp naturkapitalen som på lengre sikt er mer nyttig enn den produserte kapitalen. Når stadig mer av fiskebestander, kobber eller olje spises opp av veksten blir det vanskeligere og vanskeligere å finne mer”

(Stoknes 2007: 206)

Det er ikke urimelig å hevde at jorden er rammet av kreft når utslippene begynner å endre havets økosystem, CO₂-nivået i atmosfæren øker (med uforutsigbare konsekvenser), villmark/urskog og regnskog blir borte i stort tempo og forurensning generelt forstyrrer/ryster næringskjedene. Eller som Ulrich Beck allerede i 1986 påpekte: Moderniseringsrisikoene er produkter av det samlede industrielle fremskrittmaskineri og øker systematisk med det videreutvikling (Stoknes 2007: 30) Bruker vi opp naturkapitalen til fordel for den produserte kapitalen, som forbruksartikler, veier og fabrikker, har vi etter min mening byttet til oss glassperler.

En kreftsyk jord er en plaget jord. Forurensning, inntektsforskjeller, fattigdom, vannmangel, flom, tørke, orkaner, folkevandring, økt konfliktnivå, terrorisme. Vi blir samlet sett fattigere, skriver Stoknes. Men jeg legger til:

Samlet sett og hver for oss.

Konklusjon: kapitalformene kan ikke erstatte hverandre.

”Det nytter ikke å bygge flere fiskebåter når havet er tomt”

Avslutningsvis har Stoknes et poeng som vedrører noe av det samme som jeg nevnte vedrørende hva som inngår i BNP-regnestykkene;

”Samfunnet blir ikke rikere av å rydde opp etter forurensning og oljesøl” (Stoknes 2007: 207)

Derfor advarer Stoknes mot slik det gjøres i dag, all økonomisk aktivitet legges inn i BNP. For da blir nedgangen først synlig, altså at den såkalte økonomiske veksten, erstattes av reduserte BNP-tall, når ressursene er så uttømt at økosystemene er i ferd med å bryte sammen. Derfor trengs det egne måltall for naturkapital som ikke summeres inn i BNP.

Dette er et alternativt perspektiv til tradisjonell økonomisk teori sitt. En virkelighetsforståelse hvor det helt sentrale er, og som alle større beslutninger må tas ut i fra/forankres i, at det er fysiske og biologiske grenser for vekst. Disse grensene kan ikke overskrides uten påfølgende sammenbrudd. Hvor nært opp til disse grensene vi er villig til å nærme oss, sier etter min mening, mye om sannsynligheten for at de blir overskredet.

En økonomisk rasjonalitet som ikke forankres i denne virkelighetsforståelsen må vel snarere betegnes irrasjonalitet, som å fylle kisten med sukkertøy og tro man har et sikkert matforråd.

4.17 Nye kapitalformer

Hvordan få innarbeidet bevaring av kystlandskap, fiskebestander, isbjørn i det totale regnestykket et oljeselskap eller vindmølleselskap setter opp og foretar sine investeringsbeslutninger ut i fra? Og hva med de sosiale kostnadene forbundet med mote og leketøysproduksjon i Asia?

Tradisjonell økonomisk logikk tilsier at de vestlige selskapene presser leverandørene så langt som mulig ned i pris. Hvordan få de elendige ofte arbeidsforholdene, den dårlige avlønnen konsekvenser for arbeidstakerne og generelt de sosiale og miljømessige kostnadene til å bli en del av regnestykket?

Et annet problemområde Stoknes retter oppmerksomheten mot er at mens næringslivet går på høygir i en langvarig høykonjunktur, har en annen type aktiviteter vært i sterk nedgang: Frivillig kulturarbeid, frivillige organisasjoner, dugnadsinnsats og det politiske engasjement, alt er fallende. (Stoknes 2007: 210)

Frivillige/medlemmer/midler; alt er mangelvare.

4.17.1 Polykapitalisme – et fremtidsscenario

Vanlige penger fungerer som byttemiddel og incentivsystem. Og markedssystemet leverer varene til dem som har penger å betale med. Stoknes' problemstilling er at hvis det er de nasjonale valutaer (+ Euro) sitt monopol som betalingsmiddel og som incentivsystem, som fører til at verdidimensjoner som natur og samfunn ikke blir prioritert i markedene, må det være mulig å utvikle flere incentivsystem.

Incentivsystemer som ivaretar andre verdidimensjoner. (Stoknes 2007: 212)

Målet er å gjøre det godt finansielt samtidig som vi arbeider for flere goder.

Stoknes skisserer, som nevnt innledningsvis tre ulike ”pengesystemer”. Disse tre systemene omslutter hverandre, med produsert kapital innerst, som kjernen i kapitaluniverset:

Kjernen: Produsert kapital: Vedrører firmaer og husholdninger.

Valuta norske kroner (eller annen vanlig valuta)

Mellomlag: Sosial kapital: Vedrører institusjoner og befolkningen/de ansatte

Valuta: SOK (Sosial-kroner)

Ytre lag : Naturkapital: Vedrører klima og økosystemer

Valuta. NAK (Natur-kroner)

Forslaget Stoknes presenterer er mer som et ønskelig scenario enn som en ferdig utredet plan. Han har plukket elementer til forslagene som følger fra en rekke kilder, men han mener selv at sammenstillingen representerer noe nytt. (Stoknes 2007: 214)

Ledetråden hans er:

”Vi må bruke de beste erfaringene vi har fra markeder, offentlig og privat økonomi, institusjoner, organisasjoner og eget engasjement” (Stoknes 2007: 214)

”Nå er det for sent å være pessimist”

Scenariet til Stoknes beskriver altså en fremtid hvor man gjennom politiske vedtak innfører to nye pengesorter, som da kommer i tillegg til de eksisterende. For å ta Norge som eksempel: i tillegg til NOK (norske kroner) kommer da SOK (sosial-kroner) og NAK (natur-kroner). Disse sirkulerer i hver sine markeder, men kan - etter nøye reguleringer – utveksles med hverandre.

Stoknes sin grunntanke er at vi må finne nye løsninger som ikke nødvendigvis betyr å temme eller stagge markedene, men heller konstruere løsninger hvor markedene blir

effektive verktøy for vårt felles beste. Altså fremme rasjonalitet forankret i fellesskapets mål. Scenariet bygger på tre tendenser som er blitt stadig mer synlig de siste tiårene:

4.17.2 Nye pengesorter

Stoknes viser til at samfunn eller subgrupper kan bli enige om å bruke hva som helst som byttmiddel for verdier. Stoknes kaller alle de som ikke er sentralbankenes offisielle byttmiddel for ”spesialiserte pengesorter”. Eksempler på dette er flyselskapenes bonuspoeng. Flypoeng kan brukes til å kjøpe tjenester fra flyselskapet og ofte også samarbeidspartnere som hotellkjeder og bilutleiebyrå. Fra internettets virtuelle verden henter Stoknes eksempelet om spillet *Secondlife* hvor deltakerne kan bruke en egen pengesort kalt ”Linden Dollars”.

”Det finnes til og med muligheter for å veksle disse i vanlige dollar”

(Stoknes 2007: 215)

Så kanskje Stoknes tanker om de tre typer pengesorter ikke fortøner seg så merkelig for deltakere i den virtuelle verden.

Videre viser Stoknes til at under forrige verdenskrig ble rasjoneringskort og bonger brukt som penger. (Stoknes 2007: 215) Jeg antar det ikke var tillatt nettopp for å vanskeliggjøre å kunne holde mennesker i skjul.

”Under den store depresjonen på 1930-tallet da det var vanskelig å få likviditet med offisiell valuta, oppsto det svært mange lokale pengetyper” (Stoknes2007: 215)

Et eksempel på det er pengetypen WIR (norsk betydning = VI) som ble etablert i Sveits. WIR benyttes av medlemmer i en næringslivsring og omsetter verdier tilsvarende milliarder av sveitserfranc. Medlemmer kan også benytte fellesskapet til å oppta rimelige lån i pengesorten WIR

Stoknes mener at det også er nyttig å videreføre innsikten fra marked og økonomi om at prisdannelsen bestemmes ut fra marginen av tilbud og etterspørsel over tid.

”Markeder er desentraliserte og effektive beslutningssystemer”

Men det forutsetter en virksom tilbudsside og etterspørselside, god informasjonsflyt

mellom aktører.

”Ikke minst viktig er felles regler og tilsyn med markedene”

(Stoknes 2007: 215)

4.17.3 Utvidet bokføring og rapportering

Et svært viktig forhold som må overholdes hvis de nye pengesortene skal ha den ønskede effekt er følgende:

Det trengs en ny og utvidet bokføring. Den nye bokføringen skal skape etterrettelighet og oversikt. Bokføringen er her ikke billedlig ment, men som en konkret utvidelse av konvensjonell bokføring. For som jeg kommer tilbake til senere, bokføring hvor de tre pengesorter alle inngår kan brukes av myndighetene som utgangspunkt for ny konvensjonell ”økonomisk belønning” av bedriftene.

Som kjent er allerede nå norske aksjeselskaper/ASA pålagt i styrets årsberetning å rapportere om miljømessige konsekvenser av selskapets virksomhet. Stoknes viser til at det allerede finnes mange rapporteringsstandarder å velge blant, for eksempel tredobbel bunnlinje-rapportering. Verdens mest benyttede standard for bærekraftsrapportering (sosial- og miljøregnskap) er Global Reporting Initiative <http://www.globalreporting.org> (Stoknes 2007: 273)

Mange selskaper lager tillegg til årsrapporten som presenterer miljøregnskap og/eller sosiale- og /eller intellektuelle kapitalresultater. (Stoknes 2007: 216)

Andre benytter seg av såkalt ”balansert målstyring”. Dette innebærer at rapporteringen utvides, slik at utover de finansielle resultatene, fremkommer også måltall for eksempel for nyskaping, kundekontakt og medarbeidertilfredshet.

Så kort oppsummert kan man si at dette er tiltak såkalt i riktig retning, men tiltakene har vanligvis begrenset effekt. Så lenge de ikke har direkte konsekvenser på det økonomiske resultatet, har investorer og analytikere lett for å konsentrere seg om de finansielle resultatoppstillingene.

Det er altså hovedsakelig disse ledelsens dyktighet vil bli vurdert ut i fra. Stoknes refererer jusprofessor Joel Balkan som i 2004 hevdet:

”hvis ledelsen i et selskap virkelig satte sosiale og miljømessige hensyn foran aksjonærenes interesser, har styret i dag både juridisk rett og plikt

til å sparke den samme ledelsen” (Stoknes 2007: 273). Joel Balkan:
 ”The Corporation”

Jeg legger til at heldigvis er det slik at hva som er i aksjonærenes interesse, ikke er bestemt en gang for alle. Selskapene er omgitt av en nasjonal og internasjonal offentlighet. Det er selvsagt uten betydning for aksjonærene hvilket omdømme selskapet har. Omdømme skapes som et resultat av hvilke verdier offentligheten legger til grunn når selskapets virksomhet ut i fra hvordan den fremstår, vurderes av offentligheten.

Jeg understreker fremstår. Som Habermas påpeker forsøker selskapene selvsagt å forme i størst mulig grad sitt eget omdømme. Men jo mer offentligheten blir bevisst og vektlegger sterkere de sosiale og miljømessige konsekvensene av selskapenes virksomhet, desto viktigere blir det for ledelsen å ivareta/ha kontroll med disse forholdene ved virksomheten.

Og igjen viser jeg til selskapene er innvevd i et nettverk av relasjoner som opprettholder det.

Telenors toppledelse har nå fått erfare at deres ansvar ikke slutter ved selskapets eiergrenser. Offentligheten mener at administrerende direktør Jon Fredrik Baksaas har et moralsk ansvar for bruken av barnarbeidere og de ekstremt dårlige og farlige arbeidsforholdene hos Telenors underleverandør av mobilsendermaster i Bangladesh. Forholdene ble synliggjort for offentligheten våren 2008 gjennom tv-dokumentaren ”Et hav av løfter”, laget av den danske journalisten Tom Heinemann.

Administrerende direktør har måtte gå fra det ene radio-/tv-studio til det neste, og nærmest opplevd å bli utskjelt av meddebattanter og programledere. Antallet harmdirrende ledere i pressen, er blitt så mange at styrerommet sikkert kunne vært tapetsert med dem. Og apropos Joel Balkans påstand om aksjonærenes interesser: Styreformann i Telenor Harald Nordvik anså det som nødvendig å gå ut i media og fortelle at han hadde innkalt adm. dir. til et møte. Hensikten var å gjøre en total gjennomgang for å få klarlagt alle relevante forhold. Ikke minst hva adm dir visste. Så langt har adm dir ”overlevd” i jobben, og styrets formann har godtatt hans

påberopelse av ikke å vite. Saken har kanskje særlig vakt oppsikt i offentligheten fordi Telenor blant annet via sin internettside ”flagger” sitt samfunnsansvar og fører opp samarbeidspartnere som Redd Barna, Røde Kors, Nobels Fredsenter, Handelshøyskolen BI (Senter for bedriftenes samfunnsansvar), Initiativ for etisk handel (IEH), Global Impact (FN-organisasjon), ETNOs arbeidsgruppe innen miljø- og samfunnsansvar (Internasjonal miljøorganisasjon innen telesektoren) og Catalyst som jobber for inkluderende arbeidsmiljø. Så Telenors etikknnettverk er formidabelt. Saken synliggjør at offentligheten i Norge ser ut til i større grad enn før å vektlegge at bedriftene har et ansvar som går lenger enn til dørstokken på glasspalasset deres. Sosiale- og miljømessige konsekvenser er ikke irrelevante ”følerifaktorer” som faller utenfor den effektive ledelsens ansvar. Men dessverre ser Bangladesh-saken ikke ut så langt til å ha påvirket aksjekursen til Telenor. Og det betyr at aksjemarkedet ikke tror at selskapet vil tape kunder, men kan jo håpe at så skjer. Telenor er 54 % eiet av den norske stat.

Telenor har også fått omtale i Stoknes bok. Det ironiske er at Stoknes bruker Telenor og den saken han omtaler som et eksempel som skal understøtte Joel Balkans påstand. Saken Stoknes viser til er Nobelfredsprisvinner Muhammad Yunus’ langvarige konflikt med Telenor om deres felles mobiltelefoniselskap i Bangladesh. Telenor har vært etablert i landet siden 1996 gjennom 62 prosent eierskap i GrameenPhone. Fredsprisvinner Yunus har bygget opp GrameenBank som sammen med GrameenTelecom eier de resterende 38 prosent av GrameenPhone. Yunus fikk fredsprisen for realiseringen av banken som gir såkalte micro (etablerings)lån til den fattigste delen av befolkningen. Mennesker som stort sett er uten muligheter for å få driftslån gjennom vanlige kommersielle banker. Årsaken til konflikten er at Yunus mener at det helt fra oppstarten av det felles mobilselskapet sammen med Telenor forelå en avtale mellom Telenor og interessene Yunus representerer, at Telenor skulle selge seg ned etter hvert i GrameenPhone. Slik at befolkningen representert ved Yunus vil få kontrollen med selskapet og en større del av overskuddet. Men avtalen var en såkalt intensjonsavtale, (letter of intent) og rent juridisk vurdert er de vanligvis ikke like bindende som en vanlig avtale.

Stoknes viser da til at Telenor så seg tvunget, ikke minst av hensynet til sine

aksjonærer, til å bryte intensjonsavtalen om å selge seg ned, fordi GrameenPhone er blitt så verdifullt. Stoknes konkluderer i 2007:

”Hva de taper av etisk og sosial kapital, finnes det ikke plass til i regnskapene” (Stoknes 2007: 218)

”Aksjonærene truer med å saksøke Telenor hvis de ”gir bort” penger for å styrke tillit og medmenneskelig hensyn” (Stoknes 2007: 218)

Det tyder på at tap og gevinst i sosialkapitalen er usynlig, mener Stoknes.

Jeg legger til at de største vekstmulighetene for verdens teleselskaper, nå synes å være i Asia og etter hvert også Afrika.

Stoknes knytter altså håp til at gjennom de nye pengesorter, vil også ledelsen/aksjonærene få en utvidet forståelse av hva et selskap faktisk er.

”Den tredoble bunnlinjen summerer hvilke bidrag selskapet yter til de nettverk det eksisterer i kraft av” (Stoknes 2007: 218)

Avslutningsvis vil jeg understreke at det ikke foreligger offentlig kjent materiale, så vidt jeg vet, som beviser at adm dir Baksaa visste om barnearbeid og/eller de generelt livsfarlige arbeidsforholdene. Jeg kan ikke sette meg til doms over Baksaa moralske standard.

Kort oppsummert: Etter min mening ville nye rapporteringsrutiner som synliggjør tydeligere de sosiale og miljømessige konsekvensene av selskapenes virksomhet kunne bedre forholdene av flere grunner:

1. Ledelsen vil måtte få innarbeidet i stillingsinstruksen at overvåking/overordnet ansvar for sosiale- og miljømessige konsekvensene hører inn under stillingen.
2. Ledelsen vurdert som individer med et norm-/verdisett vil ha ryggdekning overfor aksjonærene mht å ta større hensyn til sosiale-/miljømessige forhold. Samtidig vil ledelsens oppmerksomhet rettes mer mot de samme forholdene og som handlende uavhengig av hvilke økonomiske incentiver myndighetene baker inn i den nye ordningene. Og uavhengig av hva aksjonærene og

offentligheten viser av engasjement. De forblir ikke i uvitenhet om konsekvensene. Uvitenhet som tilstand kan som kjent også velges.

3. Offentligheten vil få langt bedre oversikt over de totale konsekvensene av selskapenes virksomhet. Også det usynlige kan bli faktorer selskapet kan vurderes etter.
4. Selv et selskap eiet av fullstendig egoistiske aksjonærer og ledet av en ledelse med samme karaktertrekk, vil selv ut i fra en snever instrumentell rasjonalitet, handle mer i samsvar med samfunns- og miljøinteresser.

4.17.4 Markeder for sosialkapital

”Den sosiale kapitalen består av nettverk mellom mennesker som opprettholdes gjennom kontinuerlig innsats, ofte i regi av ideelle organisasjoner”(s 218)

I likhet med vanlig produsert kapital kan også sosialkapital levere en ”årlig” avkastning; en strøm av goder i form av bedre sosiale relasjoner. Det dreier seg følgelig om blant annet fellesskapsfølelse, hjelpsomhet, tillit, toleranse og trygghet.

Hvem skal utstede SOK (sosial-kroner), bruke dem, inndra dem? Stoknes mener at vi kan hente nyttige erfaringer fra eksisterende ordninger:

Eksempel fra skolens verden: jusprofessor Edgar Cahn etablerte en pengesort han valgte å kalle TimeDollars. Bakgrunnen var at han ønsket å gjøre noe for Chicago-barn som var født inn i fattigdom og som regel gikk på de mest belastede skolene. Han utarbeidet et støtteprogram som innebar at de eldste elevene inngikk en fadderordning med de yngste elevene. Fadderne skulle yte hjelp med leksene, for hver time de brukte på de yngre elevene, ble de kreditert med en TimeDollar. 100 TimeDollars kunne veksles inn i en resirkulert PC. Ordningen var vellykket! De yngre fikk verdifull støtte og fadderne fikk til dels økt selvrespekt. De fleste hadde naturlig nok samme bakgrunn som de yngre. Fadderne fikk også bedre skolerestater selv. Og relasjonen fadder – fadderbarn utviklet seg også i retning av at fadderne fikk utvidet ansvarsfølelse. Som at de forsøkte å forhindre at de yngre ble banket opp eller ranet.

”En ny pengetype synliggjør skjulte kilder til en annen type rikdom” (s 219)

Nye verdier ble fremmet, og etter min mening er det dekning for å si at deler av faddervirksomheten ble selvfinansierende: I kraft av den mellommenneskelige

relasjonen ble det naturlig for mange faddere også å innta en beskytterrolle.

Men Stoknes stiller spørsmålet hva er forskjellen på TimeDollar og vanlige penger? Siden TimeDollar kun kunne veksles når 100 timer leksehjelp var ydet, sikret dette at den sikkert skjøre relasjonen i den innledende fasen, ”fikk sette seg” og kunne etter hvert anta sterkere og rikere former. TimeDollar forble dessuten under kontroll, og derfor ikke kunne brukes til ethvert formål som narkotika og våpen.

”Ulike typer penger for ulike typer formål” (s 220)

På samme måte vil SOK kunne holdes i et begrenset omløp innenfor lokalsamfunn og bruken kan reguleres som en del av konstruksjonen.

I Norge har vi nå fått flere ”bytteringer”. Bytteringer inngår i det som på engelsk med et fellesnavn kalles LETS; Local Exchange Trading Schemes. Vanligvis har disse vært drevet på helt ideelt grunnlag, og Stoknes viser til at dette har gjort dem sårbare for brudd i kontinuitet. De oppnår ofte ikke en kritisk masse før frafallet setter inn. Men Stoknes mener at det ikke er noen grunn for at innføring av nye pengesorter skal være avhengig av rent private initiativ. (s 220)

Jeg legger til at slike uregulerte helt private bytteringer lett kan komme i en gråsoner med hensyn til skattemessige forpliktelser. Bytteringer risikerer etter min mening å kunne komme inn under svart arbeid, som hvis snekkeren bytter tjeneste med elektrikerer, selv om byttet eventuelt går gjennom flere ledd pga SOK.

”Hvorfor kan ikke staten, som jo har blant sine kjerneoppgaver å regulere

markedene, selv utstede flere pengetyper for ulike verdidimensjoner”

(s 221)

Stoknes mener at statens profesjonalitet kan sikre etableringen av effektive systemer, gode revisjonsrutiner, sikre tilliten til systemet og sørge for kontinuitet. (s 221)

”Det offentlige kan godkjenne utstedere av sosiale kroner til de som frembringer sosiale tjenester for fellesskapet” (s 221)

Stoknes mener at det i utgangspunktet må gjelde organisasjoner eller stiftelser med ideelt formål. Som eksempler lister han opp:

Skoler, ideelle foreninger, idrettslag, foreldrebarnehager eller andre sosiale

institusjoner. Han understreker at de som allerede mottar vanlig lønn selvsagt fortsetter med det. 1 SOK = 1 times dokumentert innsats for andre mennesker, og alle de ovennevnte kan søke om å få tildelt en del SOK. De som utfører frivillig innsats for barnehagen, skolekorpsset, møtested for uføre og arbeidsløse, eldrebesøk, pasientvenner, påskeinnsats i fjellet osv, kan alle komme i betraktning til å motta SOK. Lokalsamfunnet kan prioritere.

Men hva skal SOK kunne veksles inn i? Stoknes mener at SOK ikke nødvendigvis skal veksles inn i noe som helst. Men en opparbeidet SOK-formue synliggjør verdifull innsats for fellesskapet. Synliggjør at man bryr seg. SOK-formuen kan føre til sosial anerkjennelse i form av diplom o lign, men først og fremst går ikke all den ubetalte innsatsen i glemmeboken. Og samfunnet får markert at innsatsen verdsettes. Pengeenheten kan virke som en motvekt mot kolonialiseringen av livsverdenen, (ref Habermas). Ordningen kan gradvis øke den gjensidige tillit i lokalsamfunnet. Ordningen markerer at ikke all omsorg utført utenfor den nære familiekrets er betalt omsorg. At faktisk det å kunne hjelpe kjente og ukjente har en verdi i seg selv; kjernen i sosialkapital.

Stoknes har et godt forslag, etter min mening:

”Kanskje vi kan få konkurranse mellom fylker eller kommuner” (s 222)

Konkurranse om hvor i landet de mest inkluderende sosiale nettverk finnes og hvor er det mest opparbeidet sosialkapital.

I dag utfører uføretrygdede, arbeidssøkende, hjemmевærende og pensjonister samlet sett et stort ubetalt sosialt arbeid. For disse gruppene kan SOK fungere som en kjærkommen synliggjøring. Men jeg legger til at det ikke bare er å la seddelpressen gå over det ganske land.

Stoknes understreker at innsatsen må kunne dokumenteres, bokføres og revideres for at den skal kunne inngå i den sosiale kapitalen. Han går så langt som å si (og mange trekker nok på smilebåndet av dette):

”Vi får bruk for noen nye yrker: sosialregnskapsfører og sosialrevisor” (s 222)

Disse skal ha ansvaret for å påse at SOK-tilgangen følger de prioriteringer lokalsamfunnet har valgt. Gjerne kan internett tas i bruk for å registrere innsatsen.

Men kan SOK settes i sirkulasjon? Ja, mener Stoknes. Både på privat nivå, organisatorisk nivå og offentlig nivå. Jeg velger å ikke å gå i detalj, men gir her en skissemessig kort fremstilling. Jeg presiserer også at det ikke er noen forutsetning for SOK at de får en omfattende sirkulasjon. Det fremgår av det forannevnte.

Privat: Bruken vil minne om eksisterende LETS-systemer, hvor tjenester som barnepass, dyrepass, datahjelp, ærender pluss meget annet inngår. Stoknes mener at SOK i privat sirkulasjon bidrar til å styrke sosiale nettverk og dermed sosialkapitalen. Stoknes drøfter ikke i hvilken grad skattemessige forhold kan komplisere bruken.

Organisatorisk: SOK kan tas i bruk på flere måter:

Bedrifter kan få reduksjon i finansiell skatt dersom de kan vise til et bokført positivt sosialt resultat.

1. Selskaper kan skaffe seg SOK enten ved at ansatte bruker noe av sin arbeidstid på sosial innsats.
2. Eller ved at de aksepterer betaling for sine produkter i SOK fra folk.
3. Eller ved at de rett og slett kjøper SOK og betaler med NOK.

Bokført overskudd av SOK ved årsslutt betyr at i alle fall én av de tre bunnlinjene er tilfredsstilt. Stoknes gir som eksempel at et it-selskap kan for å bedre SOK-resultatet (som gir lavere skatt) bruke sin oppfinnsomhet kombinert med markedets magi: De finner ut hvor akkurat deres kompetanse vil gi best uttelling i form av SOK. Kanskje de hjelper en barneskole med datatjenester mot oppgjør i SOK. Et annet eksempel er et advokatkontor som gir juridisk rådgivning til en ideell stiftelse og sender deler av fakturaen i SOK. (s 223)

Offentlig etter SOK kan anta flere former. Kan arbeidsgiveravgift betales med SOK?, spør Stoknes. Ja, hvorfor ikke svarer han.

”Å endre en avgift som gjør arbeidskraft dyrere til en ordning som stimulerer til sosiale tjenester i lokalsamfunnet, kan se ut som en vinn-vinn-situasjon” (s 223)

En annen ide (og sannsynligvis langt lettere å gjennomførbar) han har er å innkreve en markedsføringsavgift i SOK. Stoknes begrunner det godt med at i dag behandles de offentlige rom som en fri ressurs.

”Selskaper som ønsker tilgang til det offentlige rom for sine produkter, kan dermed pålegges en avgift i SOK før reklamen får slippe til” (s 223)

Uansett hvilke praktiske løsninger selskapene velger innenfor de offentlige rammene for dette markedet, vil etterspørselen føre til styrking av de sosiale nettverkene og den sosiale kapitalen. (s 223)

Det er et svært komplisert system Stoknes skisserer, og mange av ideene synes vanskelig praktisk gjennomført, men som utgangspunkt for fruktbare diskusjoner egner de seg godt. Ut i fra at nye perspektiv muliggjør nye løsninger.

4.17.5 Markeder for naturkapital

En enkel inndeling av naturkapitalen: klima, hav, land- og kystbaserte økosystemer og geologiske ikke-fornybare ressurser.

”Skal vi kunne fastsette verdien av naturkapital på et område, trengs det biologiske takster på samme måte som vi verdsetter eiendom ved takst” (s 228)

Verdsettelse avhenger av avkastning, på samme måte som en næringseiendom verdsettes ved å ta utgangspunkt i forventet markedsleie minus den delen av årlige driftsutgifter/vedlikehold som utleier belastes.

Avkastningen til et landområde tilsvare hva det spesifikke landområdet produserer av årlige økosystemtjenester. (s 228)

Stoknes foreslår videre at alt utslipp og alt forbruk av naturressurser kostnadsføres både i norske kroner og naturkroner (NAK).

Da vil det oppstå etterspørsel etter NAK når bedrifter ønsker å styrke resultatet i sitt naturregnskap.

”I det nye skatteregimet gis det som nevnt finansielle skattelettelser dersom både sosial og miljøresultater er positive” (s 230)

I motsatt fall: finansiell skatteskjerpelse.

På denne måten kan for eksempel de som eier naturområder selge NAK (skapt ved den årlige avkastning) til bedrifter.

Stoknes poengterer at det ikke minst viktige er at opplegget får synliggjort verdiene i den levende naturkapitalen.

”Økosystemene som hvert år skaper viltet, skogen og fiskestimene – blir synliggjort i pengesystemet”

Ikke minst viktig er det at det åpnes opp for muligheter for inntekter fra skoger, tareskog, våtmarker, villfuglbestander, ferskvann og bekker – uten at verdien av naturkapitalen selv reduseres. For disse inntektene er ikke avhengige av hogst, intensiv oppdyrking osv.

”Eierne kan øke sin inntekt eller formue ved å investere og aktivt forvalte naturkapitaler som biomangfold og vannkvalitet på eiendommen”

Den norske regjering planlegger eller har allerede opprettet et såkalt regnskogfond. Fondet skal investere over en del år til sammen ca 9 milliarder norske kroner i tiltak som tar sikte på å sikre at regnskogen forblir regnskog. Stoknes' resonnement får frem godt at for eksempel regnskogfondet trenger ikke å kjøpe arealer for å kunne oppfylle fondets hovedmålsetting.

Technical Summary Climate Change/IPCC offentliggjorde i 2007 at menneskeskapte CO₂-utslipp i 2007 er estimert til ca 33 milliarder tonn. Jorden klarer å hanske med totalt ca 13 milliarder tonn: Havet tar opp 7 milliarder tonn og på landjorden ca 6 milliarder tonn. Differansen på ca 20 milliarder tonn/år forblir i atmosfæren og inngår i det Ulrich Beck betegner som sivilisatoriske trusler mot naturen som nå har forvandlet seg til sosiale, økonomiske og politiske systemtrusler.

CO₂-opphopningens konsekvenser er uoverskuelige. Hvor stor blir temperaturhevingen? Hvilke klimaforstyrrelser resulterer dette i? Hva blir de videre følgene? (ref kapitlet om globalisering)

Jeg velger ikke å gå nærmere inn på Stoknes' drøfting av ulike måter utslippstillatelser/klimakvoter kan bli handelsvare. Som kjent er det slikt system i ferd med å bli virkeliggjort.

Jeg velger å avslutte denne gjennomgangen med å oppsummere hvordan forslaget om tre regnskaper og tre komplementære pengesorter, samlet sett kan presenteres å representere noe nytt: (s 238)

1. Bokføring av nye pengetyper som
2. synliggjør andre verdidimensjoner i egne markeder kombinert med
3. skatteordninger som premierer positive sosial- og miljøresultater

Adam Smiths usynlige hånd skal ikke legges i lenker, kun forsøkes nyttet på en ny og mer samfunns- og miljøgavnlige måte.

5. RASJONALITET OG GLOBALISERING

5.1 Den nye verdens-u-orden

Zygmunt Bauman diskuterer i verket "Society under siege" ulike sider ved den tiltakende globaliseringen. Han vurderer dagens politiske og demokratiske institusjoner for å være likeverdige partnere for en tilnærmet frittflytende internasjonal kapital og handel. Han stiller spørsmålet hvordan de må utforme/forandre institusjonene for at de skal bli effektive redskap for politisk innflytelse på og etisk overvåking av de globale økonomiske kreftene.

Som Beck påpeker Bauman de mulige dramatiske globale konsekvenser av en ukontrollert "økonomisk utvikling" (Bauman 2002:15)

Deriblant; økt ulikhet, utarming av hele befolkninger, enorme naturødeleggelser, oppblussing av konflikter mellom befolkningsgrupper og nasjoner.

Bauman mener også at vi vil tvinges til dialog. Dialog på tvers av land og kontinenter. Også han viser til boomerang-effektene. (Bauman 2002: 16)

Men for at en slik dialog skal komme i stand, viser Bauman til en rekke betingelser som helt eller delvis må være oppfylt:

- alle deltakerne må føle seg anerkjente
- livsformen deres respekteres
- alle må bli tatt på alvor som likeverdige deltakere
- alle må føle at de har like livssjanser og dermed muligheter til å nyte fruktene av "felles prestasjoner"

Bauman er skeptisk til om disse betingelsene vil være oppfylte i "den nye verdensorden". Dvs den verdensorden som fremkommer gjennom en de-regulert og ensidig frisetting av krefter knyttet til finans, kapital og handel. (Bauman 2002: 16)

Men skjebnefellesskapet er ikke noe vi kan velge oss bort i fra. Det som ikke er forutbestemt er om dette fellesskapet vil ende opp med gjensidig utryddelse eller solidaritet får spille en hovedrolle.

Solidaritet mht følelser, mål og handling. (Bauman 2002: 16)

Bauman er optimist på den måten at han tror at på tross av dype politiske og religiøse forskjeller, så kan det vi har felles summere til en sterk nok sammenbindende kraft til at vi har grunnlaget for å starte solidaritetsprosjektet. Solidaritet i tanke og handling (Bauman 2002: 17). Hva vi alle har felles; i korttekst:

Ønske om et liv i verdighet, fritt for ydmykninger og med muligheter til å skape det gode liv.

Bauman viser til Hannah Arendt som allerede like etter 2. verdenskrig advarte:

”Valget står mellom solidaritet med en delt menneskelighet eller solidaritet med en gjensidig destruksjon” (Bauman 2002:17)

Bauman vurderer globaliseringen til, kanskje aller viktigst, å stille menneskeheten overfor en etisk utfordring. For første gang i menneskehetens historie er det sammenfall mellom moralske ansvar/forpliktelse og de grunnleggende interessene for å overleve.

Men dette perspektivet retter også oppmerksomheten på en annen konsekvens for det enkelte individ, men også for kollektiv globaliseringen:

”den ydmykende, men sterkt frustrerende følelsen av hjelpeløshet”
(Bauman 2002: 18)

En følelse skapt av erkjennelsen av at våre muligheter (både enkeltvis og som kollektiv) til å handle, altså vår handlingskapasitet, langt i fra er på høyde med utfordringene. Utfordringene som den globale gjensidigheten og sårbarheten skaper. Følelsen av at verden ikke er styrt og heller ikke er styrbar. En verden hvor den usynlige markedshånd kan påregnes å gripe inn og rette opp.

Det finnes ikke fullgode lokale løsninger på lokale problem. (Bauman 2002: 19)

Uansett hvilken form de får eventuelle løsninger på temmingen av de globale kreftene, så mener Bauman at de ikke kan være forstørrede versjoner av demokratiske institusjoner, utviklet de siste to hundre årene av vår moderne historie.

Bauman påpeker at heller ikke nasjonalstatene er forstørrede utgaver av forutgående mindre kollektive sammenslutninger. Tvert i mot representerer de radikalt nye former for menneskelig samarbeid og sosial solidaritet. (Bauman 2002:19)

Siden globaliseringen krever globale løsninger, er det absolutt nødvendig å utvikle en global politisk arena. Bauman mener at dagens internasjonale diplomatiske forbindelser kommer sørgelig til kort, både pga manglende ferdigheter og ressurser (Bauman 2002: 19)

Globaliseringen av kommunikasjon og finans går hånd i hånd med politikken fragmentering og umyndiggjøring. Nasjonalstatene mister styringsmulighetene. (Bauman 2002: 20)

Bauman mener som Beck at for sosiologien er vi nå inne i en epoke hvor den får økt betydning. Sosiologiens perspektiv på den menneskeskapt verden er mer relevant enn noensinne. At den er menneskeskapt betyr også at den kan re-skapes. (Bauman 2002: 22)

Sosiologien kan også synliggjøre mangfoldet som preger verden, og vise mulighetene for at løsningene på vår tids største problem kan finnes.

Bauman setter sin lit til at skjebnefellesskapet vil bli erkjent, og at det vil lede til en kallsfølelse i retning av medmenneskelig solidaritet. Å fremme utviklingen/realiseringen av det beste i menneskene mener Bauman alltid har vært sosiologiens eksistensberettigelse. (Bauman 2002: 22)

5.2 Individet i en global verden

5.2.1 Den fleksible identitet

Bauman fremsetter påstanden at i andre halvdel av det 20. århundre utviklet de sosiale realitetene seg på en måte som overrasket stort også de fleste sosiologer.

Sosiologene hadde akkurat fått finpusset verktøyene som på ”fint” inngikk under behavioristenens atfredsvitenskap, men som like gjerne var innholdet i verktøykassen til ”scientific management”. (Bauman 2002: 33) Sentrale begrep var den kooperative staten, administrert samfunn, Fordist fabrikker.

Den nye fasen, mener Bauman, er kjennetegnet ikke minst ved en regelrett kollaps i ambisjonene om å utvikle og nytte seg av store modeller for en gjennomadministrert sosial orden. (Bauman 2002: 33)

Ledelse ble ikke lenger først og fremst basert på detaljert og kontinuerlig overvåkning. I stedet for at arbeidstakernes fremste oppgave er å utføre ordrer, blir de i langt større grad tjenesteleverandører til ledelsen. Det blir opp til den enkelte å bevise sin nytte/verdi for bedriften. Bauman er enig i at dette på en måte kan fremstilles i et positivt lys som myndiggjøring av den enkelte. Men han legger til at det inngår i en ny situasjon for arbeidstakerne som er kjennetegnet ved tap av sikkerhet knyttet til status, hierarki, byråkrati og ferdig utstakete karriereveier. (Bauman 2002: 34)

Arbeidslivet for den enkelte blir i stedet stykket opp i en rekke episodiske prosjekter. Og dyktig gjennomføring av det enkelte prosjekt, beviser bare at man fremdeles er ansettelsesverdige/-bar.

Bauman viser til at en slik integrasjon ved at kortidsprosjekter følger på hverandre, krever liten kontroll fra toppen av pyramiden. Usikkerhet er den mest effektive styringsmekanismen. (Bauman 2002: 35) Bauman har et viktig poeng med sin understrekning av at maktens nye styringsmekanismer åpner opp for langt flere valgmuligheter for den enkelte.

Den enkelte kan oppleve det som muligheter til å foreta rasjonelle valg. Men Bauman deler Becks nøkternhet:

”hvordan vi lever blir biografiske løsninger på systemets motsetninger” (Bauman 2002: 36)

De mange og hyppige valgene blir preget av korttidsløsninger, ikke formet av et lengre perspektivs muligheter for å danne grunnlag for valg med større konsekvens. Resultatet blir lett at valgene sett i sammenheng ikke danner noe som meningsfullt kunne benevnes et livsprosjekt.

Dette forstår Bauman i lys av at omstendighetene synes å fremme ”den fleksible identitet” som den tross alt minst risikable livsstrategien. En identitet kjennetegnet ved alltid aktivert forandringsberedskap og mangel på sterke tilknytningsbånd.

”Konteksten til menneskenes liv og hva en fornuftig livsstrategi innebærer, har endret seg. Vil sosiologien følge etter?” (Bauman 2002: 36)

Svaret Bauman gir er et entydig ja.

Bauman mener at kortsiktigheten til det enkelte individ finner sin parallell i finansverdenens kortsiktighet.

Er perspektivet kortsiktig kan det virke mer økonomisk å overta virksomheter for å slakte dem enn å bygge tålmodig og langsiktig sten for sten. Dessuten kan fusjoner/oppkjøp/outsourcing (sette ut tjenester eller produksjon til eksterne aktører)/rasjonaliseringer/omorganisering og lignende, være kjærkomne muligheter til å kvitte seg , uten å bryte kontrakter og lover, med eldre og høyt betalte ansatte. Eller gi muligheter for å legge ned lokale avdelinger og starte opp nye i lavkost-områder/-land/-regioner. For heller ikke forpliktelsene overfor lokalsamfunn trenger å føles særlig tyngende på den globale kapitalens brede skuldre.

Bauman viser til at frihet fra langsiktige forpliktelser, frihet fra samfunnsansvar, frihet fra å føle lojalitet selv om andre har vist bedriften det, i økende grad fremstår som rasjonelle valg. Og et system bestående av villige rasjonelle aktører blir selvforsterkende. (Bauman 2002: 39)

Ettersom rammene som samfunnsstrukturene/mønstrene utgjør for det enkelte livsprosjekt, blir stadig skjørere, må individene stadig forandre/oppdatere sine kognitive ressurser.

Selv betydelige kognitive ressurser i form av spesifikk menneskelig kapital på høyt intellektuelt nivå, kan på kort tid gjøres tilnærmet verdiløs pga f eks ny teknologi.

Faren for å miste alt er permanent. På samme måte kan en arbeider som har et høyt spesialisert fagarbeid miste alt hvis bedriften han er ”skreddersydd for”

flyttes/nedlegges eller går konkurs og det ikke finnes liknende bedrifter innenfor hans geografisk mulige sfære. Arbeidsløshet er i seg selv en fiende i form av at den over tid kan føre den arbeidsløse inn i en nedadgående spiral av fattigdom og desosialisering mht arbeidslivet. Et dynamisk, alltid i forandring arbeidsliv. Nye tider og nye krav. Bauman mener at viktige trekk ved den globale økonomien kan leses ut av vokabularet og det kognitive rammeverket som den nye, hovedsakelig internasjonale økonomiske eliten nytter seg av:

De bruker som metaforer på egne handlinger at de danser eller surfer. Kontroll og

lederskap/management erstattes av ord som påvirkning, kulturer, nettverk, team, koalisjoner. De oppfatter verden gjerne som flerdimensjonal, kompleks, raskt endrende og derfor plastisk, usikker, rik på paradokser. Ja, grensende til kaotisk (Bauman 2002: 10)

Å kunne ta seg frem i en slik verden, gjør det ikke minst viktig å ha mange kontakter og stadig få nye. Å kunne kommunisere effektivt og kunne plassere seg selv i sentrum av en rekke overlappende nettverk, kan gi stor avkastning for den enkelte aktør.

Konstant læringsberedskap, tilpasningsevne til nye funksjoner/oppgaver og evne til å skape tillit er alt sammen noe som den globale kapitalismen etterspør. Det sier seg nesten selv at dette er system som ikke kan tiltros å skape særlig sterke bånd mellom eliten og den enkelte arbeidstaker lenger nede i pyramiden. Eller som skipsreder J. Fredriksen uttalte til Dagens Næringsliv på 1990-tallet:

”Jeg har aldri satt min fot til sjøs på noen av skipene mine, knapt nok sett dem

5.2.2 Individ og samfunn

Bauman vurderer at globaliseringen har dramatiske følger for det enkelte individs opplevelse av å være omgitt/omsluttet et samfunn. (Bauman 2002: 49). Et samfunn som er felleseiet til borgerne, og som i hvert fall i prinsippet kan pleies/forbedres av fellesskapet. Følelsen av at vi kan få noe til i fellesskap. At vi har tilstrekkelig kontroll over virkemidlene til at målene kan oppnås, og at det vi oppnår i fellesskap betyr noe.

Samfunnet i form av nasjonalstaten kunne sikre borgerne og sette dem i stand til å utøve sine friheter.

Bauman mener at globaliseringen gradvis har avkreftet det politiske liv. De politiske institusjonene til nasjonalstaten besitter ikke lenger maktressursene til å kontrollere/forme de viktigste faktorene innenfor hvilke det enkelte individ skaper sine individuelle liv.

Paradokset er, skriver Bauman, at økende individuell frihet skjer samtidig med økende følelse av kollektiv impotens/maktesløshet. (Bauman 2002: 50)

Bauman understreker at det langt i fra er nytt å påpeke mangelen på rasjonalitet i samfunnet og mangelen på kunnskap som står til vår disposisjon.

Max Horkheimer, for eksempel, hevdet det samme for over 50 år siden. Horkheimer etterlyste kritisk refleksjon som kunne bidra til utviklingen av samfunnet. Men det nye i Baumans analyse, er hans påstand at løsningene ikke lenger finnes i det enkelte samfunns forandring/utvikling. (Bauman 2002: 50)

Selv om borgerne rasjonelt kommer frem til nye mål, så mangler de samfunnsorganene som skulle ha ressursene til å iverksette beslutningene på en effektiv måte. Bauman viser til det økende gapet mellom den globalt forankrede makt og lokalt forankret politikk. Forskjellen er betydelig mellom problemenes dimensjoner og størrelsen på/begrensningen til de handlingsinstrumentene som skal brukes til å løse dem.

Bauman er bekymret over det han kaller en ond sirkel: desto mer det politiske liv oppfattes som svekket/handlingslammet når det gjelder å utforme løsninger på de store problemene, desto flere vil trekke seg ut fra det politiske feltet.

Bauman innrømmer at han ikke vet hvordan denne sirkelen kan brytes, men som Beck og Habermas mener han at ulike overnasjonale arrangementer nøyde må vurderes.

”an effective response to globalization can only be global” (Bauman 2002: 85)

Og Bauman skisserer at dagens situasjon med individets følelse av eksistensiell sikkerhet og enkeltnasjonenes manglende evne til å kontrollere/temme globaliseringsprosessen, tilsammen utgjør en gordisk knute. Et hovedspørsmål for det nye århundre er hvorledes knuten best kan kuttes over.

5.3 Refleksiv modernitet

Ulrich Beck sin bok *Risikogesellschaft* fra 1986, var nyskapende. Becks begreper risikosamfunn og det refleksive moderne har vært med på å gi ham en svært innflytelsesrik posisjon blant samfunnsteoretikerne.

Torben H. Nielsen (THN) skriver i introduksjonen til boken ”Risiko og frihet” med tekster av Beck fra 1986 til 1997, at Beck ambisiøst forsøker å bestemme vår samtids karakter.

”Becks nye nøkkelbegreper ”risikosamfunn” og ”individualisering”, globalisering og ”det refleksive moderne” kretser alle om det å sette

tidens modernisering av det moderne på begrep” (Beck 1997: 5)

THN mener at risikosamfunnet minst er like gammelt som det 20. århundres store samfunnsmessige katastrofer. Altså de menneskeskapte katastrofene som de to verdenskrigene, konsentrasjonsleirene (utryddelsesleirene) og Hiroshima/Nagasaki.

Men slik THN ser det er nå de største utfordringene for samfunnets selvforståelse den ”økologiske” krisen og den nye verdensorden etter ”den kalde krigens” avslutning i 1989, da Berlinmuren falt.

Økologien ble politisk og teoretisk tema da omverdenen ikke lenger lot seg forstå som natur atskilt fra og utenfor samfunnet. (Beck 1997: 6)

Den gryende økologiske krisen tydeliggjør at økonomisk vekst og tekniske fremskritt ikke lenger kan fremstilles som lineære modeller.

Teknologi og refleksiv ”menneskelig” viten har nå gjennomtrengt og sammenvevd natur og samfunn. (Beck 1997: 7)

Uforutsigbare bivirkninger er blitt det normale, dvs at bivirkningenes risiko må tas med ved rasjonelle avgjørelser. Men hvilke konsekvenser får dette for hvilke beslutninger som fattes? Gjennom hvilke prosesser fremkommer de?

THN understreker at etter hans mening er Beck, på tross av mange kritiske innsikter, ikke preget av en generell pessimisme på utviklingens vegne. Becks prosjekt kan betraktes som et forsvar for det moderne. Men han tar avstand fra den enkle moderniseringsteoris syn på at utviklingens differensiering også ville være fremskritt i rasjonalisering.

THN oppsummerer Becks skeptiske optimisme i den tesen:

”hans egenrådige tese er at en refleksiv modernitet selv kan radikaliseres eller moderniseres seg selv og transformere slike bivirkninger” (Beck 1997: 7)

”Risikosamfunnets” første del legger vekt på bivirkningene som nødvendige omkostninger. De senere delene og andre Beck-tekster får frem at de moderne

risikoer også gir individene positive muligheter.

THN legger vekt på at på 1990-tallet fokuserer Beck på hva han betrakter som en absolutt nødvendig begrepslig fornyelse innenfor samfunnsvitenskapene. (Beck 1997: 10)

Begrepene fra det 19. århundres industrisamfunn kan ikke anvendes på risikosamfunnet ved avslutningen av det 20. århundre.

THN betrakter Jürgen Habermas' teori om kommunikativ handling og Niklas Luhmanns teori om selvreferensielle systemer for begge å være et resultat, på tross av store innbyrdes ulikheter, av den samme vending som Beck i retning av refleksivitet.

Likeså Pierre Bourdiens teori om "habitus" og Anthony Giddens vektlegging av at refleksiviteten er "institusjonalisert" som ekspertviten, medier og vitenskap.

THN har et viktig poeng når han understreker at for Beck har refleksivitet flere betydninger:

- i den snevre betydningen viten som er gjennomgående for alle teoriene
- i en videre betydning som (bi)virkninger eller konsekvenser

"Refleksivitet er både refleksjon som viten og refleks som virkninger – også av ikke-viten" (Beck 1997: 11)

"Hos Beck er refleksiv modernisering derfor ikke bare bevissthet og viten, men også ureflekterte mekaniske og autonome, snikende og utilsiktede forandring(er) av industrisamfunnets grunnlag" (Beck 1997: 11)

"Samfunnsforandringens motor er ikke lenger formålsrasjonalitet, men snarere dens bivirkninger, risikoer, farer, individualisering og globalisering"

Et viktig spørsmål for Beck blir hvordan vi skal omgås vår ikke-viten.

Etter THN's vurdering har den refleksive modernisering slik Beck ser det ugyldiggjort tre viktige forutsetninger for industrisamfunnets sosiologi:

- 1) Individualisering erstatter tilhørigheten/avhengigheten av klasser/lag.
- 2) "De utdifferensierte subsystemenes egenlovmessigheter er ikke kun et fremskritt i rasjonalisering" (Beck 1997: 11)
- 3) "Differensieringen skaper selv nye følgeproblemer som ikke avbøtes av videre

differensiering (Beck 1997: 11)

Disse tre utviklingene har til sammen tvunget sosiologiens grunnbegreper til et stadig høyere abstraksjonsnivå:

-som system: fra akkumulasjon via rasjonalisering til globalisering

-som individ: fra arbeidskraft via sosial handling til individualisering

5.4 Den samfunnsmessige produksjon av risikoer

Et hovedpoeng i Becks teori om sammenhengen mellom teknisk-vitenskapelig utvikling og risiko i fremskredne moderne samfunn, er at risikoer og potensielle trusler oppstår i et til da ukjent omfang og nettopp som et resultat av eksponensielt voksende produktive krefter. Med modernisering forstår Beck teknologisk rasjonalisering, endringer i arbeid og organisering, nye innflytelses- og maktstrukturer og nye virkelighetsoppfatninger. For det enkelte individ betyr modernisering forandring i normalbiografier, nye sosiale roller, livsstiler og kjærlighetsformer. (Beck 1997: 107)

Beck mener at den teknologisk-økonomiske utvikling med alle sine latente og mer eller mindre synlige bivirkninger, tvinger frem at moderniseringsprosessens utilsiktede ”problemproduksjon” i økende grad blir gjort til tema som problem. I den forstand blir moderniseringsprosessen refleksiv.

Det blir økt fokus på politisk og vitenskapelig ”håndtering” av risikoene. Beck bruker begrepet sikkerhetsløftene. Sikkerhetsløftene kan være reelle, men like gjerne virke tilslørende eller være kosmetiske.

Beck hevder at det har foregått et paradigmeskifte mht sosial ulikhet.

Det første paradigmet dreide seg om spørsmål knyttet til hvordan den produserte rikdom kan fordeles sosialt likt og samtidig at fordelingen oppfattes som legitim.

Det nye paradigme for risikosamfunnet omhandler hvordan de risikoene som den fremskredne moderniseringsprosessen systematisk produserer (Beck 1997: 27).

Virkemidlene er utallige: prøve å forhindre, bagatellisere eller kanalisere i bestemte

retninger. Er bivirkningene ikke lenger latente eller uoppdagede, men åpenbare, vil de iht paradigmet avgrensnes og spres så godt at de ikke hindrer den stadig pågående moderniseringsprosessen. Beck mener det gjøres iherdige forsøk på at toleransegrensene ikke overskrides: økologiske, medisinske, psykologiske eller sosiale.

Dagens risikoer er til forskjell fra tidligere epoker, ofte usynlige.

”dagens typiske sivilisasjonsrisikoer unndrar seg sansningen og heller tar bolig i de kjemisk-fysiske formlenes sfære” (Beck 1997: 30)

Eksempler er giftinnhold i næringsmidler og atomtrusselen.

Beck ønsker særlig å rette oppmerksomheten mot en ny type risikoer:

Risikoer som ikke lenger er knyttet til det sted eller den bedrift hvor de oppstår.

Risikoer som etter sin natur kan true alle former for liv på jorden. Eksempler på dette er først og fremst radioaktivitet, men også skadelige stoffer i luft, vann og næringsmidler. Risikoer som kan resultere i korttids- og langtidsvirkninger for planter, dyr og mennesker.

Det som gjør disse risikoene ekstra farlige, er at de for det meste forblir usynlige.

Skal de oppdages må menneskene gjøre kausale fortolkninger.

Risikoene er åpne for sosiale definisjonsprosesser.

”.....mediene og posisjoner knyttet til risikodefinsjon blir samfunnspolitiske nøkkelposisjoner” (Beck 1997: 31)

Det ligger innbakt i risikoenes natur at de før eller senere kan ramme også dem som produserer / profiterer på dem. Klassemønsteret sprenges. Beck bruker uttrykket økologisk verdiforringelse og ekspropriasjon.

Nye internasjonale ulikheter produseres av risikoene, både mellom industriland og utviklingsland.

Beck konkluderer med at nasjonalstatens jurisdiksjonsområde svekkes gradvis.

Også moderniseringsrisikoer blir gjenstand for økonomisk virksomhet.

”Sivilisasjonsrisikoer er en behovsbrønn uten bunn”

Hvilke politiske konsekvenser kan de nye risikoene få?

Beck ser behovet for en sosiologi og teori for dannelse og spredning av kunnskaper om risikoer, altså hvordan bevisstheten om risikoer får utbredelse og politisk tyngde. Når en risiko blir erkjent kan det som tidligere ble ansett for upolitisk, bli politisk.

En bedrift som blir ”avslørt” kan oppleve at offentligheten og politikken tar over den bedriftsinterne organiseringen.

Avvergingen eller håndteringen av katastrofer kan medføre dramatiske endringer av makt og kompetanse.

5.5 Rasjonalitet og risikoer

Jeg vier i denne oppgaven stor plass til Becks teori om moderniseringsprosessen og risikoproduksjon. Dette skyldes selvsagt at det i en oppgave om rasjonalitet og økonomi/-samfunn/-demokrati og globalisering, nødvendigvis er sentralt å drøfte de nye typer risiko.

De nye risikoer endrer til dels drastisk mulighetene for bedrifter, organisasjoner, nasjonalstater og overnasjonale organer til å foreta rasjonelle valg.

5.6 Risikovurderinger

Truslene er som nevnt ofte ikke synlige eller merkbare for dem som rammes, og mange trusler vil først bli virkelighet for etterkommerne. Beck bruker genforandringer forårsaket av radioaktiv stråling som eksempel på dette. (Beck 1997: 36)

Mange av truslene er avhengig av vitenskapens verktøy for å bli ansett som trusler: -teorier, eksperimenter, måleinstrumenter.

Beck bruker begrepet vitenskapeliggjort bevissthet.

1) ”moderniseringsrisikoer oppstår så vel stedsspesifikt som universelt uspesifikt” (Beck 1997: 37)

2) ”...hvor uberegnelige og uforutsigelige skadevirkningenes uransakelige veier er” (Beck 1997: 37)

I det risikoer blir erkjente forårsaker de opplevelse av tapt sikkerhet og svekket tro på

”et levelig liv”.

Beck stiller to spørsmål:

-hva er mennesket?

-hvordan er vårt forhold til naturen?

Svarene kan ikke én bestemt gruppe i samfunnet gi.

Risikovurderinger fremtvinger fornyet interesse for etikk.

Becks hypotese kan kanskje formuleres slik:

Etikken, og dermed også filosofien, kulturen og politikken vil få sterkt økt betydning innenfor moderniseringens mest sentrale områder. Det vil si innenfor økonomien, vitenskapene og de tekniske disipliner.

Risikovurderinger nødvendiggjør et samarbeid på tvers av fagdisipliner, borgergrupper, bedrifter, forvaltning og politikk.

Hvis ikke dette skjer vil de rammes av definisjonskamper. Dette er Beck redd for vil skje, og det er i så fall meget alvorlig. For risikovurderinger kan ikke lenger utføres på basis av én rasjonalitetsstandard. (Beck 1997: 38)

”Ved definisjon av risikoer blir vitenskapenes rasjonalitetsmonopol brutt” (Beck 1997: 38)

Beck argumenterer for dette synspunktet ved å vise til at det alltid vil finnes motstridende krav, interesser og synspunkter blant de mange aktører og grupper som er involverte når risikoer skal defineres.

Beck mener altså at vitenskapens sakrasjonelle innstilling, kommer til kort. Selv om forskere gjerne vil forsøke å dekke over det politiske innholdet i deres definisjoner.

Sosiale verdier vil måtte gjøre seg gjeldende, før eller siden.

”Hvor og hvordan skal man trekke grensen mellom fortsatt akseptable og ikke lenger akseptable belastninger?” (Beck 1997: 39)

Kompleksiteten som karakteriserer risikoene medfører at vitenskapens rasjonalitetskrav vanskelig kan oppfylles. Objektive undersøkelser av hvor risikable risikoene er vil vanligvis ikke la seg gjøre pga risikoenes natur.

Risikovurderingene kan presenteres som sannsynlighetsutsagn, men vil etter Becks mening snarere være spekulative antagelser. Beck påpeker at dessuten må man ha tatt et verdistandpunkt for overhodet å kunne diskutere meningsfylt om risikoer:

”Risikovurderinger baseres på matematiske muligheter og samfunnsmessige interesser...” (Beck 1997: 39)

Særlig problematisk blir det når forskere opptrer som de skulle ha monopol på rasjonalitet.

Beck bruker som eksempel atomreaktorsikkerhet og atomvåpen. Dersom studier av reaktorsikkerhet bare begrenses til vurderinger av kvantifiserbare risikoer ut fra sannsynlige uhell, blir altså risikoen som fokuseres begrenset til det teknisk håndterbare. Men vurdert i lys av sosial rasjonalitet er det kanskje nettopp den verst tenkelige risiko som er mest interessant, selv om sannsynligheten for at den skal inntreffe er svært liten. Kjernekraftens katastrofepotensiale er i sentrum. Dette benevner Beck som sivilisatoriske trusselpotensialer.

Vitenskapelig og sosial rasjonalitet er sammenvevet og prisgitt hverandre på mange felter. Beck påpeker at mye av risikoforskningen initieres indirekte av motekspertisens protester. Ja, faktisk er protestbevegelsene med på å skape det økonomiske grunnlaget for mye av denne forskningen. Slik Beck ser det er den offentlige diskusjon avhengig av både vitenskapelige argumenter og den drivkraften for diskusjon/endring som uro som manifesterer seg gjennom den sosiale rasjonaliteten, representerer.

Beck påpeker at erkjennelse av en bestemt risiko kan være en langvarig prosess. Typisk er det at prosessen starter med en lokal feildiagnostisering. For eksempel at skogsdød skyldes forhold i nærområde, men er en konsekvens av industrialisering. (Beck 1997: 41) Problemet da blir det et offentlig langsiktig systembetinget problem.

Altså et problem som for sin løsning er avhengig av politiske løsninger. Men dette markerer bare innledningen på den langsiktige løsningsfasen. For hva er det ved industrialiseringen som forårsaker skogsdøden, og hvilke tiltak kan være aktuelle å iverksette. Hva står valgene mellom og hva er de forskjellige sannsynlighetene for å lykkes (helt eller delvis)? Og hvilke kostnader medfører de forskjellige valgene, og hvem skal bære dem?

Bedrifter som sosialt blir tildelt årsaksrollen, vil bli utsatt for et massivt press i retning av forandring. Omsetningen kan gå markert ned, og kundenes tillit må gjenvinnes. Det blir viktig for bedriftene/bransjen som er i søkelyset å forsøke å frembringe andre årsaksforklaringer som retter søkelyset mot andre aktører.

Andre vitenskapelige eksperter kan de forsøke å få inn på banen i håp om at de kan tilveiebringe alternative årsaksforklaringer. At oppdragsforskning er et begrep med både positive og negative assosiasjoner er ikke minst knyttet til at forskningen kan forsøkes ”presset inn” i rollen som dommeren som frikjenner, eventuelt anmoder aktor å ta ut tiltale eller i hvert fall igangsette etterforskning rettet mot andre mulige skyldige.

Beck ser at også informasjonsmedarbeideren kan være et nyttig redskap for bedrifter i ubehagelig søkelys:

”argumentasjonsnekkeren, får sin yrkesmessige sjanse” (Beck 1997: 42)

For Beck er det et viktig poeng at alle disse virkningene inntreffer helt uavhengig av hvor holdbare de tilgrunneliggende årsaksfortolkningene måtte være fra en om mulig vitenskapelig synsvinkel. (Beck 1997: 42)

En annen måte å si dette på, er at den sosiale virkningen av risikodefinsjoner ikke er avhengig av deres vitenskapelige holdbarhet.

På samme måte er hvilke måter som velges for å møte risikoene ikke alene avhengig av deres vitenskapelige holdbarhet.

De moderne risikoene er nettopp preget av et fortolkningsmangfold, og det er til dels ekstremt krevende å knytte isolerbare enkeltfaktorer innen det komplekse systemet.

”Årsaken smuldrer bort i et allment sammensurium av aktører og betingelser, reaksjoner og motreaksjoner” (Beck 1997: 43)

Beck bruker landbruket som et godt eksempel. Er bøndene bare svakeste leddet i skadekretsløpets kjede, eller er de ansvarlige for forurensningen av jorden?

Myndighetene kunne forbudt eller begrenset bruken av kjemiske fôr- og gjødningsmidler.

Jeg kan legge til at myndigheten igjen kan være ”bundet” av det internasjonale markedet for landbruksprodukter, av beslutninger fattet i overnasjonale organ,

handelsavtaler med mer

”Den høyt differensierte arbeidsdelingen motsvares av en allmenn skyldighet som igjen betyr allmenn ansvarsfraskrivelse” (Beck 1997: 43)

Sett i et systemtenkningsperspektiv, kan Beck uttrykke det som en tilstand hvor alle og enhver er årsak og virkning og dermed ikke-årsak.

”Man kan gjøre noe og fortsette å gjøre det uten å måtte stå personlig til ansvar for det” (Beck 1997: 44)

Det moralske og politiske aspektet ved handlingene blir totalt underordnet ”systemets føringer/tvang”.

For Beck er det kanskje aller viktigste aspektet ved risikoer at mange risikoer må projiseres langt inn i fremtiden. Eksempel er nitrogengjødslingen i et område med store grunnvannsforekomster. Nitratene blir i stor utstrekning brutt ned på sin ferd nedover i jordlagene. Men hva er jordlagenes tålegrense? Når vil unedbrutt nitrogengjødsel nå frem til grunnvannsreservoaret? Usikkerheten er stor. Becks poeng er at allerede nå kan man måtte ta stilling til virkelige og uvirkelige risikoer. Problemet er at man ikke vet hvilke som er de uvirkelige.

5.7 Risiko og klasse

Beck påpeker at fordelingen av risikoer skiller seg systematisk fra rikdomsfordelingen, men det utelukker ikke at mange risikoer blir fordelt sjikt- eller klassespesifikt. (Beck 1997: 46) På en slik måte at risikoer forsterker klassesamfunnet.

Eksempler er risikoen for å bli arbeidsløs, belastnings-, bestrålings- og forgiftningsrisikoer knyttet til arbeidsutførelse.

”Også mulighetene og evnene til å håndtere, unngå og kompensere risikosituasjoner synes å være ujevnt fordelt på ulike innteks- og utdanningsgrupper” (Beck 1997: 46)

Men så lanserer Beck et hovedpoeng ved moderniseringsrisikoer:

Antall risikosituasjoner øker og likeså farene knyttet til dem

”...de private fluktveiene og kompensasjonsmulighetene skrumper...” (Beck 1997: 47)

Så med truslene mot natur, helse og ernæring forandres sosiale forskjeller. Risikoenes

politiske kraft, mener Beck, ligger nettopp i deres egaliserende virkning. (Beck 1997: 47)

I et risikosamfunn kan mange dyptgående konflikter, følgelig ikke oppfattes som klassekonflikter.

5.8 Risiko og globalisering

Moderniseringsrisikoene kjenner ikke grenser eller tollbarrierer. Beck uttrykker det slik: "De har en immanent globaliseringstendens" (Beck 1997: 47) Så med industriproduksjonen universaliseres truslene. Næringsmiddelkjeden knytter verden sammen i et nettverk. Blyinnholdet i morsmelken kan stige som resultat av et intensivt, industrielt landbruk på et annet kontinent.

Risikoenes spredning kan gi en boomerang-effekt. Tidligere oversette bivirkninger kan plutselig bli synlige som dramatiske hovedvirkninger som kan true sine opprinnelige produksjonssentra. (Beck 1997: 49)

Beck imponerer meg med sitt nyskapende uttrykk. Han sier meget med få ord:

"jorden er blitt en sentrifuge" (Beck 1997: 49)

Den gryende globale økologiske krisen ødelegger grunnlaget for landbruket og kan komme til å true forsørgelsen av store befolkningsgrupper.

Med boomerang-effekten mener ikke Beck bare faren for eget liv og helse, effekten kan også ramme penger, eiendom og legitimering:

"eiendom verdiforringes, blir økologisk eksproprierte på snikende vis" (Beck 1997: 50)

Satt på spissen spør Beck:

"fremmer vi en politikk for en ubeboelig verden?" (Beck 1997: 50)

Er det bl a fortsatt meningsfylt å snakke om "fremskritt", "velstand" og "økonomisk vekst"?

Nasjonene kan like gjerne sette opp innslipps-/utslippsbalanser, i stedet for å fokusere på utslippene.

Nettopp måten risikoene spres på er med på å skape den overnasjonale uhåndterligheten.

Materiellrikdom/-goder er knyttet til kjøp og beslutningssituasjoner. Mens risikoene oppstår uavhengig av frie valg. Det oppstår en ny form for utleverthet. Beck kaller dette for "sivilisatorisk risikotilskrivning" (Beck 1997: 52). Den nye verdensomspennende utlevertheten til nye trusler, innskrenker følgelig sterkt rommet for individuelle valgmuligheter.

Men Beck understreker at også i et internasjonalt perspektiv overlapper delvis klassesituasjoner og risikosituasjoner. Det globale proletariatet bor nærmest fabrikkene, og de farligste industrielle virksomhetene har en tendens til å søke mot den tredje verden.

"Ekstrem nød og eksterne "risikoer" tiltrekker hverandre systematisk" (Beck 1997: 53)

Materiell nød kan gjøre en blind for de ikke iakttagbare risikoene.

5.9 Risiko og verdenssamfunnet

Beck påpeker at moderniseringsprosessens risiko-dynamiske risikoproduksjon, undergraver nasjonalstatene og de politiske og økonomiske blokkene. (Beck 1997: 61)

Risikoene skaper et objektivt fellesskap knyttet til den globale trusselsituasjonen, et fellesskap som i mer eller mindre grad er subjektivt erkjent. Trusler som til dels kun kan avverges innenfor rammene av verdenssamfunnet. Truslene nødvendiggjør omfattende internasjonale overenskomster. Dette gjelder både miljøproblemer og trusselen fra atomvåpen.

Beck mener at risikosamfunnet markerer en epoke hvor solidaritet ut fra angst oppstår og blir en politisk kraft. Men hvilke krefter frisettes? Beck stiller spørsmålet om angstens sosiale kraft kan sprengne den individuelle nyttekalkyle.

”Vil angsten drive menneskene inn i irrasjonalisme, ekstremisme og fanatisme?” (Beck 1997: 64)

Det er svært viktig å sette fokus på om angst kan danne grunnlag for rasjonell handling. Hvordan handlekraftige og velinformerte rasjonelt handlende fellesskap allikevel kan organiseres.

Hvordan takle problemer som ikke kan overvinnes gjennom produksjonsvekst, omfordeling og sosiale sikkerhetsnett? (Beck 1997: 66)

Beck understreker at det som nå er blitt allment akseptert viten om risikoer og trusler, først ble møtt med motstand og benektelse fra miljøene som forvalter den teknisk-vitenskapelige rasjonaliteten. (Beck 1997: 74)

5.10 Ulrich Beck: Den sosiale rasjonalitet

Beck tildeler den sosiale rasjonalitet en stor del av æren for at risikobevisstheten er blitt styrket. Sosial rasjonalitet som har manifestert seg gjennom miljø- og fremskrittskritikk. Naturvitenskapene har måttet gi fra seg noe av makten gjennom en prosess som også har medført en viss avmystifisering av vitenskapene.

”Produksjonen av risikoer og undervurderingen av dem skyldes altså først og fremst den teknisk-naturvitenskapelige rasjonalitets ”økonomiske enøydhet”” (Beck 1997: 77)

Produktivitetsforbedringer er i høysetet, dette medfører en systembettinget risikoblindhet.

Beck deler Habermas sin analytiske erkjennelse at naturvitenskapelig ledet teknologisk utvikling har vært uløselig knyttet til rikdomsproduksjonens logikk. (Beck 1997: 77)

Beck gir eksempler på hvordan vitenskapens rasjonalitets krav i møte med de nye risikoer kan forvandle seg til irrasjonalitet:

Forskere forholder seg til faglige teoretisk-metodiske standarder.

Så lenge sammenhenger er usikre, er det ikke vitenskapelig bevist.

”Dersom man nekter å erkjenne en risiko på grunn av en ”uklar” vitentilstand, betyr det at de nødvendige mottiltak uteblir og at

faren vokser” (Beck 1997: 79)

Det er en grunnleggende forskjell mellom vitenskapelig og sosial rasjonalitet. Den sosiale rasjonalitet kan muliggjøre en evne til å fange opp kausalitetsantagelser som vitenskapen avviser pga dens krav til kausalitetsbevis. Streng kausal bevisførsel er kjernen i den vitenskapelige rasjonalitet. Beck understreker også at det komplekse mangfoldet av industrielle forurensninger, gjør det særdeles vanskelig å isolere vitenskapelig den enkelte skadevolder. (Beck 1997: 80). Mange risikoer oppstår dessuten som et resultat av samvirke mellom flere forskjellige industrielle ”bi-produkter”.

Men problemene er like reelle om ikke naturvitenskapsmennene ikke er i stand til å spore de enkelte årsaker til de særskilte skader. (Beck 1997: 81)

Også på andre måter mener Beck at vitenskapen ”spiller på lag” med risikoprodusentene:

De fastsetter grenseverdier for lovlige mengder av skadelige stoffer og gift i luft, vann og mat. (Beck 1997: 82) Beck spissformulerer det slik:

”Grenseverdier muliggjør en permanent dose kollektiv normalforgiftning” (Beck 1997: 82)

Beck mener dessuten at de talløse kjemikalier som man ikke kjenner giftigheten av representerer uoverskuelige potensielle skadevoldere. Likeens mangelen på kunnskap om hvordan giftstoffer hvis utslipp holder seg innenfor grenseverdiene, virker sammen. (Beck 1997: 85) Helhetstrusselen overses.

”under den legitimatoriske beskyttelse fra den vitenskapelige ”grenseverdi-rasjonalitet”” (Beck 1997: 86)

Beck viser til at produktivitetsveksten er nært knyttet til tankegangen som ligger til grunn for stadig økt arbeidsdeling. Dette i motsetning til risikoer som viser et overgripende mønster.

”Mestring av risikoer tvinger til overblikk” (Beck 1997: 89)

5.11 Samarbeid på tvers

Det er absolutt tvingende nødvendig med samarbeid på tvers av spesialiserte kompetanser og disiplingrenser. Betraktet på institusjonelt nivå: samarbeid mellom de institusjonelt atskilte områdene politikk, offentlighet, vitenskap og økonomi.

Når moderniseringsrisikoer blir kollektivt erkjent, får det sosiale, økonomiske, politiske og juridiske konsekvenser. (Beck 1997: 98)

Sentralt blir politikken intervensjonskompetanse (Beck 1997: 99). Dette må sees i sammenheng med diskusjonen om behovet for overnasjonale samarbeidsforum.

Beck mener at med økningen av farene oppstår det nye utfordringer for demokratiet, på mer enn en måte.

”Risikosamfunnet rommer en tendens i retning av en ”legitim” totalitarisme i fareavvergingens navn...” (Beck 1997: 61)

Dette kan følgelig true de demokratiske politiske systemene. Så et sentralt tema er hvordan de demokratiske grunnprinsipper kan beskyttes.

Beck vurderer det slik at en samfunnsmessig og politisk utviklingsdynamikk uten historisk sidestykke, er i ferd med å fremtre.

Med referanse blant annet til Max Webers rasjonalitetsteori, konkluderer Beck:

”En må sannelig være en dårlig sosiolog for fortsatt å kunne anse de ideelle fordringer som bekjent kulminerer i fornuftens rasjonalitet, for gyldige, stilt overfor det modernes mørke sider (Beck 1997: 105)

Beck avslutter sitt ”kampskrift” fra 1986 med hva han kaller den berettigede formodning at det ikke kommer til å gå slik, at naturødeleggelsene som resultat av moderniseringsrisikoene, tas på alvor som industrielle selvtrusler. At vi ikke står ved begynnelsen til en historisk tilpasningsprosess, dvs at vi ikke venner oss til å leve med krenkelsene. (Beck 1997: 106)

Eller uttrykt litt annerledes:

At vi ikke vender det andre sivilisatoriske kinnnet til.

Som kampskrift betraktet må Becks verk tilkjennes å ha hatt stor betydning for innholdet i den offentlige debatt de påfølgende år.

5.12 Nasjonalstat, demokrati og globalisering

J. Habermas har behandlet i en rekke artikler og flere bøker hvordan den internasjonale orden kan utformes i en tidsalder preget av økende globalisering.

Ciaran Cronin og Max Pensky skriver i forordet til essay/intervjusamlingen ”Time of

Transitions”/”Zeit der Übergänge” at et gjennomgående tema i Habermas sitt forfatterskap har vært forandringsprosessene som har modernisert samfunnet kontinuerlig og har pågått i hele det 20. århundre. En prosess som har gjennomført og forandret alle vesentlige sider ved de vestlige samfunn, og nå strekker seg ut over den vestlige verden og omslutter jorden. Habermas søker å finne en teoretisk forståelse for prosessen, men understreker Cronin/Pensky, han søker også å finne den rasjonelle grunnmuren som en mer menneskelig og rettferdig fremtid kan bygges på (IX). Derfor har Habermas også fokus på hva han anser som moderniserings-patologier. Som gjennomgangen av ”Borgerlig Offentlighet” fra 1962 viste, påpekte Habermas en rekke svakhetstegn ved demokratiet. Demokratiet var svekket og under fortsatt angrep som en følge av moderniseringsprosessene. I ”Time of Transition” diskuterer Habermas også på hvilken måte globaliseringen skaper behov for overnasjonale politiske styringsidentiteter.

Et absolutt påtrengende spørsmål for Habermas er hvilke krefter som vil ha størst påvirkningskraft når verdenssamfunnet nå er under så dramatisk omforming. Bli det de upersonlige markedskreftene eller kan demokratisk innstilte medborgere klare å holde kontrollen i stor nok grad, gjennom nye overnasjonale konstruksjoner til at de klarer å opprettholde en sosial solidaritet innad i de konstitusjonelle demokratiene. Og samtidig temme globaliseringens verste tendenser. Tendensene i retning av urettferdighet og usikkerhet, miljøødeleggelser og faren for sammenbrudd i økosystemene.

Habermas mener at det nå er en total illusjon å tro at effektive sosiale- og økonomiske reformer kan gjennomføres på nasjonalt nivå, altså ved hjelp av de styringsmekanismene som det enkelte land innad har til disposisjon. Derfor mener han at demokratiene må komme på offensiven i forhold til markedskreftenes fangarmer (mitt uttrykk), som omslutter jorden. Nasjonalstatens manøvreringsevne er så sterkt begrenset at han derfor anser at de eneste realistiske mulighetene altså er å etablere handlingsdyktige overnasjonale styringsenheter. Men han påpeker det demokratiske underskuddet i EU og innser at det vil være en særdeles stor utfordring for Verdenssamfunnet å klare å forankre i en overnasjonal offentlighet. Altså en velfungerende offentlighet som kunne gi reell legitimitet til avgjørelsene.

Hovedutfordringen blir etter Habermas' mening å sikre og videreføre i en global verden den sosiale solidariteten som velferdsstatene representerer og samtidig å klare å fremme utbredelsen av demokrati og sosial rettferdighet i andre regioner av verden også. (Habermas 2006: XI – XIV)

5.13 Fra maktpolitikk til verdenssamfunn

Habermas skriver i 2001 i en kommentar trykket foran artikkelen "From Power Politics to Cosmopolitan Society" som første gang ble publisert i Die Zeit, 29. april 1999, at han gjennom denne artikkelen tok offentlig stilling til om Natos inngripen i Kosovokonflikten var berettiget. Han gir gjennom artikkelen støtte til Natos militære handlinger, men han gjør det klart at det var under sterk tvil. (Habermas 2006: 19). Flere aspekter ved operasjonen var meget problematisk.

1. Svært tynn begrunnelse ut i fra militære virkemidler.
2. Natos uforholdsmessige kraftige militære virkemidler.
3. Uklare politiske mål lå til grunn for de militære handlingene.

Det som siden har kommet frem har bare bestyrket hans skepsis. Men han understreker at han fremdeles forsvarer hva han betegner som det Kantianske perspektivet:

En overgang fra internasjonal til cosmopolitisk rett, og det var ut i fra dette perspektivet at han forsøkte å rettferdiggjøre intervensjonen (Habermas 2006: 17).

Habermas sitt engasjement viser hvilken betydning han tydeligvis pr 1999 mener intellektuelle kan ha i offentligheten. Han tar stilling i en meget kontroversiell sak, han gjør sin posisjon kjent i offentligheten, og han deler sin tvil med leserne. Men synliggjør også resonnementet som leder frem til at han støtter den da pågående Nato-intervensjonen. Hans fremgangsmåte er forankret i prinsippene slik han skisserer dem i teorien om kommunikative talehandlinger.

Dette er første gang siden 2. verdenskrig at den tyske hæren er med i en reell militæraksjon utenfor Tysklands grenser. Habermas understreker i artikkelen at Natos luftangrep så absolutt ikke skal inngå i en tradisjonell krig. Den kirurgiske presisjonen som skal kjennetegne angrepene, tar sikte på å minimere sivile tap. Dette styrker legitimiteten til aksjonen, mener Habermas. Jeg legger til at de senere års

medieformidlede kunnskap om hva kirurgisk presisjon i realiteten kan innebære for sivilbefolkningen, har diskreditert begrepet i offentligheten (jfr Afghanistan, Irak, Israel/Palestina). Men Habermas legger selv vekt på at fjernsynsbildene viser at den jugoslaviske sivilbefolkningen løper i dekning. For mange av dem er ikke skillet mellom total krig og begrensede luftangrep åpenbare.

Habermas forklarer så hva han legger i uttrykket cosmopolitisk lov. Loven gjelder for verdensborgerne, og den skal sikre dem også mot overgrep fra deres egne landsmyndigheter. Habermas viser til Pinochet (Chile), og at den kanskje viktigste konsekvensen av overnasjonale lover er at den overprøver nasjonal lovgivning: en leder kan stilles personlig til ansvar for handlinger begått som stats- eller militærleder. Altså uavhengig av landets nasjonale lover.

5.14 Den nye overnasjonale lov-epoken og forsvaret av menneskerettighetene

Hvilken juridisk ryggdekning har så Nato-intervensjonen Habermas kommenterer og støtter? Han viser til at i henhold til klassisk internasjonal lov er forsøkene på å bidra militært til Kosovos løsrivelse fra Serbia, et brudd på prinsippet om ikke-innblanding i lands indre anliggender. I stedet begrunnes/legitimeres Natos handlinger ut i fra Menneskerettighetene, og aksjonen betraktes som en væpnet fredsaksjon, stilltiende autorisert av det internasjonale fellesskapet, dog uten FN-mandat. (Habermas 2006: 21)

Jeg tolker Habermas slik at stilltiende autorisert ikke betyr hemmeligholdte drøftinger som har munnet ut i aksept av intervensjonen, men at mangelen på høylytte protester blir oppfattet av Habermas som uttrykk for aksept. Betydningen Habermas legger i Nato-intervensjonen og den nye overnasjonale lov-epoken den kan påstås å være innledning til, kommer klart frem av dette sitatet:

”I henhold til denne vestlige fortolkningen, (min kommentar: altså tolke aksjonen som fredsaksjon, og et forsvar av menneskerettighetene) kan krigen i Kosovo markere et betydelig fremskritt på veien som leder bort fra klassisk internasjonal lov mellom statene, (men) mot et samfunn av verdensborgere, underlagt cosmopolitisk lov. (Habermas 2006: 21)

Denne utviklingen hadde sin kime i grunnleggingen av FN. Så fulgte en lengre

periode preget av stagnasjon, pga ”den kalde krigen”. Gulfkrigen og andre senere intervensjoner har gitt den ny skyvkraft.

I perioden 1945-1991 hadde humanitære aksjoner bare foregått i regi av FN, og da med godkjenning fra involvert styresmakt (hvis en fungerende fantes). I 1991 intervensjonerte FNs Sikkerhetsråd i realiteten i en selvstendig stats indre anliggender, ved at det ble etablert flyforbudssoner innenfor irakisk luftrom og ”trygge soner” for kurdiske flyktninger i Nord-Irak. Men Habermas understreker at dette ikke ble eksplisitt rettferdiggjort ved å vise til behovet for å beskytte en forfulgt minoritet mot sin egen styresmakt. (Habermas 2006: 22)

Habermas påpeker at Natos intervensjon ikke har mandat av Sikkerhetsrådet, men at aksjonen begrunnes ved at det er nødhjelp til en forfulgt etnisk (og religiøs) minoritet. (Habermas 2006: 22) Han viser til at 300.000 mennesker i Kosovo var i månedene før Nato-intervensjonen blitt terrorisert, drept eller drevet på flukt. For Habermas fremstår de forferdelige bildene av endeløse flyktingestrømmer på vei mot Makedonia, Montenegro eller Albania som et ugjendrivelig bevis på detaljplanlagte operasjoner med siktemålet etnisk rensning. (Habermas 2006: 22)

Habermas er dypt opprørt over hvordan Milosevic bruker flyktninger som en form for gisler under Natos luftangrep. Han mener det må vurderes om dette kommer inn under Konvensjonen om folkemord fra 1948, men samtidig er han fortvilet over de mange uskyldige som blir drept av Natos bomber. Og han spør om angrepene står i forhold til hva Nato ønsker på oppnå.

Habermas tar uansett et klart oppgjør i artikkelen med dem som ”klamrer seg” til prinsippet om ikke-intervensjon. Synet bygger ikke minst på en pessimistisk holdning til menneskenes natur. Han mener at prinsippet først og fremst innebærer at uavhengige stater skal handle fritt ut i fra hva som vurderes å være statens interesser. Interesser knyttet til sikkerheten og statens langsiktige overlevelse. (Habermas 2006: 25)

I henhold til Habermas medfører dette også at konflikter mellom ulike grupper innenfor nasjonalstatens grenser reguleres gjennom ”de imperativene som en instrumentell rasjonalitet krever/oppstiller”. (Habermas 2006: 25)

Men for Habermas er langt i fra resultatet av nye over-nasjonale institusjonelle ordninger at den enkelte nasjonalstat slavebindes av disse. Resultatet av effektive over-nasjonale regler kan være tvert i mot. Det er nettopp uthulingen av statens autoritet, borgerkrig eller etniske konflikter innenfor en stat preget av svak statsmyndighet eller et undertrykkende regime, som nødvendiggjør intervensjonene. Ikke bare i Somalia og Rwanda, men også i Bosnia og nå i Kosovo. Habermas tar også klar avstand fra påstanden at intervensjoner begrunnet i forsvar av universelle og ukrenkbare menneskerettigheter alltid bare er et forsøk på ideologisk tåkelegging av en politikk som egentlig skal tjene særinteresser.

Kosovo er et eksempel på hvor urimelig den påstanden er. For selv om Habermas kan se at det for politikkenes aktører som sliter med en økende følelse av maktesløshet i forhold til en global økonomi, kan være fristende å bruke håndfaste militære krefter, så er det absolutt urimelig å påstå at det er dette som er bakgrunnen for å sette i gang en så omfattende intervensjon som Kosovo-intervensjonen. Den er av skjellsettende betydning, men svært risikabel og meget kostbar. Den kan ikke med krav på rimelighet påstås å være kommet i stand pga at den skal øke USAs innflytelsessfære eller gi Nato nye oppgaver. Habermas godtar heller ikke at motivet skal være "Festning Europa" sitt "forhåndsforvar" mot fremtidige bølger av immigranter. Men hovedforsvaret for denne type intervensjon i nasjonalstatens indre anliggende som Kosovo-intervensjonen hører inn under, er at det 20. århundres katastrofale historie med politisk totalitarisme og Holocaust har vist at overholdelse av internasjonal lov som beskytter nasjonalstatens suverenitet har muliggjort uhyrlige forbrytelser mot menneskeheten. Grunnleggelsen av FN og FNs menneskerettskonvensjon var det første viktige steget i retning av å sette ikke-intervensjonsprinsippet ut av kraft. (Habermas 2006: 26)

5.15 Nye overnasjonale institusjoner

Hvordan tenker Habermas at fremtidens system av overnasjonale institusjoner bør utformes?

For det første mener han at påståtte brudd på menneskerettighetene må etterforskes etter tilsvarende juridiske prosedyrer som lovbrudd begått av enkeltindivider etterforskes. Forskjellen er at nå er det staten som er i søkelyset. Habermas ser ikke

for seg at cosmopolitisk lov forutsetter en form for verdensstat med monopol på legitim maktbruk, heller ikke er det nødvendig med en global myndighet.

Minimumskrav er at følgende er tilstede:

1. Et velfungerende Sikkerhetsråd
2. Eksistensen av en Internasjonal Rett som har bindende juridisk kraft.
3. En Hovedforsamling av myndighets-representanter fra de ulike land.
4. Dessuten at det etableres et ”Andre kammer”, som utgjøres av representanter av verdens borgere!

Så lenge dette systemet ikke er på plass, henvises Nato til å vise til den moralske gyldigheten av internasjonal lov. Så lenge et anerkjent institusjonelt apparat for å håndheve loven, ikke er på plass, er dette kanskje eneste mulige begrunnelse.

5.16 En ny cosmopolitisk rettsorden

Habermas bruker uttrykket under –institusjonalisering som betegnelse på dagens tilstand kjennetegnet ved manglende samsvar mellom den store graden av legitimitet som FNs fredsaksjoner innehar og deres mangel på effektive virkemidler. Han viser til FNs manglende evne til å forhindre massakrene som fulgte i hælene på Serbias invasjon.

Og Nato måtte handle uten godkjenning fra Sikkerhetsrådet, på den annen side for denne godkjenningen var det ikke mulig for Nato å oppnå.

Natos inngripen både foregriper og bidrar til en fremtidig realisering av en cosmopolitisk lov, etter Habermas’s syn. (Habermas 2006: 27) Habermas betegner situasjonen som paradoksal. Men siktemålet er om nødvendig å sikre menneskerettighetene ved hjelp av militærmakt. Og det er like relevant å rette oppmerksomheten mot kurderne, tibetanere selv om mulighetene for å hjelpe er langt mer begrenset.

Habermas understreker at Balkankonflikten foregår ved Natos dørstokk. Han mener også å kunne fastslå at det er i ferd med å utvikle seg en vesentlig meningsforskjell mellom USA og EU-landene i synet på utformingen av en menneskerettighetspolitikk. USA tolker det som sin oppgave som supermakt å fremme global implementering av menneskerettighetene, men under de premissene som maktpolitikken oppstiller. (Habermas 2006: 27)

De fleste EU-landenes myndigheter forstår tvert i mot menneskerettighetspolitikk

som et prosjekt som må ta sikte på at internasjonale forhold skal underlegges lovens styresett. Denne tendensen er allerede i ferd med å endre maktpolitikken. (Habermas 2006: 27)

”I en verden av stater som bare er svakt regulert av FN, har USA tatt på seg de regulatoriske oppgavene til en supermakt” (Habermas 2006: 27)

Men Habermas tar det forbehold at det alltid har gjort seg gjeldende også isolasjonistiske motstrømmer i USA, og som andre nasjoner har USA alltid gitt prioritet til sine egne interesser:

”Disse interessene har ikke alltid vært i harmoni med hva landet har fremhevet å være sine normative mål” (Habermas 2006: 28)

Dette, mener Habermas, at Vietnamkrigen viste, men også gjennom hvordan landet har håndtert problemer i sin egen bakgård. (Latin-Amerika) (Habermas 2006: 28)

Habermas siterer Ulrich Beck:

„Det har oppstått en ny hybrid, satt sammen av humanitær basert uegennytte og logikken til imperialisert maktpolitikk”. (Habermas 2006: 28)

Men Habermas mener at dette ikke er nytt:

”Både president Wilsons motiver for å gå inn i 1. verdenskrig og president Roosevelt i 2. verdenskrig, var dypt forankret i idealer som har sitt utspring i denne pragmatiske tradisjonen” (Habermas 2006: 28)

Men betydningen Habermas legger i å få etablert en effektiv felles internasjonal lov, kommer frem av denne problemstillingen:

”Hvordan vil vi reagere dersom en militær allianse fra en annen region – for eksempel Asia – begynte å føre en menneskerettighets-politikk ved hjelp av våpen, men at denne politikken bygger på en helt annen fortolkning av (eksisterende) internasjonal lov og FN-Charteret?” (Habermas 2006: 29)

Konklusjon:

Habermas forfekter iherdig det synspunktet at menneskerettighetene må få sin rettmessige plass i en global demokratisk ordning. Analogt til hvordan de grunnleggende rettighetene sikres i vestlige land gjennom konstitusjonene.

Habermas mener at FNs institusjoner er i ferd med å danne en sirkel hvor de to elementene håndheving av bindende lov og demokratisk tilveiebringelse av lovene, forenes. (Habermas 2006: 29)

Handlingsinngripen i enkeltstater basert på en demokratisk cosmopolitisk orden vil ha en helt annen tyngde, enn bare begrunnet i grupper av staters moralske normer og dømmekraft.

Habermas avslutter med å uttrykke håp om at Nato-intervensjoner representerer unntaket snarere enn at det blir regelen. (Habermas 2006: 30)

5.17 Habermas' syn på Europas mulige roller i en globalisert verden

Det foregående kapitlet omhandlet Habermas' perspektiv på hvordan en overnasjonal rettsorden kan etableres med sikte på å sikre menneskerettighetene globalt. Og at brudd på menneskerettighetene i et land kan møtes med militær intervensjon. Men intervensjonen er da klart forankret i den overnasjonale rettsorden som legitimerer inngripen også i et lands indre anliggender.

I 1999 holdt Habermas to forelesninger ved St. Gallen universitetet. Temaet var Europa generelt og EU spesielt sin rolle i forandringens tidsalder. Forelesningen ble senere trykket i "Die Wirtschaft in der Gesellschaft" og i 2006 i artikkelsamlingen "Time of Transitions".

Jeg mener at disse forelesningene er meget relevante å behandle i denne oppgaven. For her er problemstillingen hvordan utbredelsen av den globale kapitalismen med tilhørende økologiske, sosiale og kulturelle ødeleggelser kan forsøkes bragt under kontroll. Altså hvordan samfunnets ulike mål, ideelt sett dypt meningsmessig forankret i livsverdenen, kan realiseres. Det vil si hvordan utviklingen kan underlegges menneskenes fornuft. Det må være et samsvar mellom mål og tilgjengelige virkemidler. Slik jeg tolker Habermas innebærer dette den overordnede målsettingen at samfunnet kjennetegnes ved en velfungerende livsverden preget av åpen diskusjon mellom borgerne. Borgernes moralske og etiske normer får åpent spille seg ut gjennom kommunikative handlinger. Resonnementene kan gjøres til

gjenstand for kritikk, og nye holdninger og meninger kan dannes. Jeg minner om at for Habermas er idealene som må prege kommunikasjonen likhet, universalitet og det å inkludere ”den annens perspektiv”. Men for at de mål samfunnet setter opp for å realisere borgernes mest mulig felles forståelse av det gode liv skal være mulig å nå, må selvsagt samfunnet ha kontroll på virkemidlene, i hvert fall stor innflytelse. Utgangspunktet for Habermas sin artikkel er at disse virkemidlene finnes delvis ikke innenfor den enkelte nasjons grenser. Følgelig er det nødvendig med samarbeid mellom nasjonene og etablering av overnasjonale styringsmedium.

5.17.1 Økologisk, sosial og kulturell re-forankring av den globale kapitalismen

Habermas understreker at også han innser at markedet har stort potensiale for koordinasjon og at det fremmer innovasjon. (Habermas 2006: 73)

Men markedet er i sin grunnleggende uregulerte form bare mottakelig for styringsimpulser i form av dem priser gir. Som tidligere drøftet i denne oppgaven, faller eksternaliteter utenfor markedets synsfelt. Som Richard Münch mener Habermas at den økonomiske moderniseringsprosessen har forstrukket seg. (Habermas 2006: 73)

Konsekvenser er økologisk ubalanse, omfattende kulturell fremmedgjøring og sosial uro. Han siterer Münch og konkluderer med at markedet må bringes under politisk kontroll; for å oppnå:

”økologisk, sosial og kulturell re-forankring av den globale kapitalismen” (Habermas 2006: 73)

Habermas mener at i perioden etter 2. verdenskrig har de økonomiske mest avanserte kapitalistiske landene forsterket snarere enn redusert de økologiske truslene. Og statenes velferdsbyråkrati har delvis gått på bekostning av det enkelte individs autonomi. Men Habermas hevder allikevel at i perioden 1975-2000 har velferdsstatene i Europa og de andre OECD-landene i stor grad lyktes med å kompensere for de uønskede sosiale konsekvensene av det høyproduktive økonomiske systemet. (Habermas 2006: 74)

Men Habermas ser nå tydelige tendenser til at det internasjonale systemet som kjennetegnes av stater og handelsrelasjoner mellom stater, blir omformet til globale markeder i en overnasjonal økonomi. Den nye økonomien kjennetegnes ved store

vare- og tjenestestrømmer over landegrensene og at kapitalen i stor grad har klart å løsrive seg fra enkeltland og i stedet er tilgjengelig for direkte investeringer hvor som helst i den globale økonomien. (Habermas 2006: 75)

Finansmarkedene veves tett sammen.

”Statene er innkapslet i markedene, snarere enn at nasjonenes økonomier er omsluttet av nasjonenes grenser” (Habermas 2006: 75)

Den pågående utviskingen av grensene foregår langt i fra bare innenfor finans, vare- og tjenestehandel. Som Stoknes, Beck og Bauman påpeker Habermas en utvikling som han mener først og fremst kjennetegnes ved:

- Multinasjonale konsern med globale produksjonsnettverk
- Grenseoverskridende organisert kriminalitet
- Store folkeforflytninger
- Overnasjonale politiske (som handelsavtaler) og fredsbevarende institusjoner
- Internasjonalt media- og kommunikasjonsnettverk
- Nye kulturelle uttrykk/identitetskonflikter

Et hovedpoeng for Habermas er at når nasjonalstatens handlingsrom drastisk begrenses, så setter dette selve velferdsstaten i fare. Habermas mener at velferdsstaten er det eneste eksemplet på vellykket oppveining av de uønskede sosiale konsekvensene av kapitalismen. Habermas gir det konstitusjonelle demokratiets evne til selvomforming av samfunnet æren for at denne oppveining ble et grunnleggende politisk mål. Han viser til John Pawns og ideen om at denne demokratiformen muliggjør for alle borgerne å utøve grunnleggende rettigheter.

”retten til å sove under en bro, burde ikke være den eneste rettigheten alle kan gjøre seg nytte av” (Anatole France, s 74)

5.18 Forutsetninger for demokratisk legitimering i en global tidsalder

Habermas mener at fire forutsetninger må være oppfylt for at samfunnsborgerne skal kunne styre sin sameksistens demokratisk og være i stand til å forme de sosiale forholdene ved hjelp av politiske virkemidler. Jeg vurderer dette for å være svært

sentralt sett ut i fra denne oppgavens tema. Samtidig som det gir ett inntrykk av hva Habermas står for i 1999, nesten førti år dette at han skrev ”Borgerlig offentlighet”.

1. Det må foreligge et effektivt politisk apparat som kan implementere de kollektivt bindende avgjørelsene. Et offentlig administrativt maktapparat klart atskilt fra sivilsamfunnet. Funksjonsdeling.
2. Det må eksistere et klart definert kollektivt subjekt, ”et selv”, som de kollektive avgjørelsene kan knyttes til. Et selv for selv-bestemmelse og selv-omforming. Dette kravet ble oppfylt i form av selvstendige stater med grenser som opprettholdes av militærmakt.
3. Det må finnes et samfunnsliv kjennetegnet ved samfunnsborgere som kan la seg mobilisere for aktiv deltakelse i politisk meningsdannelse og avgjørelser med sikte på å realisere det felles gode. Habermas påpeker at nasjonalstaten formet siden begynnelsen av det 19. århundre er en abstrakt form for solidaritet mellom fremmede gjennom å kombinere den kulturelle følelsen av å utgjøre ”et folk” med å være samfunnsborgere.
4. Det må være et etablert økonomisk- og sosialt miljø som kan gjøres til gjenstand for legitimitetsforsterkende styring og organisering. Ledet av en demokratisk underlagt administrasjon. Og dette er nettopp hva Habermas mener kjennetegner velferdsstaten, slik den utviklet seg i siste halvdel av det 20. århundre. Velferdsstaten sikret, som nevnt, tilnærmet like borgerrettigheter, under en periode preget av norsk økonomisk vekst.
(Habermas 2006: 77)

Men igjen understreker Habermas at nasjonalstaten ikke lenger er tilstrekkelig autonom i territorial-, sosiale-, økonomiske- eller militære henseende. Og når ikke staten er uavhengig av ytre forhold, kan følgelig heller ikke samfunnsborgerne forme samfunnet politisk.

Uttrykket ”spontane grensekryssinger” kan dekke alt fra forurensning, organisert kriminalitet, sikkerhetsrisiki knyttet til teknologi, illegal våpenhandel, epidemier, men også konsekvenser av andre staters kalkulerede politikk. (som atomkraftverk)

(Habermas 2006: 78)

Underskudd i demokratisk legitimering kan oppstå selv når behovet for koordinering mellom stater blir møtt gjennom mellomnasjonale overenskomster. For å forstå hvorfor Habermas påstår dette, som han selv skriver ikke er åpenbart, kan jeg vise til utviklingslinjer som går helt tilbake til ”Offentlig Borgerlighet”.

For Habermas er det ikke tilstrekkelig for at en avgjørelse skal være demokratisk legitim at de berørte landene har deltatt aktivt i avgjørelsesprosessen.

Habermas bruker som eksempel på dette det store antallet avgjørelser som hovedsakelig byråkratiets eksperter tar i Brussel med konsekvenser for alle EU-landene. Innflytelsen er flyttet til overnasjonale komiteer bestående av representanter som myndighetene har utnevnt. Habermas hevder at den demokratiske meningsutveksling og beslutningstaking fremdeles er forankret innenfor den enkelte nasjonalstat. Da er det kanskje mulig å oppsummere Habermas sin bekymring slik: Globaliseringen stiller nasjonalstatene overfor to hovedutfordringer:

Det er nødvendig å etablere overnasjonale styringsmekanismer, men samtidig må hensynet til den demokratiske legitimering ivaretas.

Velferdsstaten må bevares og videreutvikles, men nasjonalstatens evne til å skattelegge svekkes av globaliseringen.

Så for Habermas er en av vår tids viktigste utfordringer hvordan det kan etableres effektive overnasjonale politiske enheter, uten at den demokratiske legitimeringen blir skadelidende. (Habermas 2006: 83)

”Kriteriene for utøvelse av legitim makt er forskjellig fra de som økonomisk suksess måles etter; for eksempel, markeder, i motsetning til politikken, kan ikke bli demokratisert.”

5.19 Verdenspolitikk uten Verdensregjering

Derfor mener Habermas at blir EU's handlingskapasitet innenfor ulike områder styrket, så må dette samtidig skje:

Samfunnsborgernes solidaritet, som til nå har vært knyttet til nasjonalstatene, må utvides til også å favne hele EU. Borgerne må være villige til å ”stille opp” for hverandre, uavhengig av den enkeltes nasjonale tilhørighet. Habermas’ tanker rundt dette er like aktuelle sett som en forstudie til etableringen av en global solidaritet. Habermas minner om at demokrati avhenger av en felles politisk kultur, men at det er viktig å trekke lærdom fra historien:

”i de europeiske statene i det 19. århundre ble nasjonalbevissthet og samfunnsborgernes solidaritetsfølelse utviklet gradvis ved hjelp av flere virkemidler. (Habermas 2006: 87)

De viktigste virkemidlene var ”skapingen” av ”nasjonens historie”, massekommunikasjon og allmenn verneplikt. (Habermas 2006: 87)

Habermas kaller denne prosessen for frembringelse av en kunstig form for solidaritet mellom fremmede. Kunstig tolker jeg i betydningen: ikke naturlig fremkommet, men villet fremkommet, nettopp ved bruk av blant annet de nevnte virkemidlene.

Solidariteten var resultatet av en abstraksjon av den lokale eller dynastiske bevisstheten til en nasjonal og demokratisk bevissthet. (Habermas 2006: 87)

”Hvorfor skulle ikke det være mulig for denne læreprosessen å fortsette utover nasjonalgrensene?” (Habermas 2006: 88)

Men Habermas ser mange store utfordringer:

Etablering av en EU-konstitusjon er bare begynnelsen. Denne vil bare muliggjøre den påfølgende demokratiske prosessen, som er helt nødvendig for at den skal slå rot. Et Europa av forente stater vil uansett anta en annen form enn en enkelt stat, og kan ifølge Habermas derfor heller ikke kopiere enkeltstaters legitimeringsprosesser. (Habermas 2006: 88)

Et fremtidig europeisk partisystem kan bare bli realitet i den grad alle de involverte lands nasjonale partier diskuterer dette på sine egne nasjonale arenaer, og at denne prosessen eventuelt resulterer i synliggjøring av interesser som best realiseres overnasjonalt gjennom det nye europeiske partisystemet. (Habermas 2006: 88)

Habermas tenker seg at denne skjellsettende diskusjonen må finne sted samtidig i de ulike landenes offentlige sfærer. De forskjellige temaene må synkroniseres og de ulike offentlighetene må også ha linker seg i mellom.

Skal de demokratiske hensyn ivaretas, må det etter hvert frembringes et europeisk "sivilsamfunn". Et sivilsamfunn med de samme kjennetegn som Habermas skisserer i "Borgerlig offentlighet": interessegrupper, ikke-offentlige organisasjoner, borgerinitiativ og alle de andre forhold som sikrer en velfungerende offentlighet. En offentlighet som kjennetegnes ikke minst ved kommunikativ rasjonalitet. Habermas innser at mangelen på ett språk som alle borgerne deler, er en utfordring for skolesystemet.

Men Habermas ser lenger enn til et forent Europa; et Europa som ville kunne bli en globalspiller i en størrelsesorden som gjør det mulig å ta opp konkurransen med USA. Helt sentralt for ham er mulighetene for Europa til å fremme at dagens løst koblede overnasjonale styringsenheter kan gi opphavet til en reformert organisering på globalt nivå. At en verdenspolitikk kan bli mulig uten en verdenregjering.

At Europa kunne bidra til en gradvis utjevning av de sosiale forskjellene i den nå så lagdelte verden, og dette uten at verdenssamfunnet mister sitt kulturelle mangfold.

Sannelig evner Habermas å fremme sine visjoner, men samtidig er ringen sluttet. Det er de samme byggestenene som skal utgjøre fundamentet for en bedre og sikrere fremtid for menneskeheten som de han synliggjorde i "Borgerlig offentlighet".

6. TRE CASE

6.1 Matvarekrisen

Direktør for det nordiske kontoret til Verdens matvareprogram Mikael Bjerrum uttaler april 08:

”De globale matprisene – som inkluderer basismatvarer som ris, hvete, bønner og mais – er steget med 55 % siden juni i fjor. Maten er tilgjengelig, men folk har ikke råd til å kjøpe den.”

(Aft. 17.04.08)

Matvarekrisen har særlig rammet Asia, Afrika og Latin-Amerika, nettopp fordi i alle disse regionene er en stor del av befolkningen blant annet kjennetegnet ved lav kjøpekraft. Når markedskreftene får spille seg ut vil de fysiske markedene fremby de ulike varer, men balansepunktet (pris/volum), tilbud/etterspørsel vil bestemme prisen. Går etterspørselen til en gitt pris opp og tilbudssiden er uforandret, vil likevektspunktet flyttes oppover, og følgelig øker markedspris. Tilsvarende hvis tilbudskurven endres ved at det til enhver gitt pris svarer et mindre volum tilbudt vare. En prisendring er følgelig ikke selvforklarende. Hva er årsakene til de drastisk økte matvareprisene?

Verdens matvareprogram og Verdensbanken mener det flere årsaker til at de globale matprisene er blitt så høye at en ny type hungersnød gjør seg gjeldende for millioner av mennesker allerede og truer 1 milliard mennesker.

1. En økning i olje- og energiprisene gjør hele produksjonskjeden dyrere.
2. Den økonomiske veksten i Kina og India har vært betydelig de siste ti årene. Dette øker både kjøpekraften generelt til deler av befolkningen og delvis begynner de også å etterspørre andre typer matvarer enn tidligere eller i langt større grad enn tidligere. Kjøtt er blant disse varene, og økt kjøttproduksjon

medfører et langt større forbruk av korn enn om menneskene spiser kornet selv uten å la det gå veien om oxen. (10 ganger!)

3. Værrelaterte kriser har ført til dårligere avlinger de seneste årene. I deler av Australia, som vanligvis har forsynt markedet med en betydelig produksjon, har det vært ekstrem tørke i syv år. Først i mars/april i år begynte det å regne, men bøndene vet ennå ikke om det kommer tilstrekkelig til å sikre avlingen.
4. Produksjonen av biologisk drivstoff tar bort store mengder av produkter som ellers ville gått til matvaremarkedet. Delvis er produksjonen av biodrivstoff begrunnet i miljøhensyn, delvis er det blitt økonomisk interessant pga økningen i oljeprisen. Satsingen på bio-diesel tok fart for to-tre år siden
5. Noen produsenter spekulerer i fremtidig stigning og holder tilbake matvarer i håp om enda høyere fortjeneste.
6. Finansverdenen har i mange år hatt finansielle instrumenter som muliggjør å investere i råvaremarkedet. Det være seg matvarer, kaffe, te, olje, mineraler osv. Men den sterke prisstigningen i basismatvarer har gjort disse investeringene mer interessante av flere grunner:
 - De stigende prisene medfører et generelt globalt inflasjonspress. Matvarer som stiger minst like meget i prosent som den generelle inflasjonsraten, er derfor en god investering mht at den opprettholder kjøpekraften til den som innehar ”posisjonen”.
 - Fallet i boligprisene og i aksjemarkedene har ført til at mange investorer har sett seg om etter andre investeringsalternativer.
 - Matvareprisene på basisvarer som ris har den siste tiden fremvist svingninger på inntil ca 6 % i løpet av et døgn. Det betyr at prisene fremviser stor volatilitet, det i seg selv gjør investering i basisvarer ekstra interessant for visse typer investorer. Investorer som til dels nyttiggjør seg av avanserte dataprogram. Spekulanter er en betegnelse som gjerne brukes på en del av dem.

Såkalte hedgefond har fått mye oppmerksomhet det siste året. Hedgefond finnes det mange typer av. Av samme grunner som for enkeltinvestorer/finansinstitusjoner har også mange hedgefond lagt en større del av sine investeringer i finansielle produkter knyttet til matvarer og olje. Det er viktig å ta i betraktning at hedgefondene forvalter så mange milliarder kroner at de til sammen utgjør en formidabel økonomisk kraft.

Verdens matvareprogram oppgir at selv før den globale økningen i matvareprisene hadde ca 850 millioner mennesker usikker tilgang på mat, blant disse 170 millioner barn. Selv før matvarekrisen døde i gjennomsnitt 25.000 mennesker pr dag av sult og underernæring.

Den fattigste delen av verdens befolknings mangel på kjøpekraft gjør at de må tilføres akutthjelp for matvarekjøp fra ”Verdenssamfunnet”. (jfr Habermas og globalisering) Seniorrådgiver Henning Otte Hansen ved Fødevarerøkonomisk Institutt ved Universitetet i København:

”Nydyrking av jord i Amerika og det tidligere Sovjetunionen vil løse matkrisen i løpet av toppen to år.” (Finansavisen 07.04.08)

Hansen spår at prisene skal ned 30 % i løpet av to år. Han fastslår at ”høye matpriser er en boble”. Videre vektlegger han at hvis man ser de siste 100 årene i perspektiv, oppdager du at matvarekrisene varer i ett til to år. Men som jeg nevnte ifm den indiske kvinnen som kjemper for at hennes familie skal overleve de nærmeste ukene, er det liten trøst å få ved å se det hele i ekspertens kjølige 100-årsperspektiv.

Dagens Næringsliv sin redaktør viser større ydmykhet med hensyn til tro på egen evne til å tolke problemkomplekset og foreskrive løsninger:

”Noen milliarder dollar i førstehjelp til fattige, sultende er den kortsiktige løsningen. De langsiktige løsninger og tiltak for å hindre gjentakelser er det vanskeligere å se. Men mindre det viser seg å være en boble, og boblen sprekker” (Dagens Næringsliv 29.04.08)

Finansavisens redaktør har tro på at markedet kan gi den fremtidige løsningen:

- Noen risproduserende land stenger nå grensene for eksport og innfører samtidig prisstopp innenlands. Dette er etter redaktørens mening det verste som kan skje:
”den økte prisen på ris er nemlig det beste incitamentet for økt produksjon”
- Kornprisene har økt kraftig verden over, og i USA vil dette få store langsiktige konsekvenser på tilbudssiden.
”I USA ligger nemlig enorme kornområder brakk fordi bøndene har fått statlig støtte for ikke å produsere ”for mye”.
- EU har brukt halve budsjettet til å subsidiere egen matproduksjon, som delvis er dumpet i utlandet. Dette har følgelig gitt mange produsenter i fattige land så dårlige betingelser at de ikke har kunne overleve på sin matproduksjon. I tillegg har EU betydelig beskyttelsestoll (som Norge) på mange matvarer.
- Verdens handelshindringer for mat må fjernes eller bygges ned

Finansavisens redaktør konkluderer med at slik går det når markedet settes ut av funksjon. (Finansavisen 30.04.08)

Han sier ingenting om de enorme ulikhetene i kjøpekraft som preger verdens befolkning.

FN's generalsekretær Ban Kimoon sier at de høye matvareprisene truer den globale veksten og politisk stabilitet. Han viser nettopp til at i vestlige land brukes bare 5-10 prosent av husholdningsbudsjettet på matinnkjøp. Men rundt tre milliarder mennesker overlever på under ti kroner om dagen.

For utviklingslandene kan det samlede økonomiske sjokket av både dramatisk matvarepris og oljeprisøkning på samme tid, få konsekvenser som pr i dag er uoverskuelige.

Sjefsøkonom Stephen King i banken HSBC anklager myndighetene i landene som nå er så hardt rammet, de burde oppfanget faresignalene for lenge siden.

”De antok at prisendringene fra ett år til det neste skyldtes uheldige

omstendigheter. De konkluderte med at det som går opp må komme ned”

King mener videre at den formidable økonomiske veksten mange land har hatt de siste årene, har skapt større skiller mellom de fattige og rike: mer i land som Kina og Brasil enn hva som er tilfellet i USA. (Dagens Næringsliv 22.04.08)

Rundt halvparten av verdens befolkning spiser ris daglig. Kun seks prosent av verdens risproduksjon omsettes utenfor produksjonslandene. USA er en stor eksportør, men produserer kun seks millioner tonn av de globale avlingene på 425 millioner tonn. De globale risreservene har minket siden år 2000.

(Firstgrain.com)

Thailand, USA og Vietnam er verdens største eksportører av ris. I Thailand oppfordrer myndighetene bøndene til å nytte situasjonen:

Redusere sultkatastrofen og øke egen velstand.

Landbrukssektoren står for under ti prosent av det thailandske bruttonasjonalproduktet, men hele 45 prosent av landets innbyggere arbeider i sektoren. Derfor uttalte Thailands statsminister på nasjonalt tv:

”Betal litt ekstra for noen eller spis litt mindre. Dette vil gi ekstra inntekter til risbøndene. De fortjener det.”

(Dagens Næringsliv 28.04.08)

For mange thailandske bønder muliggjør de høyere markedsprisene at de for første gang på mange år kan ha tre avlinger på en sesong. De fleste har gjeld og sliter vanligvis med å finansiere kjøp av kunstgjødsel.

Myndighetene har i mange år garantert en minstepris, i år bestemmer markedet.

Det har vært utbredt forskning de siste 40 årene for å komme frem til risvarianter som gir større avlinger. Men kvaliteten på denne nye risen blir sett på som klart dårligere enn naturris. (International Rice Institute)

FN's organisasjon for ernæring og landbruk (FAO) støtter bruk av genteknologi og genmodifisering av ris. Dette for å nå tusenårsmålene til FN om å halvere verdens fattigdom innen 2015. (International Rice Institute).

På grunn av matvarekrisen har det oppstått en internasjonal debatt vedrørende bruk av biodrivstoff. Debatten synliggjør sider ved globaliseringen som er sentrale i Habermas, Beck og Bauman sine resonnementer.

Biodrivstoff produseres i dag av korn, sukkerrør og oljeplanter. Biodrivstoff kan helt eller delvis erstatte diesel og bensin.

Viktige landbruksprodusenter som USA og Brasil har hatt en betydelig vekst i produksjonen. Store landbruksarealer settes av til etanol-produksjon. I Brasil hugges regnskog for å bli dyrkingsareal. Biodrivstoff basert på oljevekster kalles biodiesel, men etanol er biodrivstoff laget av sukkerrør eller mais.

(Magasinet Norgesfor 2008)

Norge: Regjeringen skal snart fatte beslutning. Statens forurensningstilsyn holder på med å utarbeide forslag til forskrift for omsetningspåbud av biodrivstoff i Norge.

(Dagens Næringsliv 08.05.08)

EU går nå foran i verden mht å forsøke å stramme inn på kriteriene som skal regulere produksjonen og bruken av biodrivstoff. Et av forslagene som skal behandles på ministermøtet i juni 08, er at biodrivstoff må gi 50 prosent mindre CO₂-utslipp samlet sett enn fossilt drivstoff (opprinnelig forslag 35 prosent). EU's forslag krever også at produksjon av biodrivstoff ikke må innebære at råvarene skal være dyrket eller hentet fra områder med stort naturmangfold. Og heller ikke være dyrket på områder som er omformet fra å være områder med stor karbonbinding, som våtmarker og sammenhengende skogsområder. EU's langsiktige målsetting er å satse på andre-generasjons biodrivstoff. Dette kan produseres av halm, slakteavfall, fiskeavfall og lignende. Men tekniske problemer har skjøvet dette stadig lenger ut i tid. Nå mener forskere at det kanskje ikke vil være klart for å ta i bruk i stor skala før 2017-2020. Og i mellomtiden skjer der storstilte investeringer og bruksendringer av enorme landområder. Bare i siste halvpart av 2007 ble ca 3 millioner mål regnskog i Brasil ryddet for å bli dyrkingsområde. Det globale markedet for biodrivstoff er estimert til å

være ca 500 milliarder norske kroner. Ett menneske kunne leve ca 365 dager på den mengden korn som går med til å fylle én tank på en gjennomsnittlig SUV.

(Time 14.04.08)

Miljøvernminister Erik Solheim sier Norge vil støtte EU's initiativ. Men han legger til , og det understreker etter min mening hvor komplekse og uoversiktlige forholdene er blitt. I den verden Beck skisserte stilles selv den mest ”miljøengasjerte” politiske aktør til veggs. Hun kan håpe at virkningene av de politiske tiltakene blir som tiltenkt, men noen sikkerhet for det vet de klokeste av dem at det i den globale verden, langt i fra vil være.

”Men hvis det skulle vise seg at en slik innstramming får utilsiktede negative konsekvenser for matvarepriser, vil det være grunn til å ta det opp til ny vurdering”. (Erik Solheim, Dagens Næringsliv 08.05.08)

Plante- og dyremangfoldet: Cerrado er et tropisk savanneområde i Brasil. Det får langt mindre oppmerksomhet i offentligheten enn Amazonas' regnskog. Men den er en av verdens rikeste økoregioner; med 10.000 plantesorter hvorav halvparten bare finnes i Cerrado. Skogen er ikke så tett som Amazonas, men området er tre ganger så stort som Texas, så en betydelig mengde CO2 lagres. (World Wide Fund for Nature) En lokal jordeier intervjues i Time april 08:

”Prisen på land i Cerrado går opp, opp, opp. Mine venner sier jeg er en tosk, og min kone gikk nesten fra meg. Men jeg ønsket å bevare noe her. Snart kan det meste være borte.”

Magasinet Science publiserte nylig en rapport hvor en hovedkonklusjon er at når tapet av skogsareal blir tatt med i regnestykket, så medfører etanol utvunnet fra korn og soyabiodrivstoff, dobbelt så store CO2-utslipp som vanlig bensin. Etanol basert på sukkerrør er meget renere, og rapporten fastholder at biodrivstoff basert på avfall kan ha et stort potensiale.

Til slutt vil jeg illustrere ”Becks lov” om de uintenderte konsekvenser:

Tema: Hvordan amerikanske bønders handlingsvalg kan føre til tap av regnskog og savanne i Brasil

Pr i dg går ca 1/5 av kornavlingene til USA's ca 100 etanolraffinerier. Økt etterspørsel har presset prisene til rekordnivå. Dette har medført at mange bønder har funnet det rasjonelt å erstatte soyabønneavlinger med kornproduksjon. Tilbudet på soyabønner reduseres, og prisene går opp. Dette oppfanger jordeiere i Brasil som eier eller leier ut jorden til kvegfarmere. Jorden tas heller i bruk til produksjon av soyabønner. Det betyr at kvegfarmerne må finne nye områder for kveget: Økt press på regnskog- og savanneområdene.

Hva skal den enkelte samfunnsborger i Norge velge ut i fra dagens kunnskap om biodrivstoff?

Jeg gir ordet til miljøvernminister Erik Solheim.

Dagens Næringsliv spør ham:

”Vil du anbefale folk å vente med å gå over til biodrivstoff til kontrollen er bedre?”

Erik Solheim:

”Som politiker skal jeg hele tiden ha fokus på hvordan vi kan regulere markedet bedre, ikke komme med individuelle råd.”

Erik Solheim sier videre at han har et annet viktig mål: ”rask innfasing av neste generasjon biodrivstoff”. (Dagens Næringsliv 08.05.08)

Men det gir ikke den enkelte samfunnsborger særlig god rettleiding stilt overfor dagens konkrete valg.

Som nevnt kan andre generasjonsbiodrivstoff ligge mange år frem i tid.

For hver år øker verdens befolkning med ca 70 millioner nyfødte. Utfallene av den i stor grad markedsstyrte kampen om bruken av jordoverflaten, gir mange grupper av disse en stor sannsynlighet for at de er døde før den bedrestilte delen av verdens befolkning kan fylle bilene med andregenerasjons biodrivstoff, eller med den ”beste samvittighet” ta en oval weekend i Thailand, fløyet tur/retur med Virgin Airlines. Et såkalt pionerselskap mht biodrivstoff, i hvert fall profilerer de seg slik. Men matavfall er det lenge til flyene kan drives av.

Etterskrift:

Så mye medmenneskelig empati er det kanskje ikke tid til å pleie hvis man er sjef for en av verdens store kunstgjødsselfabrikker. Yara som ble skilt ut fra Norsk Hydro i 2004 har fått tidoblet børskursen siden den gang. Hoveddelen av oppgangen kom etter at matvarekrisen begynte å bli åpenbar i andre halvpart av 2007.

De siste 4 månedene har kursen doblet seg. Yara er markedslederen i verden; med 7 % av markedet.

På presentasjonen av resultatene for første kvartal 08, er konsernsjef Thorleif Enger i særdeles oppløftet humør:

”Jeg må få lov til å smile litt i dag”

Og Dagens Næringsliv rapporterer at bare i løpet av presentasjonens første halvtime steg aksjen så meget at Yaras samlede markedsverdi hadde økt med 10 milliarder kroner. Investorene delte tydeligvis Engers entusiasme for markedsutsiktene for kunstgjødsel. Det Yara hadde oppdaget var at prissensibiliteten for kunstgjødsel pga de nye markedsforholdene for en rekke basisprodukter, var endret i retning av langt lavere prissensibilitet enn tidligere. Bøndene verden over etterspør nesten like mye kunstgjødsel selv om prisen for eksempel øker med 30 %. Dette overrasket også aksjeanalytikerne som hadde langt lavere resultatestimater for første kvartal 08 enn det som ble presentert. 1. kvartal 07: 1,8 milliarder kroner, 1. kvartal 08: 4,0 milliarder kroner.

På fire måneder (jan – apr 08) har Yara kunnet sette opp prisen på kunstgjødsel fra 350 dollar til 500 dollar.

Pr i dag sitter konsernsjefen på en urealisert opsjonsgevinst på 150 millioner kroner.

”Jeg har fått nok kjeft for de opsjonene, jeg”

Hvordan ville Adam Smith kommentert presentasjonen?

Et forslag:

Adam Smith: ”Det er imponerende tall fra Yara. Selskapet har virkelig hatt glede av sin produktposisjonering dette kvartalet. Norsk Hydro hadde et langsiktig mål å bygge Yara opp til å bli en betydelig aktør i verdensmålestokk. Det klarte de og nå står det selvstendige selskapet trygt på egne økonomiske pilarer.

At Yara som markedslederen bare har syv prosent av markedet, ser jeg som positivt. Yara bør ikke komme i en situasjon som tenderer mot oligopol eller monopol. Jeg har alltid forfektet idealet om mange produsenter, så ingen kan utøve markedsrett, men jeg innser at dagens industri skiller seg betydelig fra den knappe produksjonen jeg tok utgangspunkt i. Yara oppnår effektiviseringsgevinster pga stordriftsfordeler. Dette kommer samfunnet til gode. Verdiskapningen økes.

De økte prisene har sent entydige signaler til Yara: øk produksjonen, vi trenger mer kunstgjødsel og vi kan betale.

Yara ønsker å vokse slik at de får ti prosent av markedet. Men konsernsjefen har nok rett i at "rimelig prisede" oppkjøpskandidater sannsynligvis ikke finnes. Bransjen har fått økt fokus fra investorer og finansmiljøet generelt. Vi kan vel egentlig beskrive det som en re-prising av hele bransjen. Konsernsjefen sier han allikevel har flere kandidater i kikkerten.

Og jeg legger til at en av velsignelsene ved et velfungerende aksjemarked, er at Yara kan spørre aksjonærene om penger. Den høye aksjekursen gjør det også mer attraktivt for aksjonærene at Yara gjør oppkjøp med oppgjør helt eller delvis i nyutstedte Yara-aksjer. Men så gode som markedsutsiktene er kan Yara like gjerne gjøre en offentlig kapitalutvidelse; nye aksjonærer vil strømme på. For slik er velsignelsen ved velfungerende markeder. Samfunnets ressurser settes inn der de trengs mest!"

Avslutter Adam Smith.

Og legger til: "Konsernsjef Engers oppgave er ikke å vise empati med verdens fattige. Han skal tenke på aksjonærene og sine egne opsjoner, når han gjør sine økonomiske disposisjoner, det er også de fattige tjent med. Tårer har aldri mett noen. Men jeg har ingen grunn til å anta at ikke Enger har høy moral og er en gentleman posisjonen verdig."

6.2 Kredittkrisen

Et velfungerende bankvesen utgjør en kjernebestanddel i det kapitalistiske system. Oppstår problemer i denne sektoren forplanter de seg nesten umiddelbart til resten av systemet. Staten har i avanserte økonomier en støtdempende funksjon.

Globaliseringen som ikke minste kjennetegner finanssektoren, medfører at store forstyrrelser gjennom en serie ringvirkninger kan ramme hele verdensøkonomien. Og helt på linje med Beck og Baumans synspunkter viser den siste kredittkrisen 2007/08 hvor stor grad av uforutsigbarhet det globale økonomiske system preges av.

I hvilken grad kan denne kredittkrisen forklares med tradisjonell økonomisk teoris modell om rasjonelle og allvitende aktører? Kan irrasjonelle handlinger på organisasjonsenhets nivå (institusjonell irrasjonalitet) delvis forklares med rasjonell atferd på individnivå? At utallige rasjonelle handlinger tatt på individnivå samlet sett gir virkninger som for organisasjonen som helhet er uønsket? Og hvem i organisasjonen kunne eventuelt vært i stand til å ivareta organisasjonens overordnede interesser?

Og hva med konsekvensene på samfunnsnivå, eller sett i enda større perspektiv?

Når sentralbanker må gripe inn for å redde finanssystemet fra en reelt truende kollaps, mener jeg at det er dekning for å hevde at det er fellesskapets midler som settes til disposisjon. Fellesskapets midler må brukes til å berge et system som følgelig ikke er selvregulerende.

Et system hvor det tas så høy risiko av så mange aktører at systemet som helhet settes i stor fare. Finanssystemet er selve hjertepumpen i det kapitalistiske økonomiske systemet. Og bryter det økonomiske systemet sammen, rammes de alle fleste.

I år 2000 sprakk It-boblen som tidligere omtalt, i 2003 ble det avslørt utemmet grådighetskultur og grovt regnskapsjuks i noen av USAs største selskaper; ENRON og World Com.

Det velrenommerte revisjonsfirmaet Arthur Andersen som skulle sikre at selskapet holdt seg innenfor lovreglene, men den oppgaven skjøttet de langt i fra og med skjebnesvangert resultat.

Lange fengselsstraffer soner nå ledelsen i ENRON og Arthur Andersen er som kjent strøket av kartet. Bruddene på god revisjonsskikk/rådgivning var så grove at navnet ikke var til å redde.

De første årene av 2000-tallet var kjennetegnet ved internasjonal børsnedgang. Ringvirkningene fra it-sektoren var i ferd med å spre seg til den generelle økonomien. Over-investeringene innen it-sektoren hadde vært massive, og for systemet som helhet absolutt ikke rasjonelle. I USA satte sentralbanksjef Greenspan ned renten en rekke ganger, for å dempe ringvirkningene og skape investeringslyst. Fordrive den økonomiske melankolien med bedre muligheter for både bedrifter og privatpersoner til å kunne ta opp nye lån og refinansiere til lavere rente. Kredittkortrentene ble lavere og det samme gjaldt boliglånsrentene. Endog president Bush oppfordret amerikanerne til å kjøpe sitt eget hjem. I 2003 hadde Federal Reserve satt renten helt ned til rekordlave én prosent. Jeg vil anta at det medførte at den laveste flytende boliglånsrenten lå på ca 2-2,5 prosent innenfor 70-80 % av låneverdi, altså forlokkende lav.

Særlig sett opp i mot mulighetene for fremtidig verdistigning. For priskurven var begynt å peke oppover. I 2005 var årsveksten oppe i over 15 prosent i USA, og i noen områder langt mer, det er disse som nå faller mest (bortsett fra New York hvor attraktive boliger for den bedrestilte middel- og overklassen holder stand; ”et marked for seg”).

Boligbyggingen øker også kraftig i denne perioden og er med på å forhindre et større økonomisk tilbakeslag, og Greenspan får fornyet tillit og forlenget sin sentralbanksjefsperiode med fire år. Greenspan hadde ridd av den stormen som it-boblen hadde skapt, var omkvedet i finanspressen.

Og når boligverdiene øker så tar det heller ikke lang tid før pressen kommer med gode råd til ”folk flest”: Refinansier dyre lån (som kredittkort og billån/forbrukslån) med sikkerhet i boligen din. ”Den kan være mer verdt enn du tror!”

Kombiner dette med 1) bankenes og finansinstitusjonenes utlånsvilje og 2) fremtidsoptimisme i befolkningen. Resultatet ble ikke bare refinansiering av kostbar gjeld, men opptak av ny gjeld.

Gjeld som kunne finansiere større bolig (siden egenkapitalen øker ved verdistigning) og oppgradering av eksisterende, men like gjerne hva jeg som samlebetegnelse vil betegne som forbruk. Da inkluderer forbruk såkalte kapitalvarer som bil, båt, campingvogn og lign. Investeringer som vanligvis faller raskt i verdi, og som i nedgangstider kan ha betydelig verdifall.

Så gode forbrukere viste amerikanerne seg å være at befolkningen som helhet hadde negativ sparerate. Etter min mening er det om det opprettholdes over noen år et ganske så sikkert tegn på at oppgangen vil kunne etterfølges av en for mange dramatisk økonomisk nedgang. Med tanke på denne masteroppgavens rasjonalitetstema fulgte jeg utviklingen med skjerpet interesse. Resultat i USA: totalgjelden øker kraftig og befolkningen blir mer sårbar for fremtidige renteøkninger. I lærebøker om aksjekjøp blir det gjerne vist til at når den siste pessimist er blitt optimist, er det et godt salgssignal. For hvem skal da drive markedet høyere? Alle som er potensielt interessert i aksjekjøp har posisjonert seg. (Oddmund Grøtte: ”Aksjekjøp og daytrading”/Finn Øystein Bergh: ”Aksjeskolen”)

Selvfølgelig er dette en grov forenkling, men jeg mener den er relevant også for boligmarkedet. I USA ble nye deler av befolkningen trukket inn i markedet. Grupper som tradisjonelt ikke ble betraktet av finansinstitusjonene som attraktive låntakere, fikk muligheten til å bli eier av egen bolig.

Selskapet Ameriquest ble en av de mange aktørene innen det nye utlånsmarkedet. I Dagens Næringsliv (05.04.08) intervjues en av de ansatte ved låneavdelingen til Ameriquest (et av USAs største uavhengige boliglånsforetak); Mark Bomchill.

Intervjuet gir et interessant innblikk:

- Ledelsen ansatte personer med liten eller ingen erfaring fra boligmarkedet, eller helst ville de ha bruktbilselgere og personer som var flinke til å selge medlemskap til helsestudioer. Dette er folk som er dyktige til å presse gjennom et salg på den harde måten – raskt.
- Bedriftskulturen var klar: ”Gjør hva som helst for å prakke et boliglån på personen i den andre enden av telefonrøret.”
- For å få kunden til å oppfylle betingelsene for å få lån, var lånselgerne villige til å forfalske kreditthistorier eller gjøre mindre ”justeringer”

- ”Vi sa hva som helst for å overbevise kundene om at de måtte ta opp lån eller refinansiere”
- De tenkte på provisjonen. ”Når folk ser penger foran seg, gjør de hva som helst for å tjene en ekstra dollar”.

Er dette eksempel på rasjonell instrumentell atferd på individnivå som bedriftskulturen fremmer, men som går utover bedriftens interesser som helhet? Ikke nødvendigvis.

For lånene kunne selges videre!

Lånene til personer med lav inntekt og dårlig betalingsevne, såkalte ”subprime”, kunne pakkes sammen og markedsføres videre i det finansielle systemet under mer nøytrale betegnelser. (som CDO-er)

Men før jeg går nærmere inn på dette, vil jeg understreke at dette caset så langt ikke har avdekket på hvilket grunnlag den typiske lite kredittverdige boligkjøper fattet sin beslutning. Jeg skal forsøke å belyse dette nærmere noe lenger ut i caset.

Forløperen til dagens kompliserte CDO’er, kom på markedet på slutten av 1970-tallet. I sin originale form var det huslån som var slått sammen og konvertert til obligasjoner. Disse obligasjonene kunne så videreselges på et stadig mer internasjonalt og sammenknyttet finansmarked.

Overskuddslikviditet i Tokyo kunne finansiere huskjøp i Texas.

CDO’er skal da gi en jevn strøm av innbetalinger fra de ulike låntakerne (boligeierne). Sammenbundtede lån kan videre deles opp i ulike deler med forskjellig risiko. På 2000-tallet fikk mange CDO’er en svært komplisert struktur. Dette muliggjorde å tildekke de reelle risikoene som porteføljen av lån som obligasjonen besto av, representerte. Dette kombinert med at kredittmarkedet i en periode har priset risiko lavere enn vanlig historisk sett, muliggjorde hva som i ettertid har vist seg å være til dels grove feilprisinger av verdipapirene. Risikoen var langt høyere enn den kjøperne la til grunn. Er det høy risiko forlanger kanskje en obligasjonskjøper 10 % forventet avkastning, hvis en sikker pengeplassering gir 2-3 %. Det er derfor av største betydning for kjøpers risikostyring at de reelle risikoene er synlige og kan

legges til grunn i kjøperens kalkyler. Store finansielle kjøpere vil kunne balansere sammensetningen av samlet obligasjonsportefølje på en slik måte at den samlede risikoeksponeringen står i forhold til selskapets finansielle ryggrad/egenkapitalen.

Hvem var så avtagere av disse til dels svært avanserte CDO'ene (langt mer avanserte enn jeg her har synliggjort)?

Til dels gikk de fra den ene aktøren til den andre, til dels via ”mellommenn” som bare formidler (ref Terra-saken).

En meget betydelig kjøper av CDO'er har vært investeringsbankene. Dette er ikke en vanlig bank i norsk forstand.

Investeringsbanker som Lehmann Brothers, Bear Stearns (klarte seg godt gjennom 1929-krakket) utgjør en viktig del av USAs finansielle grunnfjell. Velkjente merkenavn i den globale økonomien. Sentralbanksjefen har som en av sine stabiliseringsoppgaver å regulere finansmarkedet. Men overholdelse av regelverket kan legge demper på potensiell fortjeneste.

Bear Stearns lånte inn penger for å låne dem ut til en høyere pris. Så lenge boligboblen ikke hadde sprukket var selv dårlige låntagere interessante. For å kunne omgå myndighetenes reguleringer og kontrollrutiner, opprette Bear Stearns og flere andre investeringsbanker, datterselskaper som ikke var gjenstand for disse reguleringene. Myndighetene ble ført bak lyset, og den totale risikoen investeringsbankene utsatte seg for var blitt usynliggjort.

Investeringsbankenes innlån var til dels svært kortsiktig, dvs at de var ekstra sårbare for selv korte tørkeperioder i lånemarkedet. Store deler av gjelden måtte hyppig re-finansieres.

Kredittderivater spilte også en viktig rolle i dette finansielle spillet:

Enkelt forklart er dette en form for forsikring av gjelden: På samme måten som huseierne gjennom forsikringspremien kan sammen betale for det ene av 4000 hus som brenner årlig og i tillegg gi forsikringsselskapet som organisator, en årlig forventet fortjeneste.

Den som kjøper et kredittderivat beskytter seg mot tap dersom vedkommende har lånt penger/eller investert i går konkurs.

Forsikringspremien følger selvsagt beløpet som skal sikres, men avhenger også av hvordan kredittderivat-utstederen vurderer risikoen forbundet med selskapet vedkommende har lånt penger eller investert i.

Det er viktig å understreke at skulle konkurs inntreffe, utbetales forsikringssummen mot å levere forsikringssejler et verdipapir (lånepapirer eller investordokument) pålydende samme verdi som forsikringssummen.

Dette har muliggjort en utstrakt selvstendig handel med kredittderivater. Både fordi derivatet kan videreselges, men også fordi det i tilfellet konkurs i selskapet derivatet skal dekke, vil være enkelt å kjøpe verdipapiret forsikringen dekker. Men siden selskapet er konkurs får man det til langt under pålydende. Differansen er hva man tjener.

Kort sagt når CDO'er og kredittderivater og mange andre finansielle instrumenter kombineres, blir resultatet manglende innsyn for både aksjonærer og myndigheter i finansselskapenes risikoprofil. Balansen gir ikke tilstrekkelig informasjon.

Økonomene Chichilnisky og Wu har forsøkt å bevise at selv om derivatene er risikoreduserende for den enkelte investor, så vil den overordnede systemrisikoen bli høyere desto mer utstrakt bruken i et marked er. (Dagens Næringsliv 03.03.08)

Men hva skjer dersom en forsikringsutstedende bank går overende, såkalte monolines? Når ledelsen/investorene/finansieringskildene av monolines oppdager at de risikerer å måtte foreta betydelige forsikringsutbetalinger, har de i grove trekk valget mellom å stoppe utstedelsene av nye kredittderivater og forsøke å skaffe seg mer egenkapital/eller større låneopptak for å ha som buffer mot de fremtidige mulige forpliktelsene.

Uansett vil de sette opp drastisk forsikringspremien ved utstedelse av nye kredittderivater. De foretar en re-analyse av alle selskapene de har forsikret eller kan komme til å forsikre. Risikopremien generelt blir betraktelig høyere i et marked som nå tolkes som uoversiktlig og med muligens mange skjulte tapsbomber, i tillegg til selskapene som allerede har flagget betydelige problemer eller har søkt om

konkursbeskyttelse. Og når risikopremien økes blir det også vanskeligere for vanlige selskaper og vanlige banker å skaffe seg lån til en akseptabel rente.

Dette synliggjør hvordan kredittørken forplanter seg gjennom systemet.

De økonomiske svakeste låntakerne hadde finansiert huskjøpene til dels 100 % eller mer (!), slik at gjelden i utgangspunktet var lik eller over boligens reelle verdi.

Finansieringen var ofte kortsiktig, dvs renten var ikke låst fast, og lånene måtte i tillegg fornyes etter relativ kort tid.

Hvilket scenario forholdt så kjøperne seg til?

- Rent faktisk kunne de allerede i 2003 konstatere at boligprisene var på vei oppover. Siste bunn ble nådd i 1997.
- Både eiendomsmeglerne og långiverne har generelt sannsynligvis forespeilet fortsatt prisstigning på boliger.
- Når lånet skulle refinansieres og markedsrenten eventuelt var ”noe høyere” ville verdistigningen kunne muliggjøre fortsatt lav rente pga at låntaker da kunne stille bedre sikkerhet bak lånet
- I verste fall kunne kjøperen selge boligen med en forventet god fortjeneste.

Fra slutten av 1996 til toppen ble nådd i første kvartal 2006, steg boligprisene i USA med 86 prosent korrigert for inflasjon.

Jeg legger til at selv seriøse finanstidsskrifter som Newsweek og The Economist omtalte lavrenteperioden som innledningen på en mulig ny lavrentepoke. Verden var preget av en pengeoverflod som gjorde prisen på penger lavere og lavere.

Problemer i lånemarkedene kan delvis sees i sammenheng med at Kina og de oljeproduserende landene i Midtøsten på 2000-tallet har hatt enorme overskudd i sin utenrikshandel. Store deler av disse pengene er blitt plassert i USA.

Da kredittkrisen var et faktum, så de amerikanske storbankene Citigroup, Merrill Lynch og J P Morgan ingen annen løsning enn å reise til Midtøsten og Kina. Det er et prestisjenederlag for amerikansk og vestlig økonomi av en slik størrelsesorden at verden neppe har opplevd tilsvarende. Det er statlige fond i Kina, Abu Dhabi og

Singapore som i all hovedsak har reddet disse tre av USAs største investeringsbanker ved å skyte inn ny kapital. I den moderne kapitalismens verden kan være eller ikke være avgjøres iløpet av ett døgn eller to. Lite betryggende for samfunnene, men ikke desto sant. Bear Stearns konsernsjef trengte ikke pakke kofferten, investeringsbanken hadde stilt seg så dårlig at ingen andre enn Sentralbanken i USA var villig til å forhindre konkurs:

JP Morgan var villig til å overta banken til \$ 2 pr aksje, budet ble senere høynet til \$ 10. En absolutt forutsetning for overtagelsen var at Sentralbanken tilførte Bear Stearns balanse milliarder av dollar.

\$ 10 pr aksje innebar verdsettelse av banken til \$ 2,3 milliarder. På sitt høyeste var den priset av aksjemarkedet til \$ 20, og så sent som tre uker før sentralbankens redningsaksjon til \$ 9,5 milliarder!

At JP Morgans første tilbud var bare \$ 2, understreker det kaotiske i situasjonen. Og børskursene til de andre investeringsbankene som var i faresonen kunne falle/stige med inntil 40-50 prosent på en handledag. Det er uten historisk parallell! Overgår 1929. Heller ikke det særlig betryggende.

- \$ 30 milliarder måtte Sentralbanken tilføre Bear Stearns balanse for at JP Morgan Chase skulle være villig til å overta banken.
- Ca halvparten av Bear Stearns 14.000 ansatte må regne med ikke å få fortsette hos JP Morgan

Hva så med de rasjonelle aktørene? Finnes de i ledelsen av investeringsbankene som ”med sikker hånd” ble ledet mot stupet?

Styreformann og tidligere president i Bear Stearns har fått redusert sin formue fra \$ 500 millioner til \$ 60 millioner. Så det burde være klart at han mistet kontrollen, og risikerte å miste alt.

Men da toppledelsen i Merrill Lynch og Citigroup ble skiftet ut pga store finansielle problemer, fikk de med seg flere titalls millioner \$ i ”kompensasjon”.

(Financial Times 22.03.08)

Langt flere enn toppledelsen får store bonusutbetalinger i oppgangstider. ”Kampen om de gode hodene” er stor og ofte må eierne av finansinstitusjonene inngå bonusavtaler som innebærer at gjerne 40-50 prosent av overskuddet deles ut til nøkkelpersonell. Men dette bygger inn en alvorlig skjevhet i risikofordelingen: Årsoverskuddsdeling er en modell som belønner kortsiktighet; i den forstand at går satsningen bra på kort sikt kan de ansatte ta ut betydelige bonuser, og kombinert med rask jobbskifting som er normen innen finanssektoren, fører dette til en tendens i retning av aggressiv risikotaking. Går det galt på lengre sikt må eierne ta tapet. Tilbakebetaling av bonus har man aldri hørt om, med mindre det er knyttet til kriminelle handlinger. Går det verre enn galt, men institusjonen har samfunnsmessig stor betydning, tar som vist samfunnet regningen. Og staten er ikke alltid like hard mot eierne som Den Norske Stat var under bankkrisen i Norge på 90-tallet. De store bankene ble reddet som institusjoner, men aksjene nullet. Bankenes sikringsfond garanterte uansett private innskudd opp til én million kroner, men på grunn av den statlige intervensjonen, ble ikke garantien utløst. Ingen tapte sparepengene sine, men svært mange hadde gjennom årtier blitt fortalt av økonomiske rådgivere/aksjeksperter at bankaksjer var gode langsiktige pengeplasseringer. Velegnet til pensjonssparing.

Kredittkrisen nå synliggjør at det er innebygde skjevheter i risikofordelingen, både mellom institusjonene og samfunnet, og internt i institusjonene. Både EU og Federal Reserve har nå satt på agendaen å få utarbeidet/iverksatt et system som begrenser institusjonenes risikotaking.

Det Internasjonale Pengefond (IMF) anslår tapene etter subprime-krisen til to og et halvt oljefond, minst. Og det er bare i USA. Dvs \$ 3.100 pr innbygger. Men IMF understreker at tallet kan bli større; blant annet kan de negative ringvirkningene fra økonomien for øvrig tilbake til finansnæringen bli langt større etter hvert.

(Finansavisen 09.04.08)

Det som er særlig interessant ved det foreløpige anslaget IMF oppstiller er at bare \$ 225 milliarder av de samlede anslåtte tap på \$ 945 milliarder, er direkte subprime boliglån (\$ 45), svake boliglån (\$ 30), kredittkort (\$ 20) og lån til næringslivet (\$ 80).

Så hovedtyngden, \$ 720 milliarder utgjøres av diverse strukturerte produkter \$ 450 milliarder, Asset Backed Securities \$ milliarder og diverse \$ 60 milliarder. Så subprime tap på \$ 45 milliarder medfører ytterligere tap på ca \$ 680 milliarder, og det bare i USA. Så store er smitteeffektene i et moderne markedsbasert finansielt system. De sentrale spillerne er banker og meglerhus som driver med liten egenkapital og mye gjeld. På den måten blir oppgangstidene så gyldne, men som den siste kredittkrisen viser; nedturen desto farligere for systemet som helhet. Bankene vil alle forsøke å redusere sin risikoeksponering, så balansene krympes. De er villige til å låne ut mindre enn før; lån fornyes ikke. Og siden bankene har liten egenkapital i forhold til utlånes størrelse (for å maksimere avkastningen på kapitalen), vil selv relativt små tap på utlån kraftig redusere egenkapitalen. Bankene blir da selv mindre låneverdige. Kredittforsikingselskapene vil ikke lenger forsikre innlån til bankene, eller bare til skyhøy premie. Når alle bankene gjør mer eller mindre det samme, kommer markedet helt ut av kontroll. Markedet har vist seg å være alt annet enn selvregulerende.

”USA er et episenter, men også andre land rammes i stigende grad, noe som viser svakheter i risikostyringssystemer og årvåkenhet”, mener IMF. (Finansavisen 09.04.08)

”Sentralbankenes krisetiltak til nå kan ha svekket kredittdisiplinen” (IMF)

Hva så med de ”rasjonelle” økonomiske aktørene?

IMF påpeker at de siste årenes sterke økonomiske vekst, lave renter og velvilje blant investorene, har skapt et miljø hvor mange finansforetak har hatt en avslappet holdning til likviditetsrisiko. Fondet anbefaler derfor at finanskonsernene må utføre tøffere ”stress-tester” for å avgjøre hvor mye likviditet som trengs for å overleve i en periode med begrenset kreditt-tilgang. Dette er ikke akkurat en beskrivelse av rasjonelle aktører på organisasjonsnivå.

Hva så med investorene?

IMF mener at de må få mer informasjon om selskapenes likviditetsposisjon, - informasjon om risiko og informasjon om strategi. Investorene har altså heller ikke oppfylt kravene som stilles til rasjonelle aktører. Men delvis er de ført bak lyset.

IMF konkluderer i rapporten publisert i april 2008 at ”dagens finanskriser gjorde det nødvendig for sentralbankene å involvere seg mer enn noensinne, men det offentlige kan ikke bli sittende igjen med regningen.

STRUKTURERTE PRODUKTER

IMFs rapport omhandler også de ”strukturerte produktene” som har rammet de åtte norske kommunene så hardt. (”Terra/Citibank-skandalen”)

IMF mener at nye regnskapsregler kan ha bidratt til krisen. Reglene krever at investeringer hele tiden bokføres til markedspris. Dette kombinert med tilsynsmyndighetenes krav om at særst tapsbringende verdipapirer må selges gjorde kursfallene selvforsterkende.

Videre påpeker IMF at ettersom mange av instrumentene lå utenfor bankenes balanse (som tidligere nevnt), ble den tilknyttede risikoen ikke tatt høyde for. Og jeg legger til: effektivt skjult for myndighetene og finansielle aktører.

IMF konkluderer med at strukturerte produkter må standardiseres. Slik at de blir lettere å forstå og mer likvide. Myndighetene må sikre at nok informasjon distribueres til markedet.

George Soros som ble mangemilliardær etter å ha spekulert mot det britiske pundet i 1992, mener dagens kriser er den verste etter annen verdenskrig. Krisen markerer slutten på den vel 60 år lange perioden hvor dollar har vært verdens fremste reservevaluta. Dette har gitt USA enorme fordeler:

”Ikke minst kan man låne av andre land i sin egen valuta – det vil si ved å trykke mer av sine egne penger”.

”I verste fall kan man selv sørge for at verdien av gjelden synker ved å la dollaren falle i verdi”.

(Aftenposten 26.01.08)

Utlendingene som har finansiert i mange år de formidable handelsunderskuddene til USA, opplever nå at dollaren på få år har tapt 20 – 35 % av sin verdi mot andre sentrale valutaer.

Vil økonomiske kriser komme med økende hyppighet?

Er sentralbankene i økende grad maktesløse overfor de voldsomme markedskreftene? Selv x-sentralbanksjef Greenspan mener nå at markedsboblene vil komme hyppigere, og ha hevder at strengere regulering av finanssystemet har vist seg absolutt påkrevet. Sentralbankene står tydeligvis overfor ganske så uoverskuelige utfordringer om ikke også de skal miste sin status som rasjonelle aktører, med klare styringsmål og full kontroll over virkemidlene og kunnskap om konsekvensene.

EU OG KREDITTKRISEN

Euro gruppen i EU består av finansministrene fra eurosonen: Kredittkrisen og mulige nye lovforslag diskuteres. Pr 1. mai 08 tyder det på at realøkonomien i store land som Tyskland og Frankrike klarer seg relativt bra. Verre er det i Spania og Storbritannia hvor kredittkrisen slår sterkt ut i realøkonomien.

Sett ut i fra denne oppgavens fokus på rasjonalitet er det meget interessant å konstatere at EU så langt heller i retning av reguleringer som går helt ned på nivået til den enkelte finansansatte. EU's finansministre diskuterer forslag som tar sikte på å endre incentivstrukturen som den enkelte finansmedarbeider foretar sine handlinger innenfor. Incentivene skal endres slik at valgene i større grad ivaretar samfunnets langsiktige interesser:

Kortsiktige bonus- og opsjonsordninger innser de nå at fører til at selskaper påføres altfor stor risiko. Dersom opsjoner og bonuser bare kunne innløses over en lang tidshorisont, for eksempel ti år, vil de langt bedre reflektere den reelle utviklingen på investeringene/de finansielle valgene.

6.3 Aksjer og sammensatte finansielle produkter

It-boblens punktering i mars 2001 markerte innledningen på en generell nedgangsperiode i aksjemarkedet. I Norge var it-indexen på det laveste nærmere 80 % under toppnivået, men alle bransje-indexer viste en betydelig nedgang.

Mange aksjesparere opplevde derfor betydelige verdifall på sin aksjeportefølje. Realiserte de tapene gikk de også glipp av den neste oppgangsperioden som startet i 2003. Det skal legges til at den amerikanske Nasdaq-indexen som speiler utviklingen i 500 store selskaper, derav mange it-selskaper, pr april 2008 fremdeles ligger 50 % under toppnivået den nådde i 2000. Hvis man da i tillegg regner inn tapt rente og langt lavere dollarkurs, synliggjør dette hvilken risiko aksjesparing kan medføre. For å redusere risikoen er det særdeles viktig å sette sammen en meget diversifisert aksjeportefølje. Det innebærer blant annet å investere i aksjer som representerer mange forskjellige bransjer/land/regioner.

Men poenget som jeg forsøker å få frem her er at mange investorer ønsket etter it-krakket å gjøre investeringer som eksponerte dem mot mulig ny oppgang i markedene, men til lav risiko. Finansbransjen fanget selvsagt opp disse signalene. En rekke såkalte sammensatte spareprodukter ble utviklet. Et fellestrekk var at man vanligvis ble garantert å få igjen det innskutte beløp etter et visst antall år, gjerne fem år. I utgangspunktet høres det forlokkende ut å kunne ta del i en eventuell oppgang, (men ikke i like stor grad som om pengene var blitt direkte investert i aksjer) samtidig som nedsiden var meget begrenset. Jeg skal ikke gå i detalj om hvordan produktene var satt sammen, men nevner at vanligvis ble beløpet plassert i rentebærende papirer og avkastningen brukt til å kjøpe seg inn i et eller flere markeder, for eksempel det japanske. Hvilke markeder som ble valgt avhang av profilen til spareproduktet. Vanligvis var det ved å gjøre bruk av ulike derivater (blant annet opsjoner knyttet til indexer/selskaper/bransjer). En utførlig beskrivelse av et par-tre sammensatte spareprodukter kunne fylt 100 sider! Og det er nettopp dette som viser at investorer som gikk inn i disse produktene vanligvis ikke satt seg godt inn i hva produktene innebar og hvilken avkastning de kunne forvente.

De fleste vil heller ikke besidde den avanserte finansielle kunnskapen som er absolutt en forutsetning for å kunne gjøre en rasjonell analyse av de forskjellige produktene.

Kjøp av produktene måtte derfor for de aller flestes vedkommende baseres på tillit til finansselskapet (som Acta) eller banken som tilbyr produktet. Jeg vedlegger som eksempel de første to sidene av en seks siders del C av en kontoavtale som DNB har utstedt for et tilbud om ”Bankinnskudd med aktiva-avkastning”, løpetid 2006-2011. Videre vedlegges side 4 med en tabell som viser eksempel på hvordan Dynamis-indeksen vektet om hver måned. I løpet av bindingstiden skal dette gjennomføres 59 ganger. Hvem er i stand til å forstå dette fullt ut? Langt mindre forstå det endelige forventede nettoutbyttet 5 år frem i tid.

Dessverre ble mange rådet til å lånefinansiere store deler av investeringen. Resultatet for mange som gikk inn i produkter i 2002-2003, er at selv om aksjemarkedene har gått opp så får de mindre utbetalt enn innskutt beløp når alle provisjonene er trukket fra og renter er betalt på den lånefinansierte delen av investeringen.

I Norge var sannsynligvis professor Thore Johnsen ved NHH den første som gikk ut og advarte mot garanterte spareprodukter. Hans analyser forutså at lånefinansierte spareprodukter med stor sannsynlighet kunne medførte tap.

(Dagens Næringsliv 08.04.08)

Johnsen er generelt sterkt kritisk til hvordan de fleste av produktene er utformet. Blant annet viser finansselskapene stor kløkt og innsikt i finansiell sannsynlighetsregning når de fastsetter ulike innslagspunkt for deres egne ”suksesshonorar”, mens avkastningen investorene forespeiles å kunne oppnå, etter Johnsens utregninger, viser seg å ha svært liten grad av sannsynlighet knyttet til seg. Så tilbyderne av produktene mangler ikke kunnskap. Men mange mangler vilje til å dele denne med potensielle kjøpere, selv om det står finansiell rådgiver på visittkortet og håndtrykket er fast.

Kredittilsynet har gjennomført egne undersøkelser og har kommet til sammen konklusjoner som professor Johnsen:

Sannsynligheten for å tape penger er svært stor dersom investoren lånefinansierer et garantert spareprodukt.

Finansdepartementet utarbeidet nye forskrifter allerede i september 2006, men disse viste seg ikke å være tilstrekkelig regulerende.

Finansselskaper som har satset på disse produktene, som Acta, har hatt svært store inntekter på dette. Både selskapene og den enkelte ”rådgiver” synes å være kjennetegnet ved en ”Adam Smithsk” egoistisk rasjonalitet. For rådgiverne har ofte elementer av provisjon/bonus eller kombinasjoner kommet i tillegg til vanlig lønn.

For å utdype de mange mulighetene selskapene har hatt til å kamuflere eller utelate viktig informasjon, gjengir jeg to hovedpunkter i den nye forskriftene fra 2006:

Om pris og kostnad: I produktets tegningsinnbydelse skal det oppgis estimert øvre og nedre grense for pris på produktet og estimerte totalkostnader i prosent av innbetalt beløp, samt faktisk rente på obligasjonen eller bankinnskuddet. Det skal også oppgis hva som er differansen mellom obligasjons- eller tegningsinnbydelsen. De totale kostnadene skal oppgis i prosent av innbetalt beløp.

Om avkastning: Effekten av eventuelle begrensninger i indeksens eller markedsvariablenes avkastning skal illustreres med eksempler på positive og negative bevegelser i markedet. For produkter der det er aktuelt, skal høyeste og laveste mulige avkastning på produktet angis, samt sannsynligheten for å oppnå denne avkastningen. Det skal angis et intervall for sannsynlig avkastning. Det skal samtidig spesifiseres med hvilken sikkerhet dette intervallet er angitt, for eksempel 95 prosent. (Utdrag Forskrift av 25 september 2006, fastsatt av Kredittilsynet)

Denne innstrammingen har altså vist seg å ikke være tilstrekkelig. I mars 2008 måtte Finansdepartementet/Kredittilsynet innstramme så kraftig at det i praksis betyr full stopp for lånefinansiering av kjøp av sammensatte produkter. Og det legges nå til grunn at institusjonene ikke skal selge sammensatte produkter eller andre kompliserte produkter til kunder som ikke kan anses som profesjonelle investorer.

”Vanlige sparere faller da normalt utenfor”, sier direktør Bjørn Skogstad i Kredittilsynet.

Dessverre har bransjen hatt 5-6 meget innbringende år. For et selskap som Acta en ren gullgruve.

Dersom vi forutsetter at kjøperne er fullt ut rasjonelle aktører med full oversikt over investeringene de går inn i, burde ikke en innstramming av forskriftene by på noe problem for institusjonene.

Men Acta sin børskurs har rast på børsen, etter at det ble kjent at finansminister Kristin Halvorsen og direktør Bjørn Skogstad hadde igangsatt utarbeidelse av nye forskrifter. Fra høyeste børskurs på 40 kroner, gikk den på kort tid ned til ca 20 kroner. Nå etter at det er blitt klart for markedet hvor strenge de nye forskriftene er har kursen falt ytterligere (12-14 kroner). De nye forskriftene forklarer dog ikke hele nedgangen (høyere rentenivå og andre faktorer spiller også inn).

Mange milliarder av selskapets børsverdi er borte. Mitt poeng er: Markedet anslår at Actas inntekter vil gå betydelig ned nå som bare de som virkelig forstår produktene skal ha anledning til å investere i dem. Store deler av finansverdenens inntekter på produktene har til nå vært basert på at investorene har vist selskapene tillit. Dessverre har bransjen funnet ut at også de nye forskriftene gir tolkningsmuligheter.

Epilog I

Sett i et Habermansk offentlighetsperspektiv er det interessant å kunne konstatere følgende:

Økonomitidsskriftet "Dine Penger" ved redaktør Tom Staavi har lenge vært sterkt kritisk til hvordan bankenes garanterte spareprodukter er blitt solgt inn til kundene (mangel på informasjon/uforståelig informasjon/lånefinansiering osv)

Nr 6 2007 hadde som hovedoppslag på forsiden: "Bankene har lurt kundene".

Finansminister Halvorsen og justisminister Storberget inviterte redaktøren til et møte. Møtet resulterte i at Tom Staavi ble oppfordret til å utarbeide et forslag til forbedrede forskrifter.

(Kilde: Fagpressenytt 02.02.08)

"Dine Penger" har anslått de samlede tapene for kjøperne av spareproduktene til 14,3 milliarder kroner. Universitetet i Agder har nå gjennomgått avkastningen for 712 garanterte spareprodukter. Historiske tall viser at det å anbefale kundene å låne penger for å plassere i garanterte spareprodukter er et tapsprosjekt.

Bare 0,8 % i gjennomsnittlig årlig avkastning har produktene gitt kundene de siste 10 årene. I samme periode er mange/de fleste blitt oppfordret til lånefinansiering med en gjennomsnittlig rente på 6,8 %.

Pr desember 2007 var $\frac{3}{4}$ av beholdningen lånefinansiert. (VG Nett 12.12.07)

Redaktør Tom Staavi organiserer nå et gruppesøksmål mot noen av selgerne av spareprodukter. Det er første gang noe slikt skjer i Norge.

Epilog II

Hva skiller produktene vanlige bankkunder har kjøpt, fra de amerikanske kommuneobligasjonene som ”Terra-kommunene” har investert i; mht risiko og forventet avkastning?

Professor Thore Johnsen, NHH understreker at begge typer hører inn under strukturerte produkter. Altså produkter hvor kundene har små muligheter til å forstå det egentlige innholdet. Begge typer har lav forventet avkastning. Men uten lånefinansiering har personkundernes produkter lav risiko. I kommunenes produkter er risikoen normalt lav, men ”plutselig en dag blør du stort”, sier Johnsen.

Og det er derfor oppsiktsvekkende at kommuneobligasjonene egentlig er forbundet med høy risiko uten at det har gitt seg utslag i høyere forventet avkastning. Johnsen understreker at kommunene har opptrådt som garantister for andre internasjonale investorer. Når man spekulerer i kreditt så må en ta med i regnestykket at det (normalt) kommer en krise hvert 5 eller 6 år, og da kan man tape halvparten eller alt!

”Terra rådet egentlig kommunene til å selge brannforsikring”. Men forutsetningen for å drive med brannforsikring er å ha mange kontrakter slik at risikoen jevnes ut. ”Kommunene satset dessverre på noen få hus.

Dette forsto de ikke. Et elendig råd fra Terra”, sier Johnsen

(VG Nett/Dine Penger 12.12.07)

Som kjent valgte Terra-gruppen å slå datterselskapet Terra Securities konkurs etter kort tid. De fleste av de ansatte var på plass i nye stillinger i andre finansinstitusjoner.

Bostyret har ikke avgjort om deres innmeldte krav på ikke-utbetalt bonus for 2007 har fortrinnsrett til boets midler.

7. AVSLUTNING

Sett i lys av Jürgen Habermas kommunikasjonsideal er det interessant å registerer at Utenriksdepartementet ved utenriksminister Jonas Gahr Støre har initiert en svært omfattende og mangesidig meningsutveksling om Norges mulige fremtidige roller. Prosjektet har fått betegnelsen ”Refleks”.

Støre har siden han tiltrådte hatt en rekke møter på tomannshånd med mennesker som representerer et meget vidt spekter av samfunnsinteresser og politiske synspunkter. Hensikten har vært gjennom åpen meningsutveksling å få presentert ulike perspektiv på sentrale politiske tema. Å være definert meningsfelle av Støre, økte ikke sjansen for å bli invitert/lyttet til. Prosjektet har gått igjennom en rekke ulike faser. Nå er det inne i en fase hvor Norges utenriksstasjoner brukes som møteplass for uformelle diskusjoner. Til disse møtene inviteres, som i Norge, representanter fra akademia, næringslivet, organisasjoner, politiske liv, m fl. Hva mener de Norge kan bidra med i en globalisert verden?

Deltakerne både i Norge og utenlands oppfordres til å komme med synspunkter som ikke må ”hemmes” av dagens realiteter.

For eksempel er det ikke en gitt forutsetning for diskusjonen at Norge skal være fortsatt medlem av Nato. Norges eventuelle militære alliansetilknytning kan for eksempel drøftes ut i fra et samarbeid med EU.

Fokus er det også på Norges ”egoistiske interesser”, som Støre formulerte det i et P2-intervju. Hva mener vi tjener Norge best?

Refleks har resultert i en usedvanlig stor samling artikler som er tilgjengelig på UDs hjemmeside. Minst et hundretall artikler ordnet etter tema, her er et utvalg tema og eksempler på artikler:

Ressursforvaltning:

”Internasjonale utfordringer for bærekraftig forvaltning av levende marine ressurser”
(forfatter Instituttleder Alf Håkon Hoel, UIT)

Miljø:

- ”Globalisering og utfordringer for norsk bistand på miljøområdet”
(forfatter Stein Hansen, Partner Nordic Group, Oslo)
- ”Energinasjon Norge; fra klimaproblem til klimaløsning”
(forfatter: fellesarbeid World Wide Fund for Nature)
- ”Risiko for miljøutslipp fra petroleumssektoren og annen havforurensning”
(forfatter: Erik Olsen, leder forskningsprogram for Olje og Fisk, Havforskningsinstituttet)

Globalisering:

- ”Globalisering, identitet og norsk utenrikspolitikk”
(forfatter: Thomas Hylland Eriksen, professor UIO)
- ”Fundamentalism och globalisering”
(forfatter: Dr. Ulrika Mårtensson, NTNU)
- ”Globalisering, folkeflytting, migrasjon og Norge”
(forfatter: Athar Ali, Norsk Innvandererforum)
- ”Norway’s position in the World:
Challenges and Opporunities”
(forfatter: Peter. J. Katzenstein, Cornell University, New York)

EU

- “Betydningen av EU’s migrasjonspolitikk for Norge”
(forfatter: Fred-Olav Sørensen, Norges delegasjon til EU, Brussel)
- ”Norge og EU”
(Sten Inge Jørgensen, forfatter av boken ”Vesten mister grepet”)

Utenrikspolitiske prioriteringer

Norges rolle i internasjonal politikk

Fredsdiplomati

Næringspolitiske utfordringer

Norske økonomiske interesser i et internasjonalt/utenrikspolitisk perspektiv

Internasjonal sikkerhetspolitikk – implikasjoner for Norge

Hovedvekten av forfatterne er hentet fra akademia, flest med base i Norge (men ikke nødvendigvis norske), men også ganske mange fra internasjonalt universitets- og forskningsinstitutt, statsadministrasjon og næringsliv. I tillegg forfattere fra ulike organisasjoner (LO, miljøorganisasjoner med mer).

En heterogen samling bidragsytere fra ulike deler av samfunnslivet og med høyst forskjellig tilknytning til Norge.

Refleksdiskusjonene i inn- og utland er ingen offentlighet i streng klassisk forstand, initiert og organisert som den er av utenriksdepartementet. Men jeg våger å tro at Habermas ville bifalle tiltaket, ettersom det synes å legge til grunn i stor grad kommunikasjonsidealer som er i samsvar med det mulige grunnlaget han ser for å skape et samfunn av verdensborgere.

Det er de store spørsmål som stilles og de mange svar som gis.

8. KILDELISTE

Bauman, Zygmunt (2002), *Society under siege*. Cambridge: Polity Press

Beck, Ulrich (1997), *Risiko og frihet*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS

Bergh, Finn Øystein (2007), *Aksjeskolen*. Oslo: Hegnar Media AS

Elster, Jon (1989), *Nuts and Bolts*. Cambridge: Cambridge University Press

Eriksen, Erik Oddvar og Weigård, Jarle (1999), *Kommunikativ handling og deliberativt demokrati (Jürgen Habermas' teori om politikk og samfunn)*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke

Finlayson, James Gordon (2005), *Habermas: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press

Grøtte, Oddmund (2006), *Aksjekjøp og daytrading*. Oslo: Hegnar Media AS

Habermas, Jürgen (1971), *Borgerlig offentlighet*. Oslo: Gyldendal

Habermas, Jürgen (1975), *Legitimationsproblemer i senkapitalismen*. København: Fremad

Habermas, Jürgen (1987), *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen (1984), *Den rationella övertygelsen*. Stockholm: Förlaget Akademitlitteratur

Habermas, Jürgen (1992), *Autonomy & Solidarity*. London: Verso

Habermas, Jürgen (1994), *The past as future*. Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen (1992), *Moral Consciousness and Communicative Action*.
Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen (2003), *Den menneskelige naturs fremtid*. Oslo: N W Damm &
Søn

Habermas, Jürgen (2006), *Time of Transitions*. Cambridge: Polity Press

Kalleberg, Ragnvald (1970), *Kritisk teori*. Oslo: Gyldendal

Lysaker, Odin og Aakvaag, Gunnar C (2007), *Habermas, Kritiske lesninger*.
Oslo: Pax Forlag

Malkiel, Burton G (1973), *A Random Walk Down Wall Street*. New York:
W. W. Norton & Company

Nyeng, Frode (2002), *Etikk og økonomi*. Oslo: Abstrakt Forlag

Scambler, Graham (2001), *Habermas, critical theory and health*.
London: Routledge

Stiglitz, Joseph (2006), *Making Globalization Work*. London: Penguin Books

Stoknes, Per Espen (2007), *Penger og Sjel*. Oslo: Flux Forlag

Weber, Max (1999), *Verdi og handling*. Oslo: Pax Forlag

Weber, Max (1972), *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo: Gyldendal

Weber, Max (1971), *Makt og byråkrati*. Oslo: Gyldendal

Det er gitt overgang til masterprogrammet fra cand. Polit. Programmet, slik at rammen for oppgaven er på 52.000 ord.

Alle kilder som er brukt i denne oppgaven er oppgitt.

Antall ord: 47.796

Vedlegg til Case 3: Aksjer og sammensatte finansielle produkter

Referert til i oppgaven: side 4, 8 og 9

Rasjonalitet og – demokrati/samfunn, - økonomi og - globalisering

Erik Adrian Eileng

Masteroppgave i sosiologi

Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2008

SÆRVILKÅR FOR BANKINNSKUDD MED AKTIVA AVKASTNING DnB NOR Dynamisk III 2006/2011

KONTOAVTALE Dele

1. DnB NOR Dynamisk III 2006/2011 - Kort beskrivelse

Bankinnskudd Med Aktivaavkastning DnB NOR Dynamisk III 2006/2011 er et bankinnskudd som løper uten rente i Bindingstiden. Innskuddsbeløpet betales den 3 november 2006 og er bundet til 17. november 2011. Etter utløp av Bindingstiden tilbakebetales Innskuddsbeløpet (eks. etableringskostnader) og et eventuelt Tilleggsbeløp utbetales avhengig av den relative endring i Dynamiskindeksen. Ved uttak før Bindingstidens utløp, er kontohaver sikret å få tilbake hele Innskuddsbeløpet.

Før Innskuddet etableres, anbefales den enkelte investor å nøye gjennomgå de aktuelle vilkår for innskuddet i kontoavtalen og beskrivelsen av produktet i brosjyren. Før beslutning om investering gjennomføres, oppfordres også den enkelte investor til å foreta en egen vurdering av risikoen ved denne investeringen vurdert opp mot andre investeringsalternativer. Muligheten for positiv utvikling av Dynamiskindeksen og dermed Tilleggsbeløp er forbundet med usikkerhet.

2. Kontoavtalen - Avtaledokumentene

Disse særvilkår suppleres av Kontoavtalens Del A ("Hoveddokument") og Del B ("Alminnelige vilkår for innskudd og betalingsoppdrag"). I tillegg avtales mellom vilkårene i Del A, B og/eller C, skal Del C ("Særvilkår for Bankinnskudd med Aktivaavkastning DnB NOR Dynamisk III 2006/2011") ha forrang.

3. Definisjoner

Ved beregning av avkastning for DnB NOR Dynamisk III 2006/2011, skal nedenstående ord og uttrykk ha følgende betydning:

Tilleggsbeløp (T): Bankinnskuddet løper uten rente. I tillegg til innskutt beløp skal kontohaver ved bindingstidens utløp motta et eventuelt Tilleggsbeløp som bestemmes av utviklingen i en kurv av tre aktivaindeks.

Tilleggsbeløpet (T) fremkommer ved at Innskuddsbeløp (I) multipliseres med Avkastningsfaktoren (AF) og den relative endring i Dynamiskindeksen. Dynamiskindeksen består av Aksjeindeksen, iBOXX Eurozone Sovereign og Dow Jones Industrial Average Råvare indeks. Vektingen av de underliggende Delindeks ved oppstart er basert på de forgående 3 måneders avkastning til den enkelte Delindeks. Dynamiskindeksen skal revektes hver måned over løpetiden (dvs. 59 ganger frem til bindingstidens utløp). Den Delindeks som har steget mest det siste kvartalet vil komme måned få 80 % vekt, den som har steget nest mest får 30 % vekt, mens den som har svakest utvikling vil få -10 % vekt. Dersom utviklingen i Dynamiskindeksen ved bindingstidens utløp er negativ, skal Tilleggsbeløpet settes til null.

Matematisk uttrykt vil Tilleggsbeløpet utgjøre:

$$T = I \times AF \times \max(0, \frac{I_{t-1} - I_t}{I_{t-1}}) \times \text{Snitting}_{\text{niv-z}}$$

Aksjeindeksen:

Består av følgende Aksjedelindeks:

Land / Område	"i"	Aksjedelindeks	Blombergkode
Eurosonen USA	1	Dow Jones EURO STOXX 50	SX5E <index>
Japan	2	S & P 500	SPX <index>
	3	Nikkei 225	NKY <index>

Dynamiskindeksen:

Består av følgende Aktivaklasser og Komponenter:

"c"	Komponent	Bloomberg
1	Aksjeindeksen	
2	iBoxx Eurozone Sovereign 5 - 7 år	QW1M <index>
3	Dow Jones AIG Commodity indeks	DJAIG <index>

Komponentutvikling:

c = 1 til 3
k = 1 til 60

Aksje Delindeks Pris

Aksje Delindeks Pris_(k-1)

iht Utviklingsperiode:

for c = 1

+2:

for c = 2, 3 Komponent

Pris - Komponent

Pris_(k-1)

- --." Delindeks Pris_k; -
= -3 til 60

Verdier for den enkelte Aksje Delindeks på Evalueringstidspunktet på Beregningsdag på Observasjonsdato_k (hvor k = -3.60)

- :-Jonent Pris_k : =
2. 3
= -3 til 60

Verdier for Komponent₂ og Komponent₃ på Evalueringstidspunktet på Beregningsdag på Observasjonsdato_k (hvor k = -3.60)

: - :-Ingnivå_k;
:= 48 til 60)

$$\prod_{k=1}^z (Nivå_k) - 1$$

80 % x Rang~ + 30 % x Rang~ -10 % x Rang~

:=~ til 60:

Komponentutvikling_k' på Observasjonsdato_k for den Komponent, som har hatt den beste utviklingen over Rangperiode_k (har det høyest Rang nivå_k)

Komponentutvikling_k' på Observasjonsdato_k for den Komponent, som har hatt den nest beste utviklingen over Rangperiode_k(har det neste høyest Rang nivå_k)

Komponentutvikling_k' på Observasjonsdato_k for den Komponent, som har hatt den minst utviklingen over Rangperiode_k (har det lavest Rang nivå_k)

= -lg nivå_k'
:= 1 til 3
- = 1 til 60:

i-. hverRangpeMod~
for c = 1
for c = 2, 3 **Komponent_{c(k-1)}**
Aksje Indeks; Pris(k_1) 3 ~
Aksje Indeks; Pris(k_4) Komponent_{c(k-4)}

viklingperiode_k
- = 1 til 60:

En måneds perioden *ro.m* Observasjonsdato_{1k-11} t.o.m Observasjonsdato_k

=sngperiode_k
- = 1 til 60:

Tre måneds perioden f.o.m Observasjonsdato_{1k-41} t.o.m Observasjonsdato_{1k-11}

Observasjonsdato i hver måned *ro.m* 3. august 2006 (Observasjonsdato-3) t.o.m 3. november 2011 (Observasjonsdat0₆₀) hvor ObservasjonsdatoO er 3. november 2006.

bservasjonsdato_k:

100 %.

},ykastningsfaktor (AF)

Kr. 10.000,-.

"-insteinskudd

Kontohavers innskudd på DnB NOR Dynamisk III 2006/2011, eksklusiv Etableringsomkostninger.

11nskuddsbeløp (I):

Aksjemarkedet er representert ved Aksjeindeksen. Aksjeindeksen er sammensatt av tre Aksjedelindekser, som alle er likt vektet.

Komponentene:

Obligasjonsmarkedet er representert ved IBoxx Euro Sovereign Eurozone 5-7 (Total Return): Denne indeksen er notert I euro og består av statsobligasjoner med 5-7 års løpetid hvor utsteder har kredittrating Investment Grade.

Råvaremarkedet er representert ved Dow Jones AIG Commodity Index. Denne indeksen er pr 2006 sammensatt av termInkontrakter på 19 fysiske råvarer som omfatter blant annet metaller, energi og landbruksprodukter De aktuelle terminkontraktene omsettes på børsen I USA eller London.

I tilfelle en Komponent blir erstattet av en annen indeks, som i henhold til Bankens vurdering bedømmes til å gi tilsvarende eller tilnærmet tilsvarende resultater som Komponent, skal denne indeks, som beregnet og publisert, gjelde som Komponent.

Dersom det foreligger feil i eller skjer endringer i formelen for, kalkulering av, eller publisering av Komponent eller dersom Komponent ikke lenger beregnes eller offentliggjøres, skal Banken etter beste skjønn fastsette de verdier som skal benyttes ved fastsettelsen av Komponent.

Ingen av reUighetshaverne for Komponent som inngår i DnB NOR Dynamisk III 2006/2011, eller de som foretar beregningen, påtar seg noen form for ansvar, enten direkte eller Indirekte, for feil, mangler eller forsinkelser I forbindelse med etablering, meddelelse eller publisering av indeksverdi. All omtale i denne kontoavtale og i brosjyre er rettighetshaverne for Komponentene uvedkommende.

net. Dynamiskindeksen skal revektes hver måned over løpetid en (dvs. 59 ganger frem til bindingstidens utløp). Den komponenten som har steget mest det siste kvartalet vil kommende måned få 80 % vekt, den som har steget nest mest får 30 % vekt, mens den som har svakest utvikling vil få -10 % vekt. Dersom utviklingen i Dynamiskindeksen ved bindingstidens utløp er negativ, skal avkastningen settes til null.

Observasjonene vil bli foretatt den 3. kalenderdag i hver måned f.o.m 3. august 2006 t.o.m 3. november 2011. Første revekting er 3. november 2006. Avslutningskurs beregnes ut i fra et aritmetisk gjennomsnitt av indeksverdier den 3. kalenderdag hver måned f.o.m. 3. november 2010 t.o.m 3. november 2011 (13 observasjoner).

Kort tid etter 3. november 2006 vil du vil få tilsendt et eget brev fra DnB NOR hvor du får oppgitt startverdiene for indeksene.

Tabellen under viser eksempel på hvordan Dynamiskindeksen vektes om hver måned.

Delindeks	1. måned			2. måned			3. måned		
	Avkastning foregående 3 måneder	Vekt	Avkastning inneværende periode	Avkastning foregående 3 måneder	Vekt	Avkastning inneværende periode	Avkastning foregående 3 måneder	Vekt	Avkastning inneværende periode
Aksjeindeks	7%	80 %	1%	6%	30 %	3%	6%	80 %	2%
Obligasjonsindeks	2%	-10 %	-1 %	1%	-10 %	-1 %	-1 %	-10 %	0%
Råvareindeks	6%	30 %	2%	7%	80 %	0%	5%	30 %	2%

Dynamiskindeksen ved oppstart						100,00
+	80 % x Avkastning 1. måned Aksjeindeks	=	80% x 1%	=	0,80 %	
-	10 % x Avkastning 1. måned Obligasjonsindeks	=	-10% x -1%	=	0,10 %	
+	30 % x Avkastning 1. måned Råvareindeks	=	30% x 2%	=	0,60 %	
=	Indeksutvikling				1,50 %	
Dynamiskindeksen etter 1 måned						101,5
+	30 % x Avkastning 2. måned Aksjeindeks	=	30% x 3%	=	0,90 %	
-	10 % x Avkastning 2. måned Obligasjonsindeks	=	-10% x -1%	=	0,10 %	
+	80 % x Avkastning 2. måned Råvareindeks	=	80 % x 0%	=	0,00 %	
=	Indeksutvikling				1,00 %	
Dynamiskindeksen etter 2 måneder						102,52
+	80 % x Avkastning 3. måned Aksjeindeks	=	80% x 2%	=	1,60 %	
-	10 % x Avkastning 3. måned Obligasjonsindeks	=	-10% x 0%	=	0,00 %	
+	30 % x Avkastning 3. måned Råvareindeks	=	30% x 2%	=	0,60 %	
=	Indeksutvikling				2,20 %	
Dynamiskindeksen etter 3 måneder						104,77

For ordens skyld presiseres at ovenstående kun gir en illustrasjon av hvordan indeksutviklingen beregnes og ikke representerer en forventning om avkastning fra de aktuelle markeder. Startverdiene til de ulike komponentene som inngår i Dynamiskindeksen blir fastsatt på dato for etablering av innskuddet, 3. november 2006.

Verdien for Dynamiskindeksen vil for hver måned bli beregnet i samsvar med ovennevnte. Sluttverdien fastsettes som det aritmetiske gjennomsnitt av verdien for Dynamiskindeksen de 13 siste månedene i bindingstiden. Avkastningen vil bli beregnet som den eventuelle økningen i Sluttverdi sammenlignet med Dynamiskindeksen ved oppstart. Dersom Dynamiskindeksen viser nettovest gjennom denne observasjonsperioden vil slik gjennomsnittsberegning gi lavere avkastning enn om verdien ved bindingstidens utløp hadde blitt fastsatt på grunnlag av avlesning ved slutten av observasjonsperioden. Netto fall i Dynamiskindeksen gjennom observasjonsperioden vil gi høyere avkastning med gjennomsnittsberegning enn verdifastsettelse på grunnlag av avlesning ved slutten av observasjonsperioden.

Lånefinansiering

Lånefinansiering av enhver finansiering knyttet til verdipapirmarkedet er forbundet med stor risiko for tap. Tap vil kunne oppstå dersom investeringens avkastning helt eller delvis ikke dekker lånekostnadene. Lånefinansiering bør derfor kun benyttes av investorer med solid økonomi samt være begrenset til et beløp som innebærer omkostninger investor har evne til å betjene og eventuelt tape helt eller delvis.